

Gust. Heyse
Aschersl. 1846.

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
urn:nbn:de:gbv:3:3-9797/fragment/page=0003

HET HARTZGEBERGTE

EN DE

RIJNSTROOM.

HET HARTZGEBERGTE
en de
RIJNSTROOM.

Reisverhalen,
genomen uit de Aanteekeningen
VAN
Mr A. L. WICHERS
EN
Dr W. GLEUNS, Jr

Tweede Deel.

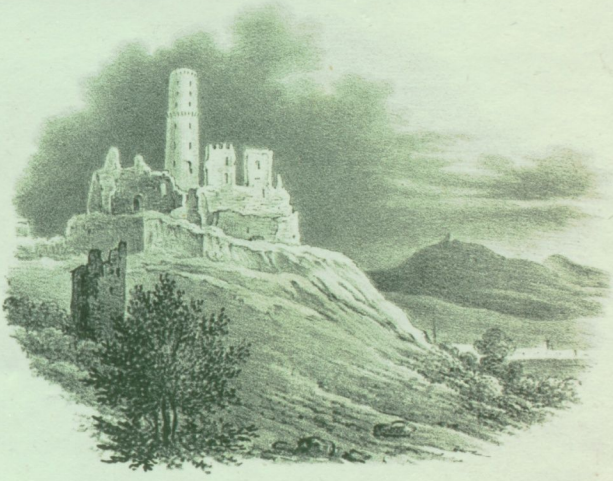

De Godesberg.

Te Groningen, bij
J. OOMKENS.
1839.

AAN MIJNE

REISGENOOTEN EN VRIENDEN,

DE HEEREN:

P. E. TONKES, Predikant te *Ouderkerk aan den Amstel*,

J. G. NANNINGA, U. H. MEIJER EN S. R. OOMKENS,

Med. Candidaten te *Groningen*

EN

T. VAN DER BAAN te *Assen*.

Voor U mijn' Vrienden, die met mij in Duitschlands oorden,
Uwe oogen hebt vergast aan 't onuitspreek'lijk schoon,
Dat daar Natuur zoo mild en heerlijk spreidt ten toon,
Waar ons en berg en dal en woud en vloed bekoorden; —
Voor u brengt dit geschrift 't genot ligt voor den geest,
Dat we eens, te zaam vereend, zoo mild en ruim genoten,
Daar de ed'le vriendschapsband ons allen hield omsloten.
O denkt, als gij deez' blad'ren leest,
Aan 't geen we op reis steeds voor elkander zijn geweest,
Toen één belang, één doel ons allen stond voor oogen,
En eenheid van gevoel 't genot nog kon verhoogen!

Ook 't leven is een reis, wij kunnen veel genieten,
Een bron van rein genot en vreugd zal voor ons vlieten,
Als vriendschap ons verzelt op de aardsche kronkelpaân.
O blijv' dan, wat ooit moog vergaan,
Schoon ook genot en vreugd den sterv'ling ras begeven —
Waar 't wispelturig lot ons immer ook doe leven —
De band, die eens ons bond, bestendig ons omzweven,
Blijve onze vriendschap steeds bestaan!

D^R. W. GLEUNS J^R.

BERIGT AAN DEN BINDER.

Plaat I tegenover . . . Bladz. 61.

» II » . . . » 84.

» III » . . . » 259.

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
urn:nbn:de:gbv:3:3-9797/fragment/page=0011

INHOUD.

TWAALFDE HOOFDSTUK . . . . . bladz. 1.

Algemeene beschouwingen over opvoeding en onderwijs. De Hoogeschool te *Göttingen*. Haar vijftigjarig Jubelfeest. Professoren. Cursus. Vergelijking van het onderwijs op de Duitsche Gijmnasia en Hoogescholen, met dat op onze Latijnsche- en Hoogescholen. Kollegiën en inrigtingen. Over het dicteren. Bezoek bij den grijzen BLUMENBACH. Deszelfs kabinet. Museum van Natuurlijke Historie. De Bibliotheek. Theatrum Anatomicum. De Kruidtuin. Het Astronomisch Observatorium. Het Magnetisch Observatorium. Het kabinet van Natuurkundige Werktuigen. Magnetische telegraaf en andere merkwaardigheden. Het Chemisch Laboratorium. Het etablissement voor de Vroedkunde. De Modelkamer. Overige akademische inrigtingen. Nieuw akademisch gebouw. De *Wilhelmsplatz*. Toebereidselen tot het Jubilé. Getal en gedrag der Studenten. Serenade. Ligging der Stad. Pleinen. Gebouwen. Kerken. De Schouwburg. — Vertrek naar *Kassel*. Gezigtsbedrog. — *Münden*. Wandeling naar den *Questenberg*. De *Werdergarten*. Eilandjes. Fraai gezigt op *Kassel*.

DERTIENDE HOOFDSTUK . . . . . bladz. 45.

Kassel. Ligging en geschiedenis der Stad. Derzelver verdeeling. De Wilhelmsbrug. Handel en fabrijken. Straten. Pleinen. Parade van het Regement *Garde de corps.* LUDWIG SPOHR. Standbeeld van FRIEDRICH II. Echo op de *Königsplatz.* Standbeeld van KARL. Het paleis *Bellevue.* De Beeldengallerij. Het museum Fridericianum. Het nieuwe paleis voor de Lands-Stenden. Kazernen. Overige publieke gebouwen. Kerken. Minuutwijzers. Weerwikkers. De Roomsch-Katholijke kerk. Merkwaardigheden in dezelve. Verhaal van den gids. De Evangelisch-Luthersche kerk. De Sint-Maartens kerk. Monumenten in dezelve. Bierhuizen. De Vorstelijke Oranjerie. Het Marmerbad. De *Schelhausergarten.* De *Auegarten.* De *Augustenruhe. Reinkorn.* — Uitstapje naar de *Wilhelmshöhe.* Het Werkhuis voor bedelaren. Werkzaamheid der gevangenen. Gezigt op *Kirch-Ditmond.* — De *Wilhemshöhe.* Het Paleis. De Engelsche tuin. Het Chinesche dorp *Mu-Lang.* Het paveljoen met gekleurde glasruiten. De tempel van MERCURIUS. De grot van PLUTO. De Speelplaats. De nieuwe waterval. De nieuwe aanleg. De Leeuwenburg. Merkwaardigheden in denzelven. Het Reuzenslot. Ruim gezigt uit de knots van den HERCULES. De groote waterval. De Boschwaterval. De Duivelsbrug. De Aquaduct, en deszelfs waterval. De groote fontein. — Terugreis over *Kirch-Ditmond.* Dwangarbeid der houtdieven. Het *Dennenwald.* Kerkhoven. Verlichting der Stad. — Afreis van *Kassel* naar *Frankfort.* Bedelarij. Landstreek en ligging der boerderijen. — Bezoek van de ruïne bij *Jesberg.* Onweder en gevolgen van hetzelve. — *Marburg.* Kerken. Hoogeschool. — *Gie-*

sen. Hoogeschool. — *Friedberg.* Zoutfabrijken. — Aankomst te *Frankfort.*

VEERTIENDE HOOFDSTUK . . . . . bladz. 81.

Ligging van *Frankfort.* Gedenkteeken van de gesneuvelde *Hessen* in 1792. Barrières, wachthuizen en wandelingen. Naamsafleiding der Stad. Steenen brug naar *Saksenhausen.* Gezigten op dezelve. Straten en pleinen. Het Jodenkwartier. Woning van de moeder der ROTHSCHILDS. Heerlijke avond in het koffijhuis *Mainlust.* Beroemde logementen. De Domkerk en merkwaardigheden in dezelve. Overige kerken. Het Raadhuis: de *Römer.* Het Paleis van den Vorst *Zum Thurn und Taxis.* De Beurs. Instituten van SENKENBERG en van STAEDEL. Museum van BETHMANN. Wees- en Vondelingenhuis. Schouwburg. De Begraafplaats: het *Friedhoff.* Bijzonderheden van dezelve. Waterleiding. Handel en fabrijken. GÖTHE. Eigendomlijk karakter van de bewoners van *Saksenhausen.* Eerlijkheid van den gids. — Vertrek van *Frankfort*, met het marktschip, naar *Maintz.*

VIJFTIENDE HOOFDSTUK . . . . . bladz. 113.

Uitstapje van *Frankfort* naar *Heidelberg.* Het terugzien op *Saksenhausen* en *Frankfort.* Stroowisschen aan de takken der boomen. — *Darmstad.* Ongeschikte opzigter. De R. K. Koepelkerk. Bijzonderheden van dezelve. Het Exercitie-huis. De *Luïsenmarkt.* Gebouwen. — De *Bergstrasze. Zwingenberg.* Bezoek van den *Melibocus.* — *Auerbach.* — *Heppenheim.* — Vrolijkheid te *Weinheim.* — De ruïne *Strahlenburg.* *Sage* van den

Schauenberg. — *Handschuhsheim.* — *Neuenheim.* — *Heidelberg.* Geschiedenis dezer Stad. Steenen brug over den *Neckar.* De *Karlsthor.* Straten. Pleinen. Gebouwen. Industrie. De Universiteit. Akademische inrigtingen. — Het kasteel. De *Stückgarten.* De *dicke Thurm.* Ruïne van het Engelsche paleis. De Slotkerk. Het gebouw van FRIEDRICH IV. Het Heidelberger vat. Het *neue Hof* en de Ridderzaal. Het gebouw van *Ludwig* V. — *Die alte Pfalz.* — De *Königs-Stuhl.* — De *Wolfsbron.* — Ontbijt in de Studentenherberg: de *Sattlermüllerie.* De *Riesenstein.* De *Heiligeberg.* Wandelingen. — Vertrek naar *Schwetzingen.* Paleis aldaar. Vorstelijke tuin, en in denzelven: de groep van GALATHEA, de tempel van APOLLO, het badhuis, de menagerie, het bedrieglijk landschap, de botanische tempel, de tempel van MINERVA, de Romeinsche begraafplaats, het groote *Bassin*, de ruïne van den tempel van MERCURIUS, de *Moskée.* — Aankomst te *Manheim.* Bezoek van den Schouwburg. Ligging en geschiedenis der Stad. Regelmatige aanleg van dezelve. Pleinen. Het kasteel. De Vorstelijke tuin. Kerken. De Sterrewacht. Het Tuighuis. Het Koophuis. Fabrijken. Handel. Wandelplaatsen. — Vertrek met de Stoomboot naar *Maintz.*

ZESTIENDE HOOFDSTUK . . . . . bladz. 152.

Iets over den *Rijn.* Het Gutenbergsfeest. Ontmoetingen bij gelegenheid van hetzelve. De Gutenbergsmarkt en het Standbeeld. Optogt. Militair concert. Geschiedenis. Minnezangers. De Dom en andere kerken. Heiligen. Wonder van de H. Maagd. Gebouwen. Het Museum. De Schouwburg. Inrigtingen van Weldadigheid. Straten en pleinen. Brug

naar *Kastel*. Bezoek van de herberg: de *neue Anlage*. Voornemen om den *Rijn* met eene aak af te zakken. Wijze, waarop dit vaartuig verkregen werd. Vertrek met hetzelve. — Overleg nopens het verkrijgen der onderscheidene wijnsoorten. — *Biberich*. Hertoglijk paleis. — Wandeling naar *Wisbaden*. De *Kochbrunnen*. Het slot. Kazernen. Schouwburg. Museum. *Cursaal* en wandeling. Omstreken. — Bezoek op het Jagtslot *die Platte*. Bijzonderheden van hetzelve. — Terugtogt naar *Biberich*, en vertrek met de aak naar *Walluf*. Spreekwoord, bij het opdoen van wijn. — *Freiweinheim*. — Middagmaal aan boord. Houtvlot. — Wandeling in den *Rheingau*. Het kasteel van den Prins VON METTERNICH. Onthaal bij een' landman. — Vertrek naar *Rüdesheim*. De ruïne van *Brömser-Hamburg*. Togt naar het *Niederwald*. Gebruik van de wijngaardranken. Verhalen van een' der ezeldrijvers. Gezigt van den Tempel. De *Försterey*. Echo aldaar. Kunstmatige grot. De *Rossel*. — Vertrek naar *Bingen*.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK . . . . bladz. 191.

Genot van eenen schoonen avond. — *Bingen*. Het kasteel de *Klopp*. De Drususbron. Oponthoud door den nevel. — De Muizentoren. *Sage*. Het *Bingerloch*. — *Asmanshausen* en deszelfs wijn. — Bezoek op het slot *Rheinstein* en van de daarbij behoorende Meijerij. — Vervolg der reis. *Sage* van den berg *Kedrich*. — *Lorch*. — Volksverhaal van het Wisperdal. — *Bacharach* en ruïnen in de nabijheid dier Stad. — Het *wilde Gefärth* en fraai gezigt op *Kaub* en de ruïne *Gutenfels*. Bezoek van beide en van het slot de *Pfaltz*. — De zeven

maagden, bij *Oberwezel*. *Sage* van *Schönberg*. *Sage* van de *Lurley-rots*. Echo aldaar. Eenvoudig middagmaal. — Verblijf te *St. Goar*. De ruïnen van de voormalige vesting *Rheinfels*. — Wandeling door *St. Goarshausen* naar het *Schweitzerthal* en *Patersberg*. — Vertrek naar *Kester*. De ruïnen *Liebenstein* en *Sternfels*. Volksverhaal, volgens hetwelk die ruïnen *de Broeders* genoemd worden. Bezoek van de *Weinschenke* in het voormalig Kloosster *Bornhofen*. De Kloosterkerk. Wonderen. — *Boppart* en hare omstreken. — De Vesting *Markusburg* bij *Braubach*. — Nachtverblijf te *Ober-Lahnstein*. Merkwaardigheden. Gezigten van den *Stolzenfels*. — Aankomst te *Coblentz*.

ACHTTIENDE HOOFDSTUK . . . . bladz. 221.

Coblentz. Geschiedenis der Stad en hare ligging. Schipbrug. Moezelbrug. Gedenkteeken voor MARCEAU. Handel en fabrijken. Verdeeling der Stad. Gebouwen. Bijzondere springbron. Het Vorstelijk Slot. Kerken. De kapel *Morgenhülfe*. Poorten en pleinen. Bezoek der Vestingwerken: *Keizer Alexander*, *Keizer Frans*, *Friedrich Wilhelm* (Ehrenbreitstein). — Uitstapje naar het dorp *Moezelweye*. — Verdere reis naar *Weissenthurm*. Het monument van HOCHE. — *Neuwied*. Verschillende godsdienstige gezindheden aldaar. Het Vorstelijk slot, en de daarbij behoorende verzamelingen. — Uitstapje naar het Jagtslot. Wandeling in het hertenperk. Gezigten op *Friedrichsthal* en *Altwied*. — De *Wied*. — *Andernach*. Heerlijke gezigten. — *Linz*. Wandeling naar den *Dattenberg*. Basalt-Steengroeve en andere bijzonderheden. — *Remagen*. De *Laachersee*. De *Apolinarisberg*. — Uitstapje naar het *Ahrthal*. De

Heppinger Mineraalbron. Uithangborden. De *Ahr* en de nieuwe weg langs dezelve. De Tunnel. Sober diné met vischjes. Ruïnen op den *Altenahrberg*.

NEGENTIENDE HOOFDSTUK . . . . bladz. 243.

Vertrek van *Remagen*. De *grosse*- en *kleine*-*Unkelstein*. Gezigten bij *Oberwinter*. — *Rolandseck*. Liefdegeschiedenis van ROLAND. Het eiland *Nonnenwerth*. Bezoek van het voormalig klooster op hetzelve. Genoegens aldaar, bij eenen schoonen avond en aangenamen morgen. — *Königswinter*. Het Zevengebergte. Togt naar den *Drachenfels*. Obelisk en ruïne op denzelven. Steengroeve op den *Wolkenberg*. Het *Drachenloch*. Overlevering deswege. *Sage* van de *St. Peterskapel*. — *Büngsdorf*. Wandeling naar den *Godesberg*. Het Badhuis. De *Draisch*-*Brunnen*. Kerkhof, kerk en ruïne op den Godesberg. Naamsafleiding. — Onderscheid tusschen de reis naar *Bonn* langs den Rijn, en den landweg. Het *Hoogkruis*. — Aankomst te *Bonn*. Geschiedenis der Stad. Derzelver ligging en middelen van bestaan. Springbron op de markt. Gebouwen. De *Domkerk*. Merkwaardigheden in dezelve. De Nieuwe kerk. De Stiftkerk. De Jezuïtenkerk. Bijzonderheid van den nachtmaals-beker in dezelve. De Protestantsche kerk. Toon- en schilderkunst. Het *Lyceum*. De Hoogeschool. Het akademisch gebouw en in hetzelve de *Aula*, de Bibliotheek, het Museum van oudheden, de Galerij van gipsbeelden, de Rijschool, de Ziekenzalen. — De Anatomie. — Het Lustslot *Clemens*-*ruhe* te *Poppelsdorf*. Kabinetten voor de Natuurkunde, de Scheikunde en de Natuurlijke historie. De Hortus en de Oeconomische tuin. — De *Kreuzberg*. Grafkelder en Mumiën. De

kapel van CLEMENS AUGUST. — Het koffijhuis *Vinea domini*. Wandelingen.

TWINTIGSTE HOOFDSTUK . . . . bladz. 283.

Vertrek van *Bonn* met de Stoomboot. Gezigten op dorpen en eilanden en het verwijderd Zevengebergte; later op *Keulen*. — Reis van *Bonn* naar *Keulen* over land. Gezigten die de chaussée oplevert. — *Keulen*. Ligging en Geschiedenis der Stad. Verbanning der Joden uit dezelve. De Dom. Hoogmis in dezelve. De schedels der H. drie koningen. Kostbaarheden. Predikatie in de Andreaskerk. De Jezuïtenkerk. Kathechizatie in dezelve. De St. Ursulakerk. Legende van de H. URSULA. Reliquiën. De Apostelkerk. Mis voor de gevangenen. Predikatie. De St. Pieterskerk. De kruisiging van PETRUS. Kermis. De kapel van den Graaf VON METTERNICH, met het wonderdoende beeld. Het Raadhuis. Wetenschappelijke- en Kunstverzamelingen. Instituut voor Doof-Stommen. Pleinen en Straten. Bedevaartgangers. Beroemde mannen. Handel en fabrijken. — *Deutz*. — Reis met de Stoomboot naar *Dusseldorp*. — Uitstapje van *Keulen* naar *Aken*. Slechte Chaussée. — *Bergheim*. — De Vesting *Gulik*. — Schoon gezigt bij *Haaren* op *Aken*. — Geschiedenis dezer stad. De Schouwburg. Koude en warme bronnen. De nieuwe drinkbron. De Markt. Het Raadhuis. Standbeeld van KAREL *de Groote*. Springbronnen. De Salvatorsberg. Het *Belvédère*, bijzonderheden en fraaije gezigten op de Lusberg. De Domkerk. Merkwaardigheden in dezelve. Volksverhaal van de Wolfsdeur. Inrigtingen van Weldadigheid. Fabrijken. Handel. Bibliotheek. Verzamelingen en Kabinetten. Wandelingen. Ti-

voli. — *Burtscheid.* Gebouwen en fabrijken. Warme en koude bronnen. *Kochbrunnen.* De Kloosterkerk. — De opera FRA DIAVOLO. — Vertrek met den *Schnellwagen.* — *Neusz.* — Aankomst te *Dusseldorp.*

EENENTWINTIGSTE HOOFDSTUK . . bladz. 313.

Liefde tot het Vaderland. — *Dusseldorp.* Ligging. Geschiedenis. Verdeeling. De Markt. Standbeeld van JOHANN WILHELM en verhaal nopens den maker van hetzelve, CREPELLO. Gebouwen. Kabinetten. Akademie van schoone kunsten. Bibliotheek. Sterrewacht. De Collegiaatkerk en de Jezuïtenkerk. Merkwaardigheden in dezelve. Wandelingen. Militair concert in *Beckersgarten.* Gebruik van thee. Kinder-gesticht van VON DER BECKE. — Het *Wüpperthal.* — De *Neanderhöhle.* Afreis met de Stoomboot. — *Ruhrort.* — *Wesel.* — *Xanten.* — *Emmerik.* — Wandeling naar *Kleef.* Het Logement van *Maywald.* De Zwanenburg. *Sage.* De Ridderorde van het gekkengezelschap. De begraafplaats van Prins MAURITS. De diergaarde. — *Kranenburg.* — *Beek* en *Ubbergen.* — *Nijmegen.* Terugreis naar *Groningen.*

TWAALFDE HOOFDSTUK.

Göttingen, *en vertrek van daar, over* Münden, *naar* Kassel.

'k Tree, Wijsheid, thans uw tempeltinnen,
En 't bosch der lieve Zanggodinnen
Met kunstgewijde huivring binnen!
HELMERS.

Hadden wij in den Hartz de Natuur in hare luistervolle pracht en verhevene stoutheid mogen aanschouwen en bewonderen; ons wachtten thans andere genoegens. Wij zouden nu de kweekscholen der geleerdheid, de vormingsplaatsen van den zich voor den maatschappelijken werkkring voorbereidenden jongeling bezoeken. *Göttingen* toch bezit, hoewel niet de oudste, toch eene der beroemdste Hoogescholen, of liever, de voornaamste van geheel Duitschland; eene Hoogeschool, die door geheel Europa vermaard is, en gedurende de honderd jaren, die zij heeft bestaan, onderscheidene groote mannen onder hare leermeesters heeft geteld en tevens vele groote mannen heeft aangekweekt. Het is een eigen gevoel van eerbied, dat

voorzeker ieder' bezielt — die ware verdiensten op prijs stelt — wanneer hij aan zoo vele beroemde mannen van vroegeren of lateren tijd denkt, die door hunne groote daden, deugden of bekwaamheden zich van het algemeen hebben onderscheiden; niet slechts bij hunne tijd- en landgenooten, maar over de geheele aarde zijn bekend geworden, en wier namen zelfs tot het nageslacht zijn doorgedrongen. En denkt men aan den invloed, welken zoodanige groote mannen kunnen uitoefenen op zoo velen hunner medemenschen; — denkt men aan de naauwe betrekking, waarin de wetenschappelijke beschaving van den mensch en de bloei van kunsten en wetenschappen in het algemeen staan tot den bloei en de welvaart des lands en het geluk der natie; — denkt men aan den weldadigen invloed, dien de wetenschappelijke ontwikkeling van den mensch uitoefent op zijne zedelijke beschaving en ware veredeling, dan voorzeker kan het niet anders, of, met eerbied beschouwt men de plaatsen, waar aan de edelste belangen der menschheid wordt gearbeid; en met innig welgevallen en hartelijke dankbaarheid aan de stichters, treedt men de kweekscholen van menschelijke vorming en verstandsontwikkeling, van beschaving en veredeling binnen. Wie wordt niet aangedaan, als hij ziet, hoe men zich beijvert, om de teedere jeugd op te leiden voor de maatschappelijke betrekkingen, waarin zij eenmaal zal geplaatst worden, en tevens voor dien hoogeren werkkring, die ons allen, in welken stand wij op aarde ook geplaatst mogen zijn, aan het einde des levens eens wacht? Gelukkig is een land, waar men, in dien geest, reeds de jeugdige harten leidt tot godsdienst en deugd, en het jeugdige verstand ontwikkelt tot nuttige kennis en wetenschap. Men kweekt er goede burgers voor den Staat en, hetgeen nog meer zegt, men vormt er burgers voor den Hemel.

Gelukkig dan ook ons Vaderland, dat in dezen bij geen ander land ten achteren staat, waar ook zelfs het kroost van den geringsten en armsten burger gelegenheid vindt, om in nuttige en noodzakelijke kundigheden onderwezen en tot deugd en godsdienst opgeleid te worden! Maar voelt men zich getroffen, wanneer men ziet, dat de teedere jeugd zich schaart om den man, uit wiens mond zij zulke wijze en nuttige lessen hoort, en die het jeugdig gemoed voor het schoone der deugd weet te ontvonken, — niet minder schoon is het te zien, hoe reeds tot mannen opgegroeide jongelingen, hoe ook de naar het ligchaam volkomen ontwikkelde mensch nog van de lippen zijns leermeesters de nuttige lessen en onderrigtingen opvangt, om ook eenmaal op zijne beurt weder, door zijne verkregene kunde, der maatschappij van dienst te wezen; niet minder verheven is het te zien, hoe in de dienst der wetenschappen en in het streven naar wijsheid en kennis, grijs gewordene mannen nog met jeugdig vuur de vruchten hunner oefeningen, de uitkomsten hunner onderzoekingen en bevindingen aan hunne, moedig op de baan der kennis voortstrevende, kweekelingen te hooren verkondigen! Ja, het is groot, om in de heiligdommen der wetenschappen, zich te verbazen zoowel over de grootheid van den Schepper in zijne verhevene werken, als over de grootheid van den menschelijken geest, die tot in de diepste schuilhoeken der natuur wist door te dringen om hare verborgenste geheimen te ontsluijeren; — nu eens te verstommen over het vernuft van den mensch, die wetenschappen heeft daargesteld, welke buiten zijn bereik schenen te liggen, en stelsels vormde, die van de hooge vlugt van zijnen geest de onmiskenbaarste blijken dragen, dan weder zich te verheugen over den heilrijken invloed dier wetenschappen op de

zedelijke verbetering en ware verlichting, welke niet alleen tot die leer- en kweekscholen bleven bepaald, maar zich alom hebben verspreid en hare weldadige werking aan ieder doen gevoelen.

Alles, wat dienstbaar is, om tot de hoogere belangen van den mensch mede te werken, alles, wat strekken kan tot veredeling en beschaving van den redelijken en zedelijken mensch, wekt voorzeker de belangstelling van ieder' regtschapene op; en niemand zal het dan ook wraken, dat wij met belangstelling eene stad binnentraden, in welke zulk eene beroemde kweekschool van kennis en wijsheid gevonden wordt, en dat wij met een warm gevoel de verschillende gestichten bezochten en beschouwden, die aan de vestiging en uitbreiding der nuttigste wetenschappen zijn toegewijd.

De Göttinger Hoogeschool is in den jare 1734 door Koning GEORG II gesticht, en in den jare 1737, den 17 September, ingewijd. Zij draagt nog steeds den naam *Georgia Augusta*. Zij is tegenwoordig niet alleen de Lands-Universiteit van het Koningrijk Hanover, maar ook van de Hertogdommen Brunswijk en Nassau. De Minister VON MÜNCHHAUSEN, die de eerste verzorger en grondvester was van deze Hoogeschool, heeft er veel toe bijgebragt, om haar zoodanig in te rigten, dat, met inachtneming en navolging van het goede, waarin hare oudere zusters haar waren voorgegaan, de gebreken, die deze nog aankleefden, zooveel mogelijk werden vermeden, zoodat de Göttinger Hoogeschool zich weldra in menigvuldige opzigten gunstig boven schier alle Duitsche Universiteiten onderscheidde, en niet alleen uit alle landen van Europa, maar uit alle werelddeelen kwamen de jonge lieden hier bijeen, om zich aan de bronnen der wijsheid te laven, om de lessen van wijsheid en deugd uit de monden der beroemdste

mannen op te vangen. Bürger, die mede aan deze Hoogeschool heeft gestudeerd, mogt, bij gelegenheid van het vijftigjarige jubelfeest, in den jare 1787, met regt zingen:

„Erwärmt von Gottes Segensflamme wuchs,
Münchhausen, du Unsterblicher,
Wuchs deine Tochter schnell und hoch heran.
Des Ruhmes starker Adlerfittich trug
Laut rauschend ihren Nahmen
Rund um den Erdball über Meer und Land;
Und seiner edlern Völker Söhne kamen
Bei Tausenden zur Huldigung.
Viel theilte sie von ihres Reichthums Fülle,
Und viel von ihres Adels Hoheit,
Viel Muth und Kraft zu Thaten, —
So war es in der Weihe ihr verliehn, —
Zum Heil der Völker mit."

En wel mogt hij er bijvoegen:

„Selig, selig, himmelselig
Ist das hoch erhabne Amt,
Auszuspenden, gleich der Sonne
Durch den groszen Raum der Welten,
In's Unendliche des Geistes
Lebensnahrung, Licht und Kraft!"

De Filosofische Faculteit beschonk den Dichter, bij gelegenheid van dit vijftigjarig jubelfeest, met de doctorale waardigheid; terwijl hij, twee jaren later, tot buitengewoon Hoogleeraar in dezelfde Faculteit benoemd werd.

De Göttinger Hoogeschool telde, tijdens ons ver-

blijf aldaar, 42 gewone en 8 buitengewone Hoogleeraren, benevens 44 zoogenoemde *privaat docenten*. Deze laatste houden mede op bepaalde tijden, even als de Professoren, collegie over de eene of andere wetenschap, en de namen, zoowel als de vakken, waarin, en de tijden, wanneer zij les geven, zijn mede in den *catalogus praelectionum*, die ieder halfjaar wordt uitgegeven, aangewezen.

Het Akademische jaar is er in tweeën verdeeld en ieder halfjarige cursus duurt meer of min 5 maanden. Tijdens ons verblijf waren de lessen tusschen den 17den en 22sten April geopend, en moesten tusschen den 11den en 16den September eindigen.

Van de 42 Hoogleeraren waren er 5 in de Godgeleerdheid, 8 in de Regten, 9 in de Geneeskunde en 20 in de Wijsbegeerte. Men heeft er alzoo slechts 4 Faculteiten, terwijl de 5de Faculteit, die der Letteren, welke wij op onze Hoogescholen hebben, op de Göttingsche, en over het algemeen op de Duitsche Hoogescholen, niet afzonderlijk gevonden wordt, maar onder die der Wijsgeerige wetenschappen wordt gerekend. Ook de zoogenoemde propadeutische of voorbereidende studiën hebben op de Duitsche Hoogescholen geen plaats. De jongelieden, die de Akademie komen bezoeken, moeten genoegzaam onderlegd zijn, om dadelijk met hun eigenlijk studievak te beginnen, en zij hebben op de goed ingerigte Gymnasia, die op verschillende plaatsen zijn gevestigd en waar er behoorlijk voor gezorgd is, dat de studerenden in al de voorbereidende wetenschappen onderwezen kunnen worden, genoegzame gelegenheid, om aanvankelijk gevormd en voor het hooger onderwijs aan de Akademie voorbereid te worden. Op deze Gymnasia ontvangen de kweekelingen, veelal *Gymnasiasten* genoemd, niet alleen een grondig onderwijs in de oude talen en de daarmede verbondene

wetenschappen, gelijk zulks op onze Latijnsche scholen het geval is, maar ook in de Wis-, Natuur-, Schei- en Plantenkunde; hoewel deze wetenschappen ook alle op de Hoogeschool worden onderwezen en de collegiën over dezelve door de Studenten, die voor hunne betrekking zich meer bijzonder op dezelve moeten toeleggen, worden bijgewoond. Door deze aanvankelijke opleiding zijn de lessen aan de Hoogeschool, over deze verschillende wetenschappen, voor de toehoorders nuttiger en aangenamer, en kunnen ook de Hoogleeraren met meer genoegen en meer vrucht werken, dan zulks wel op onze Hoogescholen het geval is, waar de Studenten sommige dezer wetenschappen voor het eerst hooren noemen. Het is waar, dat er bij ons ook een afzonderlijke tijd toe genomen wordt, om deze vakken te beoefenen, waartoe gewoonlijk de beide eerste studiejaren besteed worden; doch missen nu niet vele jongelieden alle onderwijs en opleiding in wetenschappen, die tot eene beschaafde opvoeding behooren, en van zoo veel invloed zijn op alle andere studiën? Zoodra men Student is, ziet men na, welke lessen door de wet worden voorgeschreven, en, hetzij zuinigheidshalve, hetzij gemakshalve, worden over het algemeen ook geene andere dan juist deze lessen bijgewoond. Zoo worden de collegiën over de Natuurkundige wetenschappen over het algemeen slechts alleen gehouden door diegenen, welke zich in het bijzonder tot de studie derzelve bepalen, of door die Studenten, welke zich voorbereiden voor de Geneeskundige studiën, of die het doctoraat in de Letteren of in de Godgeleerdheid willen verwerven, terwijl zoo vele anderen, die eens den naam van Geleerde zullen dragen, en door hunne verkregene kundigheden zulks ook met regt verdienen, in eene wetenschap, die schier dagelijks te pas komt en onder het bereik van ieder' valt, geheel vreemd

blijven, alleen omdat zij noch op de Latijnsche, noch op de Hoogeschool gelegenheid hadden of zochten, om zich in dezelve te oefenen. En toch, wie zal den heilzamen invloed ontkennen, dien de beoefening der Natuurkundige wetenschappen op onze zedelijke en verstandelijke vorming uitoefent? Is niet het boek der Natuur een handschrift van de Godheid zelve? Is niet de Schepping het gewrocht van den Oneindige, en moeten wij niet uit de grootheid der werken tot de grootheid van den Schepper besluiten? Staan niet de Natuur en de Openbaring in het naauwste verband met elkander, en moet niet de eene de andere ondersteunen en bevestigen? En is alzoo de kennis der Natuur niet een noodzakelijk vereischte in den Godgeleerde, die ons den Heer der Natuur in zijne grootheid en heerlijkheid, die ons den mensch in zijne broosheid en zwakheid, die ons de betrekking tusschen God en den mensch naar waarheid zal leeren kennen?

Maar is ook niet de kennis van de Natuur en derzelver verschijnselen iets, dat in het dagelijksch leven van de menigvuldigste toepassing is? Zijn niet alle verschijnselen, die wij schier ieder oogenblik waarnemen, werkingen der Natuur, en mag de wetenschappelijk opgeleide mensch met de oorzaak dezer werkingen onbekend zijn? Moet hij niet den minkundige te regt kunnen wijzen en door zijnen invloed dwaling en bijgeloof weten te vóórkomen en uit te roeijen? En hoe kan hij dat, indien hij zelf van zoo vele verschijnsels der Natuur de ware oorzaak niet weet op te geven; wanneer de lucht, die hij inademt, hem even onbekend is als het licht, waardoor hem alles zigtbaar wordt; wanneer hij geen onderscheid weet te maken tusschen eene zoogenoemde vallende ster en een melkwegstelsel?

Daar wij er zoo ongemerkt toe gekomen zijn, om

van het onderwijs op de Duitsche Gymnasia en Hoogescholen te spreken, en deze met het onderwijs op onze Latijnsche en Hoogescholen te vergelijken, willen wij hier nog in het kort iets bijvoegen over het onderwijs in de Wiskunde, dat nog steeds een struikelblok is voor zoo velen in het voortzetten hunner studiën, en wier beoefening aan menigeen' van onze Akademieburgers zoo moeijelijk valt. Wij willen hier niet spreken over het nut dier studie; want het is alleen de oningewijde, die het nut er niet van inziet, en geen wonder! hoe zoude hij zulks ook kunnen? Wie toch kan over iets oordeelen, dat hij niet kent? Doch hoe komt het, dat men aan de Duitsche Hoogescholen minder over het bezwarende dezer studie klaagt, dan bij ons? Wij schrijven zulks hoofdzakelijk toe aan de inrigting van het onderwijs op de Gymnasia, waar bijna overal bekwame mannen worden aangetroffen, die deze wetenschap onderwijzen, zoodat de jongelieden bij hunne komst aan de Akademie genoegzaam onderwezen zijn, om ten dezen opzigte geenen hinderpaal in hunne andere studiën te ontmoeten, terwijl zij tevens door de wijze, waarop zij in de Wiskunde zijn onderwezen, het vereischte nut over het algemeen uit deze oefeningen hebben getrokken, zonder dat vooroordeel er tegen opgevat te hebben, dat men bij ons zoo algemeen aantreft. Het nut toch, dat met de beoefening der Wiskunde voor velen beoogd wordt, is, onzes bedunkens, niet zoo zeer gelegen in de kennis van de wetenschap zelve, als wel in de wijze van beoefening, waardoor het verstand ontwikkeld, het denkvermogen gescherpt wordt; en dit schijnt door velen, zelfs die de wetenschap onderwijzen, niet begrepen te worden. Men meent, dat het machinaal demonstreren van eenige stellingen genoegzaam is, om aan de wet te voldoen, en zijne Akademische studiën aan te vangen; en de

jonge Student, die op de Latijnsche school zich bij de les in de Mathesis — en zulks ook zeer natuurlijk — even zeer verveeld heeft als zijn Onderwijzer zelf, die dikwijls ook alleen pligts- of belangshalve zich met dat onderwijs bezig houdt, — zit nu bij den Hoogleeraar zich te vervelen, omdat hij dezen niet kan begrijpen, daar hij niet goed onderlegd is, en geene moeite wil doen hem te begrijpen, omdat hij eenmaal een vooroordeel tegen deze studie heeft opgevat. Indien men aan onze Latijnsche scholen (met enkele is zulks reeds het geval) het onderwijs in de Wiskundige wetenschappen aan bekwame mannen opdroeg, die de beoefening van dezelve tot hun bijzonder vak van studie gekozen hebben, en het niet als eene bijzaak door een' der gewone Onderwijzers liet verrigten, noch daartoe den een' of ander' persoon nam, die zoo min door de overige Onderwijzers, als door de leerlingen behoorlijk ontzien en geacht wordt, dan houden wij ons overtuigd, dat men alzoo, onder behoorlijke leiding, de jongelieden aan onze Latijnsche scholen, gedurende den tijd dien zij daar gewoonlijk doorbrengen, gemakkelijk tot eene hoogte zoude kunnen opvoeren, dat zij met nut en genoegen ook dit gedeelte hunner oefeningen verrigten en aan de Akademie met vrucht de collegiën zouden kunnen bijwonen, en voor hunne andere studiën dat nut daaruit trekken, hetwelk de wet met het voorschrijven van de beoefening der Mathesis beoogt. Hierdoor zouden er ook meer jongelieden opgewekt worden, om zich aan een vak te wijden, dat van zoo veel toepassing is, en welks beoefening men zoowel van den toekomstigen geleerde als van den krijgsman en zeeman vordert. En hoe gering is niet het aantal dergenen, die zich tot deze vakken bepalen? En dan nog zijn die weinigen reeds te veel, om behoorlijk geplaatst te worden!

Die het doel wil, moet ook de middelen willen, en voorzeker zal het heilzame doel, met het voorschrijven der Wiskundige studiën beoogd, niet bereikt worden, wanneer men ook niet de behoorlijke middelen aan de hand geeft, om van den beginne af doelmatig tot dezelve opgeleid te worden, en hieraan meenen wij, dat het bij ons te lande hapert.

Men houde ons deze kleine uitweiding ten goede, het belang der zaak brengt ons daartoe. Wij keeren tot de Göttingsche Hoogeschool terug.

Onderscheidene lessen werden door ons met genoegen bijgewoond. Vele derzelve werden gehouden in een tamelijk groot gebouw, dat evenwel op geene schoonheid aanspraak kan maken. In hetzelve waren onderscheidene gehoorzalen, en op de verschillende deuren was aangeplakt, welke Hoogleeraar aldaar zijne lessen hield, alsmede op welken tijd. Sommige collegiën werden op bijzondere plaatsen gehouden, zoo als: de Physica in eene zaal bij het Kabinet van Natuurkundige instrumenten; de Chemie in het Chemisch Laboratorium; de Botanie in een gebouw bij den Botanischen tuin, waar tevens ook de Hoogleeraar woonde; de Anatomie in het Theatrum Anatomicum; de Obstetrie in de zoogenoemde *Königliche Entbindungs Anstalt;* de Natuurlijke Historie in het Museum; de Astronomie even buiten de stad in het Observatorium, enz.

De lessen worden meestal in het Duitsch gehouden, en op geene van die, welke wij bijwoonden, werd er gedicteerd. Op enkele collegiën werden de hoofdzaken opgeschreven, b. v. op de Botanie, waar wij een collegie bijwoonden van den Hofraad BARTLING, die nog als buitengewoon Hoogleeraar op de Ordo Lectionum stond, doch nu gewoon Hoogleeraar was geworden.

Het dicteren op de collegiën heeft ons steeds toe-

geschenen meestal eene vervelende, tijddoodende en onvruchtbare bezigheid te zijn, en met genoegen hebben wij ondervonden, dat men ook aan onze Hoogeschoien daarvan terug komt, en veelal het een of ander Handboek tot grondslag van zijne lessen legt. Moet men op het collegie schrijven, hoe weinig tijd rest er dan in het algemeen, om over het geschrevene te spreken, en hoe lastig is voor een' Student het bestuderen van zulk een geschreven dictaat, dat hij dikwijls met veel moeite naauwkeurig en volledig heeft verkregen. Of is er dan over schier alle vakken van onderwijs niet reeds genoeg geschreven, om daarvan het een of ander werk tot leiddraad bij de lessen over zoodanig vak te kunnen verkiezen? En mogt zulks ook al niet het geval zijn, is het dan niet oneindig veel beter, dat een Hoogleeraar den leiddraad bij zijne lessen laat drukken, opdat men voor eene kleine som zich denzelven kan aanschaffen, dan dat hij dien telken jare aan zijne toehoorders voorleest, iets, dat iemand van mindere bekwaamheid even gemakkelijk zoude kunnen doen? Maar de wetenschap gaat vooruit, zegt men; met ieder jaar leert men iets nieuws, dat aangevuld moet worden, en krijgt men nieuwe inzigten, die de plaats van vroegere meeningen moeten vervangen; de wetenschap moet eerst volledig zijn en op vaste, onwrikbare grondslagen rusten. Ja, dan zullen er nog wel eeuwen noodig zijn, of liever, dan zal het er wel nooit toe komen; want wie zal den menschelijken geest aan banden leggen; wie zal de grenzen van ons weten, den eindpaal der menschelijke kennis aanwijzen? Neen, wij herhalen het, wij zien met genoegen, dat vele onzer beroemde mannen, volgens een door hen zelven zamengesteld of door hen gekozen Handboek, de wetenschap met hunne leerlingen behandelen ten einde daardoor tijd te winnen, om hunne heldere inzigten in de-

zelve aan hunne toehoorders te kunnen mededeelen, de wetenschap op eene grootere en ruimere schaal te behandelen, en meer tot genoegen van hen zelven en tot nut van hunne toehoorders te werken, dan door een werktuigelijk dicteren voor lezer en schrijvers kan geschieden. Het uitwerken van sommige punten, het opteekenen van nuttige aanmerkingen, het aanvullen van ontdekte leemten, het wijzigen van sommige zaken, waarin men bij den voortgang der wetenschap nieuwe inzigten heeft verkregen, zullen wij steeds niet slechts eene nuttige, maar zelfs eene noodwendige zaak vinden; doch nimmer zullen wij het kunnen toestemmen, dat het langdradige schrijven gedurende dagen en weken, om dan enkele uren over het geschrevene te spreken, vruchtbaar kan zijn voor de verstandsontwikkeling en genoegzaam tot aanleering eener wetenschap.

Behalve het collegie van den Hoogleeraar BARTLING, dat een vijftigtal toehoorders telde, woonden wij ook nog de lessen bij van onderscheidene andere Hoogleeraren, en wij kunnen niet anders zeggen, dan met groot genoegen. In Prof. WEBER vonden wij eenen man, die geheel en alleen voor zijn vak scheen te leven, en met lust en ijver op eene zeer duidelijke wijze over hetzelve sprak. Wij hoorden hem over de electriciteit bij invloed handelen. Ook de proeven, waarmede hij zijne redenen ophelderde, waren zeer geschikt gekozen en werden met gemakkelijkheid en gelukkig gevolg uitgevoerd. Het is te bejammeren voor de Göttinger Hoogeschool, dat deze bekwame man, met de beroemde gebroeders GRIMM en meer andere verdienstelijke mannen, die de Göttinger Hoogeschool tot eer en luister verstrekten, door hunne Staatkundige gevoelens en strenge naauwgezetheid verpligt zijn geworden, den kring te verlaten, in welken zij zoo nuttig werkzaam waren.

Hoe zeer is het niet te betreuren, dat de willekeur van eenen Vorst, en de noodlottige invloed eener dikwijls zoo verderfelijke politiek ook tot in de vreedzame tempels der wetenschappen, in de heiligdommen van kennis en beschaving kunnen doordringen. Doch wat *Göttingen* heeft verloren, hebben andere leerscholen weder gewonnen; de sterren, die voor het eene halfrond onder gaan, verrijzen weder voor het andere halfrond, en ook dáár blinken zij met vernieuwden glans en luister.

Het valt wel niet te betwijfelen, dat eene Hoogeschool, als die van *Göttingen*, ook uitstekende hulpmiddelen voor het onderwijs moet bezitten, die op eene gelijke ruime schaal als het onderwijs zelf moeten zijn aangelegd en ingerigt; en waarlijk, als men de uitgestrekte boekerij, de nieuwe en goed ingerigte sterrewacht, de verschillende uitmuntende verzamelingen van natuur en kunst, de goed ingerigte hospitalen en andere inrigtingen van onderwijs bezoekt, dan ziet men alras, dat men zich in dezen niet heeft bedrogen en dat er ook ten dien opzigte niets is gespaard, om *Göttingens* Hoogeschool tot eene der voornaamste van geheel Europa te maken.

Wij zullen achtervolgend iets over de voornaamste dezer inrigtingen zeggen, naar volgorde, waarin zij door ons zijn bezocht. Wij kunnen er weinig van zeggen; want wilde men deze inrigtingen uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwen en beschrijven, zij zouden eene langere beschouwing vereischen, dan wij er aan hebben kunnen toewijden, en eene uitgebreidere ruimte, dan die wij in dit ons reisverhaal daaraan durven en mogen schenken.

Ons eerste bezoek legden wij af bij den reeds hoog bejaarden, algemeen bekenden Hoogleeraar BLUMENBACH, ten einde den aanbevelingsbrief van onzen Groningschen Hoogleeraar VAN SWINDEREN over te

geven en toegang te vragen tot de bezigtiging zoowel van het Kabinet van Prof. BLUMENBACH zelven, als van het Museum van Natuurlijke Historie. Wij werden regt vriendelijk ontvangen, en de grijsaard was dadelijk bereid aan ons verzoek te voldoen; doch verontschuldigde zich, dat zijne jaren hem niet toelieten, ons in persoon te vergezellen. Hij liet echter Doctor HERBST, een beschaafd en, naar het scheen, zeer kundig man, die sinds korten tijd den grijzen Hoogleeraar was toegevoegd, om zijne lessen in de Natuurlijke Historie waar te nemen, ontbieden. Door dezen vergezeld, bezochten wij eerst het Kabinet van den Hoogleeraar BLUMENBACH zelven, dat, inzonderheid om de rijke verzameling van schedels, die hetzelve bevat, bijzonder merkwaardig is. Van zijne jeugd af aan toch heeft de beroemde verzamelaar zich meer bijzonder op de beoefening van dit gedeelte van het uitgebreide gebied der Natuurkundige wetenschappen toegelegd, en met veel moeite en zorg heeft hij eene verzameling bijeengebragt van menschenschedels, uit verschillende tijden en van verschillende rassen, zoo als men dezelve schaars zal aantreffen. Na de bezigtiging van dit Kabinet traden wij het Museum van Natuurlijke Historie binnen. De Hoogleeraren BLUMENBACH, HAUSMANN, OSIANDER en Dr. HERBST hebben het bestuur over hetzelve. Het is bevat in een zeer groot en uitgestrekt gebouw, dat uit vele kleinere zalen bestaat, vrij onregelmatig is aangelegd, en ook op groote zindelijkheid juist geene aanspraak kan maken. De kasten, waarin de voorwerpen zijn geplaatst, zijn onregelmatig en ouderwetsch, en bestaan meestal uit de zamenvoeging van kleinere kastjes, die nevens elkander zijn opeengestapeld. Dit Museum bevat tevens de voorwerpen der vergelijkende Ontleedkunde, alsmede nog eene verzameling van oudheden en bijzonderheden van vreemde

volken en gewesten, zoo als verschillende soorten van kleederen, vischgereedschappen, wapentuigen, afgodsbeelden, mumiën en meer dergelijke. De beroemde zeereiziger COOK heeft een groot gedeelte van dezelve op zijne verschillende reizen bijeengebragt. Behalve deze merkwaardigheden en sommige voorwerpen, uit het Hartzgebergte afkomstig, moet dit Museum voor ons Rijks-museum te *Leiden* verreweg onderdoen. Ook schiet hetzelve in verschillende opzigten, en wel inzonderheid in de geregelde orde, wetenschappelijke verdeeling en plaatsing, te kort bij het Museum van de Groninger Hoogeschool.

Na den maaltijd bezochten wij, mede onder geleide van den vriendelijken Dr. HERBST, de uitgebreide Bibliotheek. Wij stonden waarlijk verbaasd bij onze intrede in de groote en prachtige zalen, waarin deze uitgebreide boekerij is bevat, en wisten niet, wat wij meer moesten bewonderen, de ruime, sierlijke en doelmatig ingerigte vertrekken, of wel de onafzienbare menigte, goed onderhoudene en voor het gebruik zeer geschikt geplaatste boekwerken, manuscripten en platen. Wij verloren ons als ware het in den schat van geleerdheid, die zich hier aan ons oog voordeed, en lang staarden wij als besluiteloos rond, niet wetende, waar wij een begin zouden maken met deze Bibliotheek meer in bijzonderheden in oogenschouw te nemen.

Het is inderdaad een belangrijk gezigt, de vruchten van wijsheid en kennis van zoo vele beroemde mannen, zelfs van de vroegste tijden en van de afgelegenste gewesten, bijeen vergaard te zien, opdat de naar wijsheid en kennis strevende mensch zich met dezelve kan voeden; de werken, die van het opgeklaarde verstand en de heldere inzigten van vóór verscheidene eeuwen levende menschen getuigen, hier bij-

eengebragt te zien met de werken van latere geleerden, die blijken dragen van den voortgang van den menschelijken geest in wetenschappelijke kennis en beschaving, terwijl zij allen zoo vele bronnen zijn, waaraan de ijverige beoefenaar der wetenschappen den naar wijsheid dorstenden geest kan laven en verkwikken. Het is eene treffende gedachte, dat de mensch alzoo nog jaren, ja zelfs eeuwen na zijnen dood hier op aarde nuttig kan wezen, en dat, schoon zijn ligchaam ook al tot stof moge vergaan, zoodat er na verloop van jaren geen spoor meer van te vinden is, zijn geest evenwel in zijne schriften steeds blijft leven en werken.

O, de gedachte, ze is grootsch; met eerbied aanschouw ik de schriften,
Vruchten des geestes van u, o Wijzen van vroegeren tijd!
Nu nog, terwijl gij reeds werkt in hooger en zaliger kringen,
Werkt ook uw geest nog op de aard, ontgloeit gij voor 't goede den mensch.

De onderscheidene zalen dezer Bibliotheek zijn met colonades versierd, en prijken met de bústes van de beroemdste geleerden van ouderen en nieuweren tijd, wier geestvruchten in die zalen worden bewaard. De verdeeling is wetenschappelijk. In dezelfde zaal zijn in dubbele rijen van kasten, de werken, tot hetzelfde vak van wetenschap behoorende, zoodanig geplaatst, dat zij, naar hunne grootte, van onderen naar boven regelmatig afnemen. Allen zijn in nette banden gebonden en goed onderhouden. De werken van hetzelfde formaat zijn wederom chronologisch gerangschikt, terwijl de plaatwerken, even als te *Utrecht*, in ruime ladetafels, die in het midden van den breeden gang staan, bewaard worden. Deze uitgebreide boekerij bevat het groote aantal van 300,000 boekdeelen en 5000 manuscripten. Men kan niet zeggen, dat

men met het aanleggen dezer Bibliotheek eenzijdig is te werk gegaan, of met de verdere volmaking en bestendige uitbreiding van dezelve partijdig handelt; want in schier alle vakken van kennis en wetenschap worden alhier de beste werken van onderscheidene tijden, en in de meest verschillende talen, aangetroffen, en welk vak van studie iemand ook moge hebben uitgekozen, hij zal de beste werken, die over hetzelve handelen, hier niet te vergeefs zoeken. Het is wel niet te verwonderen, dat, bij de steeds toenemende uitgebreidheid der Bibliotheek, het aanvankelijk daarvoor ingeruimde locaal alras te klein werd. Het was uit dien hoofde, dat men een daarbij staand kerkgebouw, van den Gothischen bouwtrant, mede daarbij heeft getrokken; welk gebouw thans eene der voornaamste zalen van de Bibliotheek uitmaakt. Alles is wit geverfd of gegipst en wordt zindelijk onderhouden.

Boven in de zalen der boekerij vindt men op eene galerij de geslotene kasten, waarin de manuscripten bewaard worden. Deze zijn mede alle behoorlijk ingebonden, en onder dezelve worden, zoowel voor den staat en de geschiedenis, als voor de letteren, de belangrijkste en zeldzaamste werken aangetroffen. In de zoogenoemde werkkamer vindt de met een wetenschappelijk oogmerk komende bezoeker geschikte gelegenheid, om ongestoord zich aan zijne letteroefeningen over te geven. Men heeft evenwel niet noodig zich juist derwaarts te begeven, om te studeren, daar men ook op eene, door een' der Hoogleeraren geteekende, recepis de boeken te huis kan bekomen. Deze inrigting komt dus vrij wel overeen met de verordeningen, die er ook ten aanzien der Groningsche Bibliotheek in den laatsten tijd door de Curatoren aldaar zijn vastgesteld. Wij vonden in deze werk- of leeszaal onderscheidene, geschrevene catalogi, waarvan er een wetenschappelijk, een andere alphabe-

tisch en eindelijk een derde chronologisch geordend was.

Ten uiterste voldaan over de Göttinger Bibliotheek, geleidde ons Doctor HERBST naar het Theatrum Anatomicum, hetwelk onder Directie staat van den Hofraad LANGENBECK en den Prosector Dr. PAULI. Het is een nieuw en prachtig gebouw, aan het einde van eene fraaije en breede straat gelegen, die er juist op uitloopt, zoodat het ook reeds in de verte eene regt schoone vertooning oplevert. Het is in den Italiaanschen smaak gebouwd, en prijkt van voren met eene forsche colonade, die het gebouw een grootsch en trotsch aanzien geeft, terwijl het van achteren eenen grooten ruimen koepel bevat, die tot eene gehoorzaal is ingerigt. Deze ontvangt het licht van boven, en op de cirkelvormige amphitheaters wijze ingerigte banken kunnen meer dan 150 toehoorders geplaatst worden. Alles is wit geverfd en regt net en zindelijk in orde. Wij woonden er eene les bij, in welke de beroemde Hoogleeraar LANGENBECK, een reeds bejaard en eerwaardig man, die echter nog bijzonder sterk en krachtig scheen, over de hals- en ruggewervels handelde, met eenen waarlijk verwonderenswaardigen ijver over zijn onderwerp sprak, en bij het schetsen van bestaande misbruiken, geheel als in vuur ontvlamde. Wij telden er tusschen de 40 en 50 studenten, die alle met de grootste aandacht schenen te luisteren. Het sousterrein bevat de snij- en praepareerkamers, terwijl de verschillende vertrekken voor het waarlijk rijke en uitmuntende kabinet van praeparaten zijn ingerigt. De verzameling van praeparaten voor de zintuigen van het gezigt en het gehoor is inzonderheid opmerkenswaardig en draagt, zoowel door den rijkdom en de volledigheid van voorwerpen, als door derzelver fraaije en keurige bewerking, de goedkeuring weg van alle kenners, die dit

kabinet komen bezigtigen. Onder de bijzonderheden, die wij zagen, behoort ook een scelet genoemd te worden, dat eene buitengewone lengte had van meer dan twee ellen. Op eene afgelegene plaats, in den bij het gebouw behoorenden tuin, is een afzonderlijk locaal met een plat dak, om de beenderen te bleeken.

Langs den fraaijen wal, die eene lommerrijke en heerlijke uitzigten opleverende wandelplaats aanbiedt, begaven wij ons naar den *Botanischen Garten* of den kruidtuin, die van vijf tot zeven uren des avonds open stond. Hij is vrij groot en uitgestrekt, doch zeer onregelmatig. Gedeeltelijk is hij in, gedeeltelijk buiten de stad gelegen; beide gedeelten zijn door eene poort, die onder den wal doorloopt, met elkander vereenigd. Behalve deze onregelmatigheid, waardoor hij als in onderscheidene stukken verdeeld schijnt te wezen, is de aanleg ook zeer stijf en ouderwetsch, en levert voor den vlugtigen bezoeker weinig bevalligs op. Ofschoon in grootte misschien niet veel van den Akademischen tuin van *Groningen* verschillende, of denzelven misschien wel overtreffende, staat hij evenwel in vorm en aanleg verre bij denzelven ten achteren. Ook de warme kasten konden over het algemeen niet op sierlijkheid en netheid roemen. Eene echter, in den vorm van eene rotunde, muntte onder dezelve uit. De planten zijn volgens eene wetenschappelijke orde geplaatst, en de klasse en orde, alsmede de naam der plant, zijn door middel van plankjes bij iedere derzelve aangewezen.

Onder de verdere Akademische inrigtingen verdient mede in de eerste plaats genoemd te worden het Astronomisch Observatorium, op eenen geringen afstand van de stad, buiten de *Geismar-Thor*, gelegen. Het is een sierlijk gebouw, dat door deszelfs keurigen bouwtrant en netheid zich reeds dadelijk aanbe-

veelt. De zijvleugels van het gebouw zijn grootendeels ingerigt tot woningen van den Observator en den Amanuensis, terwijl aldaar mede de gehoorzalen zijn voor de lessen in de Astronomie. Wij woonden er eene les bij van Dr. GOLDSCHMIDT, in welke hij over de sterrekundige refractie handelde. Een ander Collegie van Dr. STERN, die, volgens een eigen compendium, de populaire Astronomie behandelt, werd niet op den, volgens de Ordo Lectionum, aangewezenen tijd gehouden, zoodat wij van ons voornemen, om ook deze les te hooren, moesten afzien. Wij legden een bezoek af bij den beroemden Hoogleeraar, den Hofraad GAUSS, die mede bij het Observatorium eene fraaije woning heeft. Op bepaalde tijden houdt deze geleerde les over de theorie van het aardmagnetismus, en de praktische waarnemingen aangaande hetzelve, waartoe het nabijgelegene, afzonderlijk daarvoor ingerigte, Magnetisch Observatorium eene bij uitstek geschikte gelegenheid aanbiedt, terwijl hij tevens privaat-lessen houdt in de praktische Astronomie. Daar hij verhinderd werd ons te vergezellen bij de bezigtiging der Observatoria, zoo droeg hij zulks op aan Dr. GOLDSCHMIDT, welke jeugdige geleerde met bijzondere welwillendheid daaraan voldeed, en ons door zijne voorkomenheid zeer aan hem verpligtte.

Het gebouw is, gelijk wij reeds gezegd hebben, sierlijk en net, en daar het, even buiten de stad, op een' voldoenden afstand van de chaussée is gelegen, zoo kan het dreunen van den grond door wagens als anderzins geene hindernis aan de sterrekundige waarnemingen toebrengen. Daar geene andere gebouwen in de nabijheid staan, behoeft het ook niet zoo hoog te wezen, zoodat de meeste observatiën op den vlakken grond kunnen plaats hebben. Vóór het gebouw, in het zuiden, is een ruim terrein, door een fraai

ijzeren hek afgesloten, om waarnemingen in de opene lucht te doen. Het gebouw bestaat overigens, als ware het, uit drie verschillende observatoria, welker middelste eenen koepel met een koperen dak bevat, dat op eene zeer gemakkelijke wijze naar willekeur rondbewogen en, door middel van schuiven en kleppen, in bepaalde rigtingen geopend kan worden. Ten einde eenen vrijen meridiaan te hebben, zijn, op last der regering, alle huizen en boomen, welke in den weg stonden, gesloopt en uitgeroeid, waardoor er in de rigting van het zuiden en noorden eene regte en schier onafzienbare allée is ontstaan, in welke een vast punt als meridiaan-merk de ware rigting van den meridiaan aanwijst. De meridiaankijkers zijn op vaste, zware, in den grond bevestigde zerken voetstukken geplaatst, en staan met het gebouw zelf in geen verband. Behalve een paar groote, op deze voetstukken rustende meridiaankijkers, zagen wij er ook nog een' kleineren beweegbaren, alsmede een nieuw instrument van FRAUENHOFER, om den doorgang der hemelligchamen door den meridiaan waar te nemen.

Voorts zagen wij er nog een Heliotroop, het muurquadrant, waarmede de bekende Sterrekundige TOBIAS MAYER zijne waarnemingen had gedaan; onderscheidene groote en goede refractors en reflectors, onder welke laatste eenen uitmuntenden van den beroemden HERSCHEL, en meer andere instrumenten, waaruit wij genoegzaam konden opmaken, dat de Göttinger sterrewacht, zoowel wat de inrigting van het gebouw zelf, als de menigte en soort der werktuigen betreft, voor het Astronomisch onderwijs in alle opzigten doelmatig is ingerigt. Regt tevreden verlieten wij eene plaats, van welke men de groote werken der Schepping meer van nabij kan beschouwen; van waar de opmerkzame mensch de orde en regelmaat, die er in het Heelal heerschen, zoo duidelijk aanschouwt; waar men de

grootheid van den Schepper zoo kennelijk in de grootsche gewrochten zijner Almagt kan opmerken, en waar men, bij het aanschouwen dier eindelooze grootheid, zich tevens verbaast over den verhevenen aanleg van den mensch, die van een schier onmerkbaar stip in de Schepping het waagt wereldbollen te meten, en melkwegstelsels aanschouwt, die, schoon op eenen onmetelijken afstand van den stofklomp, dien hij bewoont, verwijderd, hem nog, als ware het in gloeijend schrift, de grootheid des Formeerders verkondigen.

„Neen — dachten wij met HELMERS,

„De mensch is niet bestemd, om als een plant te groeijen:
Hij voelt zich niet, als 't dier, aan 't stof en de aarde boeijen!
O neen! zijn geest kan zich van 't logge stof ontslaan;
Hij stort, en baadt zich in der starren oceaan!
Schiet door het eindloos tal der zonnestelsels henen;
Miljoenen rijzen en miljoenen zijn verdwenen;
Hij stort in d' afgrond der onmeetlijkheid zich neêr!
Vergeefs! — zijn geest hervindt zich op een' melkweg weêr."

In de nabijheid van de sterrewacht bevindt zich het reeds genoemde Magnetisch Observatorium, een klein, maar net gebouw, dat geheel alleen voor het doen van magnetische waarnemingen is ingerigt, en daarom ook zoodanig gebouwd is, dat er geen ijzer aan gevonden wordt. Het slot, de sleutel en andere dergelijke zaken zijn van koper vervaardigd.

In vereeniging met andere plaatsen, worden hier geregeld waarnemingen gedaan aangaande de veranderingen, die er in de afwijking der magneetnaald plaats hebben; de resultaten dezer waarnemingen worden door de Hoogleeraaren GAUSS en WEBER opgemaakt en in het licht gegeven. Tijdens ons verblijf te *Göttingen* was juist het eerste stuk daarvan in het licht gekomen. Uit de overeenkomst, die er tusschen de waarnemingen bestond, welke op ver van elkander

verwijderde plaatsen, op denzelfden tijd, zijn gedaan, bleek genoegzaam, dat eene algemeene oorzaak de naald deed afwijken, en dat de waarnemingen met de grootste zorg en naauwkeurigheid in het werk waren gesteld. Ook ons Vaderland deelt in deze ververeeniging. Behalve van *Göttingen*, zijn in 1837 van de volgende plaatsen waarnemingen ingezonden, nl.: van *Altona*, *Berlijn*, *Breda*, *Breslau*, *Koppenhage*, *Freiberg*, *Leipzig*, *Mailand*, *Marburg*, *München*, *Stokholm* en *Upsala*, die, op denzelfden tijd gedaan, alle op eene treffende wijze met elkander overeenstemmen.

Was het gebouw zelf alleen voor het doen van magnetische waarnemingen ingerigt, ook de toestellen, die men er had, ofschoon weinig in getal, beantwoordden volkomen aan het doel. Eene zeer zware magneetstaaf hing, in het midden van het vertrek, aan eenen draad, zoodat zij eene vrije beweging had, en was in eene kast besloten, die slechts in de rigting van den magnetischen meridiaan geopend was, ten einde de bewegingen der staaf te kunnen waarnemen. Om deze waarnemingen met de meest mogelijke naauwkeurigheid te doen, was aan het einde der staaf een spiegel aangebragt, terwijl er, op eenigen afstand, in den hoek van het vertrek, een kijker was geplaatst, waardoor men in dezen spiegel op eene schaal zag, die verkeerd geteekend, maar naauwkeurig ingedeeld, onder den kijker was bevestigd. De minste beweging van de magneetstaaf konde nu, door dezen kijker, op eenen afstand worden waargenomen; en op de bepaalde tijden, gewoonlijk van 5 tot 5 minuten, worden de verschillende standen opgeteekend. Deze magnetische toestel staat, door middel van metaaldraden, die, over hooge houten stengen naar de stad, en vervolgens over onderscheidene huizen en hooge gebouwen naar het kabinet van natuurkundige instrumenten loopen, in

verband met eenen dergelijken toestel, die in een vertrek van het Physisch kabinet is geplaatst, alsmede met een' soortgelijken toestel in de woning van den Hofraad GAUSS.

Nadat wij den vriendelijken Dr. GOLDSCHMIDT voor zijne welwillenheid hadden bedankt, namen wij afscheid van denzelven, en wandelden langs het militaire hospitaal, dat mede buiten de poort gelegen is, naar de stad terug.

Nu begaven wij ons naar het kabinet van Natuurkundige instrumenten, dat wel niet bijzonder groot is, doch waarin onderscheidene belangrijke en kostbare werktuigen worden aangetroffen. De Hoogleeraar WEBER vergezelde ons en deelde ons veel belangrijks aangaande het een en ander mede; en dikwijls hadden wij gelegenheid, ons over den bijzonderen ijver, die hem voor zijn vak bezielde, te verwonderen. Hij sprak met een vuur, dat oogenblikkelijk den hartstogtelijken beminnaar van zijn vak kenmerkte; ons navragen naar de eene en andere zaak scheen hem zeer te bevallen, en met de meest mogelijke bereidvaardigheid deelde hij ons zijne inlichtingen daarover mede. Zoo vertoefden wij lang bij den magnetischen toestel, van welken wij straks reeds gewaagden, en die, zoo als gezegd is, door middel van metaaldraden met het Magnetisch Observatorium in verband staat. Men bezigt namelijk dezen toestel tot eenen telegraaf, en, ofschoon hier slechts op eenen afstand van ruim een kwartier uurs werkende, zoo twijfelde onze kundige geleider evenwel niet, of hij zoude ook op aanzienlijk groote afstanden met goed gevolg kunnen worden aangewend. Dat hij in dit geval belangrijke voordeelen belooft boven de gewone telegrafen, is gemakkelijk in te zien. Hij werkt namelijk schielijker en op grootere afstanden; want op hetzelfde oogenblik dat de magnetische stroom opge-

wekt, en de vrijhangende staaf in beweging gebragt wordt, beweegt zich ook de magneetstaaf, die, door middel van de geleiddraden, met de eerste in verband staat. Daar men nu den stroom naar willekeur kan leiden, kan men de magneetstaaf ook naar willekeur regts of links doen afwijken, terwijl men tevens de beweging dadelijk weder kan doen ophouden, en, door den stroom in dezelfde of in eene tegengestelde rigting te leiden, dadelijk weder aan de staaf eene nieuwe beweging, in dezelfde of in eene tegengestelde rigting, kan mededeelen. Men rekende, dat men in 2 seconden zoodanige beweging aan de naald konde mededeelen, en dezelve tevens weder in rust brengen; in dezen tijd konde men dus één sein geven, en wanneer men nu 5 seinen voor eene letter verkoos, zoodat b. v. 5 afwijkingen van de magneetnaald regts de letter *a*; 4 afwijkingen regts en eene links de letter *b*; 3 regts en 2 links de letter *c*, enz. te kennen gaven, dan zoude men, door de verschillende combinatiën van 5 afwijkingen, al de verschillende letterteekens gemakkelijk kunnen uitdrukken, en voor zes letters zoude men slechts eene minuut tijds noodig hebben. Het spreekt van zelf, dat hier geene duisternis of geen mistig weer de mededeeling belet, gelijk zulks met den gewonen telegraaf het geval is, terwijl men, op zijn gemak, binnenshuis de waarnemingen kan doen. Ook behoeft men niet onophoudelijk te zitten turen op eenen anderen telegraaf, of men misschien met denzelven eenig teeken mogt geven; want deze magnetische telegraaf kan zoodanig worden ingerigt, dat bij de eerste afwijking der naald, of het eerste sein, een wekker wordt in beweging gebragt, die tot waarschuwing kan dienen voor den zich in de nabijheid bevindenden waarnemer, dat er eenig berigt is over te brengen. Het is waar, dat door wegneming der draden de gemeenschap zoude worden afgesneden, doch deze draden zouden ook

onder den grond door geleid kunnen worden. Dáár, waar ijzeren spoorwegen zijn, zouden zij gemakkelijk onder de sporen langs kunnen loopen. Ons bestek laat niet toe, hier verder over uit te weiden; wij konden echter niet nalaten, over deze vernuftige toepassing eener zoo nuttige, in hare werking zoo bekende, maar in haren waren aard zoo raadselachtige natuurkracht hier iets te zeggen. Wij moeten nog aanmerken, dat deze magneetstaven een aanzienlijk gewigt hebben; zoo zoude, naar het zeggen van den Hoogleeraar WEBER, die, welke wij aldaar zagen, vijfentwintig ponden wegen.

Onder de menigvuldige andere belangrijke zaken, die wij aldaar aantroffen, verdiende eene, door onzen geleider uitgedachte, balans bijzonder onze opmerking. Zij was uiterst gevoelig. Alle wrijving was schier vernietigd door eene ronde cilindervormige as, die aan zeer dunne en fijne zijden draden zoodanig was opgehangen, dat bij de beweging der balans de eene zich afwond, terwijl de andere werd opgewonden. Het zwaartepunt konde naar verkiezing hooger of lager gebragt worden, door in een klein schaaltje, aan het midden der balans hangende, een grooter of kleiner gewigt te leggen. Om de uiterste naauwkeurigheid bij het wegen te verkrijgen, bewoog zich een zeer klein gewigtje langs eenen aan de balans aangebragten, naauwkeurig verdeelden metaaldraad. Achter dezen draad was een spiegel aangebragt, ten einde de plaats, waar zich dit gewigtje bevond, naauwkeurig te bepalen door haar met derzelver beeld in den spiegel juist over een te brengen. Het geheel was in eene digte glazen kast besloten, opdat geene stof of beweging der lucht bij de naauwkeurige weging hinderlijk mogte zijn, terwijl het kleine gewigtje ook bewogen konde worden, zonder de kast te openen. Wij verwonderden ons met

regt over de vernuftige vinding en fraaije bewerking van dit voor den natuurkundige zoo belangrijk instrument, dat den zamensteller tot wezenlijken roem verstrekt. Onze geleerde geleider maakte ons op meer bijzondere werktuigen opmerkzaam, die door hem zelven waren daargesteld; doch het wordt tijd, dat wij dit belangrijk kabinet en deszelfs kundigen bestuurder verlaten, om andere inrigtingen in oogenschouw te nemen. De tijd was ons ongemerkt ontgleden, daar wij ons in het aanschouwen van zoo vele onderscheidene zaken als verdiepten, zoodat ons onverwacht de avond overviel. Met hartelijke dankbaarheid drukten wij den ijverigen natuurkundige de hand, dankten hem voor zijn voor ons zoo nuttig geleide en verheugden ons regt, in den Hoogleeraar WEBER zulk een' warmen voorstander en ijverigen beoefenaar van eene der belangrijkste wetenschappen te hebben leeren kennen.

Later bezochten wij het *Laboratorium Chemicum*. Professor WÖHLER ontving ons zeer vriendelijk, en toonde ons gaarne al het merkwaardige aan. Dit Laboratorium is op eene groote schaal aangelegd, en overeenkomstig de aanzienlijke hoogte, die de Scheikunde in de laatste jaren heeft bereikt, ingerigt. Ook de som, welke jaarlijks ter beschikking van den Hoogleeraar in de Scheikunde wordt gesteld, is daarmede evenredig; want Prof. WÖHLER zeide ons, dat hij jaarlijks eene som van 6000 Thaler (10,800 gulden) genoot, ten dienste van zijn collegie over de Scheikunde. Dit ééne collegie kost dus den Staat meer geld, dan de materiële subsidiën ten behoeve van al de kabinetten en inrigtingen der Groninger Hoogeschool te zamen genomen; en dan meent men nog bij ons te Lande, dat 's Lands geldmiddelen te ruim voor het Hooger onderwijs verlangd worden, en eischt daarop bezuinigingen, waardoor diegenen, welke het belang der zaak gevoelen en,

bij ijver en lust voor de uitbreiding van kunsten en wetenschappen, den besten wil paren, om daartoe mede te werken, belet worden, datgene voor het onderwijs te kunnen doen, wat de tegenwoordige stand der wetenschappen vordert.

Behalve de theoretische Chemie en Pharmacie, geeft Prof. WÖHLER tweemalen in de week les in de praktische Chemie, en eveneens tweemalen in de week eene afzonderlijke les voor het maken van pharmaceutische bereidingen. Iedere dezer lessen duurt 2 uren, en de studenten doen dan zelve die proeven of maken die praeparaten, waarover bij eene vorige les is gehandeld. Met groot genoegen woonden wij, daartoe door den Hoogleeraar WÖHLER uitgenoodigd, eene zoodanige praktische les bij.

Van hier begaven wij ons naar den Hoogleeraar in de Verloskunde VON SIEBOLT, ten einde de zoogenoemde *Königliche Entbindungs Anstalt* te bezien, bij welke inrigting genoemde Hoogleeraar woont. Dit gebouw voor de Verloskunde heeft een waarlijk vorstelijk voorkomen, en is mede een der schoonste gebouwen van *Göttingen*. Ook het eerste gezigt bij het binnentreden beantwoordt aan het uiterlijk voorkomen; want de gangen zijn breed en hoog, en de fraaije, op kolommen rustende en met beelden versierde trap doet van het inwendige van het gebouw iets grootsch verwachten. Men wordt hierin echter te leur gesteld, wanneer men de kamers voor de kraamvrouwen beschouwt, die, over het algemeen, slechts klein en bekrompen zijn, en, met betrekking tot de zindelijkheid, veel te wenschen overlaten. Overigens schijnt de inrigting hier zeer goed te wezen. De gehoorzaal voor de verloskundige lessen en de instrumentenkamer zijn fraai en ruim. Het kabinet van praeparaten op liquor schijnt in goede orde te wezen en is beziens-waardig.

Ons plan, om de Veeartsenijschool te bezoeken, lieten wij varen, omdat men ons zeide, dat de Hoogleeraar LAPPE langen tijd ziek was geweest, waardoor het onderwijs stil had gestaan en de inrigting zelve eenigzins in wanorde was gekomen.

Door vriendelijke tusschenkomst van den Hoogleeraar ULRICH, bij wien wij ook een collegie over de Mathesis hadden bijgewoond, kregen wij gelegenheid, om, onder geleide van den Inspector APE, de zoogenoemde modelkamer te bezien. Zij is de bezigtiging overwaardig, en rijk in modellen van onderscheidene soorten van werktuigen, die tot de meest verschillende doeleinden worden gebezigd. Inzonderheid merkten wij er vele, zoo niet alle, modellen op van tot den bergbouw in den Hartz behoorende werktuigen, waarvan wij vroeger vele in het groot en in werking aanschouwd hadden.

Enkele andere Akademische inrigtingen, zoo als het Homelitisch en Philologisch Seminarium, het Hospitaal voor de Genees- en voor de Heelkunde, de fraaije Manége, enz. hebben wij niet bezocht. Uit het kortelijk opgeteekende echter kan men genoegzaam ontwaren, dat de hulpmiddelen voor het Hooger onderwijs in *Göttingen*, zich over het algemeen, op een aanzienlijk hoog en met de vordering in de wetenschappen overeenkomstig standpunt bevinden. Onze beschrijving van het een en ander konde niet anders dan kort en gebrekkig zijn, en gaarne erkennen wij, dat ons oordeel over enkele zaken te oppervlakkig is; doch een reiziger kan zijn oordeel niet wel anders rigten, dan naar den indruk, dien het beschouwde op hem maakt, en de inlichtingen, welke hij dienaangaande ontvangt. Vroeger hebben wij reeds iets gezegd over den verschillenden indruk, die dezelfde zaak op verschillende personen kan maken, naarmate derzelver individuele toestand verschillend is, en het is dus ook

niet te verwonderen, dat het oordeel over menschen en zaken somtijds zeer uiteenloopt. De beroemde HALLER, die eenmaal een' der leerstoelen van deze Hoogeschool tot roem verstrekte en van wiens werkzaamheden men nog onderscheidene vruchten kan aanschouwen, inzonderheid in het gebouw voor de Verloskunde, dat wij straks hebben beschreven en hetwelk op voorstel van hem zoude gebouwd zijn, alsmede in vele praeparaten in het Theatrum Anatomicum, die door dezen beroemden geleerde zelven zouden zijn bewerkt, zegt in een zijner gedichten te regt:

„Wie an dem bunten Taft, auf dem sich Licht und Schatten
So oft er sich bewegt, in andre Farben gatten,
Das Auge sich miskent, sich selber niemahls traut,
Und bald das rothe blau, bald roth was blau war, schaut,
So irrt das Urtheil oft."

Wij mogen niet verzuimen, melding te maken van het prachtige nieuws opgerigte Akademisch gebouw, dat bij ons bezoek nog niet geheel voltooid was, maar later bij het Jubilé zoude worden ingewijd. Hetzelve munt uit, zoowel door den trant, waarin het gebouwd is, als door de standplaats, die men het heeft gegeven. Het staat namelijk op den hoek van eene straat aan eene vrij ruime vierkante markt, de *Wilhelmsplatz* genoemd. Tegen over dit gebouw, aan de andere zijde dezer markt, is het Gymnasium, mede een schoon gebouw. Op het midden der markt was men, tijdens ons bezoek, bezig met het oprigten van een standbeeld, ter eere van den voormaligen Koning, die veel voor de Hoogeschool alhier had gedaan. Ook dit standbeeld zoude met het Jubilé plegtig onthuld en ingewijd worden.

Dit Jubilé, dat in September 1837 met veel plegtigheid is gevierd, veroorzaakte bij ons bezoek van

Göttingen reeds vrij wat drukte met het in orde brengen van verschillende dingen, en het maken van onderscheidene toebereidsels. In den beginne hadden de studenten zich onttrokken, omdat zij meenden verongelijkt te wezen, doordien het bestuur hunne vereenigingen, onder den naam van *Landmannschaften*, had verboden te houden. Later heeft men daarin toegestemd. Ook zijn de studenten van hun voornemen terug gekomen en toegetreden, om aan het feest deel te nemen, en van hunnen kant tot luister van hetzelve mede te werken.

Men klaagde, dat het getal studenten thans bijzonder gering was. Tijdens ons bezoek van *Göttingen*, beliep het getal 888. In den aanvang van het jaar 1825 moet het getal 1545 hebben bedragen, dat alzoo bijna het dubbel was van nu. Onder het tegenwoordig getal van 888, bevonden zich 500 inlanders en 388 buitenlanders. De Theologische faculteit telde er 212, de Juridische 368, de Medische 209 en de Philosophische faculteit 99 studenten.

Wanneer men bedenkt, dat, bij het nog altijd aanzienlijk getal van 888 studenten, *Göttingen* niet meer dan 10,000 inwoners telt, die voor een groot gedeelte hun bestaan aan de Hoogeschool hebben te danken, dan kan men ligtelijk nagaan, dat de studenten onder de bewoners wel gezien zijn. Wij merkten ook bij dezelve eene zekere vrijheid op in hune wijze van verkeering, waaruit wij meenden te mogen besluiten, dat zij zich weinig om het oordeel der menschen bekommerden. Ongeregeldheden hebben wij niet opgemerkt. Aan hun voorkomen is gemakkelijk de student te herkennen. Een fluwelen jasje en een kleine pet, schenen vrij algemeen in den smaak te vallen.

Voor zoo verre wij met de studenten in aanraking kwamen, hebben wij hen niet anders, dan van eene goede zijde leeren kennen. Waar zij ons van dienst

konden zijn, deden zij zulks gaarne. Met welwillendheid en beschaafdheid deelden zij ons, des gevraagd, inlichtingen aangaande het een en ander mede. Zij drongen zich echter in het geheel niet bij ons op, noch toonden zich nieuwsgierig, om te weten wie wij waren.

Over het algemeen beviel ons bij uitstek de stilte en orde, die er onder de studenten heerschte, vóór dat de Professor binnen trad. Ieder student nam bij zijne komst dadelijk plaats, en maakte zich voor de les gereed, of sprak op eene zeer bedaarde en beschaafde wijze met zijnen buurman, zoodat men niets van dat rumoer en die woestheid opmerkte, die er bij ons niet zelden vóór den aanvang der les plaats hebben en der deftige akademiejeugd soms wel eens een schooljongensachtig aanzien geven.

Wij schrijven dit gedeeltelijk toe aan den langeren tijd, dien de jonge lieden gewoonlijk op de Gymnasia doorbrengen, waardoor zij niet zoo jong aan de Hoogeschool komen, en dáár, van ouderlijk toezigt en meesterlijken dwang ontslagen, de eerste vruchten hunner pas verkregene vrijheid trachten te genieten, en, door het insnijden van hunnen naam in de banken of tafels van de gehoorzalen der wijsheid, hunne namen der vergetelheid willen ontrukken, of, door het losrukken van planken en het afbreken van het een of ander, een bewijs van moed en kracht aan hunne medestudenten trachten te geven. De laffe plagerijen en het ontgroenen, zoodanig, als dat op onze Hoogescholen gewoonlijk geschiedt, heeft op de Duitsche Hoogescholen over het algemeen geen plaats, en het wordt er alzoo den aankomeling niet zoo zuur gemaakt, om zijne akademische loopbaan te beginnen, als dit dikwijls bij ons gebeurt, en dat niet zelden zulk eenen verderfelijken invloed uitoefend op vele jonge lieden, die met het bezoeken van de Hoogeschool tevens

hunne eerste schrede als ware het in de wereld doen. Welke gevoelens toch moeten niet den aankomenden jongeling bezielen, wanneer hij uit de stille ouderlijke woning, waar hij dikwijls afgezonderd van de wereld leeft, en uit den deftigen kring van beschaafde en welopgevoede huisgenooten in de woelige en dikwijls woeste kringen komt van sommige onbezonnene jonge lieden, die, hunne bestemming vergetende, meenen, dat zij den kostelijken tijd in plaats van aan de studiën aan ongeoorloofd vermaak mogen wijden, en van hunne meerdere ervaring gebruik maken, om het zoogenoemde groentje op alle mogelijke wijzen het leven te verbitteren, terwijl zij hem dingen doen hooren, waaraan hij nimmer heeft durven denken; — kringen waar het ernstige als dwaasheid en de ondeugd als spel beschouwd wordt.

Ach! het wordt dikwijls niet bedacht, hoe één enkel loszinnig gezegde vaak eene vonk der ondeugd in het onschuldig hart kan ontsteken, die weldra het vuur van den hartstogt in volle vlam doet uitbarsten. Men denkt er niet aan, dat de onervaren jongeling zich zoo gemakkelijk vormt naar de eerste modellen, die hij aantreft, en helaas! zijn het niet dikwijls die jonge lieden, welke hij het meest moest ontvlugten, met welke hij het meest en het eerst in aanraking komt? De jonge student, die in het eerst geene kennissen heeft, komt, tegen wil en dank, soms in aanraking met velen, die er hun werk van maken en er het hoogste genot in vinden, om den jeugdigen, onervarenen knaap, aan wien zij hunne meerderheid kunnen toonen, op alle mogelijke wijzen te verbluffen en te kwellen; terwijl die jongelingen, die zich op de regte wijze aan hunne studiën wijden, zich minder met de aankomenden inlaten, en daardoor ook minder door dezen gekend en nagevolgd kunnen worden.

Wij willen hiermede geenszins beweren, dat op de

Duitsche Hoogescholen meerdere zedelijkheid en meer godsdienstig gevoel heerschen, dan op onze Vaderlandsche Hoogescholen; maar wij willen hier slechts van dit ééne punt gewag maken, om op den nadeeligen invloed, dien zoodanige misbruiken op de vorming van den jeugdigen Akademieburger kunnen hebben, opmerkzaam te maken. Zoo wij ons niet bedriegen, is er in den laatsten tijd een merkelijke vooruitgang ten dien opzigte op onze Hoogescholen te bespeuren, en wij wenschen vurig, dat weldra de aankomende student in zijne oudere akademiebroeders hulpvaardige gidsen op zijne wetenschappelijke loopbaan en goede modellen voor de vorming van zijnen smaak en in beschaafdheid van manieren moge aantreffen.

Over het algemeen verwonderde het ons, dat bij het groot getal studenten, hetwelk de Göttingsche Hoogeschool telde, de collegiën niet talrijker werden bezocht. Het komt ons voor, dat zulks, gedeeltelijk althans, is toe te schrijven aan eene geheel andere inrigting der studiën, dan bij ons, waardoor de student er minder toe gedrongen wordt, om zijne studiën regelmatig voort te zetten en bij te houden. Eerst aan het einde toch van zijne akademische loopbaan ondergaat hij de bij de wet voorgeschrevene examina, en wordt gepromoveerd tot dien graad, dien hij zich heeft voorgesteld en voor zijne bestemming behoeft. Daar deze examina alzoo over al de door hem beoefende vakken moeten loopen, kan natuurlijk de studie niet zoo geregeld worden voortgezet, dan wanneer hij, gedurende zijne studie zelve, achtervolgens zijn candidaats en doctoraal examen aflegt en zich alzoo op eene geregelde wijze op de beoefening van die vakken toelegt, welken kennis de wet bij ieder examen vordert.

Hierbij komt, dat er in Duitschland, over het algemeen, op de collegiën niet gerespondeerd wordt, zoo-

dat de student, indien hij uit zich zelven geene genoegzame aandrift heeft, om zijne studiën geregeld bij te houden en het gehoorde te bestuderen, ook dáárin geen' prikkel vindt, om zulks te doen; en hoe geschikt een zoodanig onderzoek is tot eene geregelde studie, en hoe nuttig en noodig zulke repetitiën zijn ter aanleering der wetenschappen en ter voorbereiding tot een examen, weet ieder, die eenigzins met het Hooger Onderwijs bekend is.

De studenten schijnen, over het geheel, onderling niet zeer bekend en vertrouwelijk te zijn, hetwelk misschien ook aan het groote getal zal zijn toe te schrijven. Hoe grooter toch de kring is, waarin men verkeert, hoe minder men zich gewoonlijk aan elkander sluit. Er bestaan evenwel onderscheidene vereenigingen, die de studenten vriendschappelijk bijeenbrengen, en meestal onder die, welke van dezelfde gewesten aldaar zijn zamengekomen. De vrijheid, die de studenten genieten, is evenwel eenigzins beperkt.

Behalve bij buitengewone gelegenheden, mogen zij des avonds, na 10 uren, geen logement of koffijhuis meer bezoeken, bij de boete van één Thaler voor hem, dien men er aantreft, en twee Thaler boete voor den kastelein, bij wien men den student vindt. Op een' der avonden, dat wij te *Göttingen* waren, hadden zij meerdere vrijheid, bij gelegenheid van eene Serenade, die zij gaven ter eere van eenen naar elders beroepenen Hoogleeraar, die voor deze roeping bedankt had. Deze Serenade, waaraan, naar eene ruwe schatting, een vierhonderdtal studenten deel zal hebben genomen, voldeed ons wél en verschilt van die, welke men bij ons somtijds geeft.

De trein werd geopend door een corps muzikanten. Hierop volgde eene kommissie uit de studenten, alle in costuum gekleed en met hunne hoeden of klakken, die van pluimen voorzien waren, onder den

arm. Op deze volgden de overige studenten, van welke ieder zelf eene fakkel droeg. Zij waren in kleinere afdeelingen verdeeld, bij iedere van welke een student in eene soort van uniform zich bevond, om de orde te bewaren. De studenten liepen zeer geregeld met hunne fakkels ter wederzijden van de straat, en verwisselden somtijds van plaats, zoodat zij elkander op het midden der straat kruisten, hetwelk, bij de groote menigte van fakkels, eene waarlijk fraaije vertooning opleverde. Van onze kamers, die wij op de 3de verdieping van ons logement in eene der schoonste en breedste straten van *Göttingen* hadden, genoten wij een heerlijk gezigt over den geheelen trein. Dat er, even als bij ons, bij zoodanige gelegenheden, ook een groot aantal van *Göttingens* inwoners in beweging was, om den trein te zien en te volgen, behoeft wel niet aangemerkt te worden. Wij verplaatsten ons weder in gedachten bij dergelijke feesten in ons Vaderland en konden ons niet voorstellen, dat wij, te midden van zoo vele menschen van onderscheidene rangen en standen, ons, onder geheel vreemde personen, op eenen aanzienlijken afstand van het geliefde Vaderland bevonden.

Doch het wordt tijd, dat wij van de Göttingsche Hoogeschool, met derzelver inrigtingen, Hoogleeraren en studenten afstappen, om ook kortelijk de stad zelve, met hare burgerlijke inrigtingen, in oogenschouw te nemen.

Göttingen ligt in eene vrij uitgestrekte en vruchtbare vallei, aan den voet van den Hainberg. Een tak der Leine, de *neue Leine* genoemd, loopt midden door de stad. Dat de wallen, welke de stad omgeven, tot wandelplaatsen zijn ingerigt, hebben wij vroeger reeds gezegd, en waarlijk met groot genoegen herinneren wij ons de oogenblikken, die wij, wandelende onder de digte linden, waarmede de wal is beplant, bij het gezigt op de fraaije omstreken van *Göttingen*

hebben doorgebragt. Ook de zoogenoemde allée, die door de stad loopt, alsmede sommige streken buiten de stad leveren aangename wandelplaatsen op. De stad zelve is grootendeels vrij regelmatig aangelegd, en heeft, met hare meestal regte en ruime straten en vele niet onaanzienlijke gebouwen, een niet onbevallig en zindelijk voorkomen. In de verlichting der straten, bij nacht, moet *Göttingen* ook boven andere steden uitmunten, daar de stad, hoewel zij niet groot is, des winters door 500 lantaarnen wordt verlicht. Behalve de *Wilhelmsplatz*, waarover wij reeds gesproken hebben, heeft *Göttingen* nog twee andere pleinen. Op een van beide, de markt, staat eene fraaije fontein, die, bij ons bezoek, het water, naar eene ruwe gissing, tot eene hoogte van meer of min zes ellen opvoerde. Het nedervallende water wordt opgevangen in een ruim bekken van hardsteen en dient tot algemeen gebruik. Aan deze markt staat het Raadhuis, een ouderwetsch gebouw, dat, voor zoo ver wij weten, niets belangrijks oplevert. De stad heeft drie Luthersche, ééne Hervormde en ééne Roomsch-Katholijke kerk. Behalve nog eene kleinere, die wij niet hebben bezocht, behooren tot de eerste de Jacobikerk en de Johannis-kerk. In de Jacobi-kerk, die, bij ons bezoek, in rouw was over het afsterven van den tot die kerk behoord hebbenden leeraar, woonden wij de morgengodsdienst bij, die volgens de nieuwe lithurgie werd uitgeoefend. De Johannis-kerk is merkelijk fraaijer. Geheel in den Gottischen trant van zandsteen gebouwd, heeft zij een deftig en statig voorkomen. De banken zijn amphitheaterswijze geplaatst, terwijl de wanden van twee rondgaande balkons zijn voorzien. De predikstoel is in het koor boven het altaar geplaatst, onder een Romeinsch frontespice, dat op vier kolommen rust, en hetwelk met een fraai schilderstuk is versierd.

De Gereformeerde kerk is net en fraai ingerigt. Zij is van binnen wit gemarmerd, en de zitbanken zijn in den vorm van halve cirkels, amphitheaterswijze, om den predikstoel geplaatst.

De Akademie-kerk is een Gottisch gebouw. Even als in de straks genoemde Luthersche kerk, is hier de predikstoel boven het altaar. Het schip van de kerk is beneden, over de geheele uitgestrektheid, ingerigt tot zitplaatsen voor de studenten, terwijl op het koor beschoten of bekleede banken voor de Professoren en andere ambtenaren zijn geplaatst. Boven bevat de kerk een rondgaand balkon, terwijl achter in de kerk nog een tweede balkon daarboven is aangebragt, beide ten dienste van andere toehoorders. Het geheel is wit met goud en levert een deftig voorkomen op.

De Roomsch-Katholijke kerk ziet er mede net en zindelijk uit. Zij is niet groot, maar eenvoudig fraai en bevallig. Het altaar is onder eene soort van tempel geplaatst. Alles is wit en met goud afgezet. De predikstoel, tegen den zijmuur, alsmede de orgelstoel zijn bruin, dat eenigzins onbevallig afsteekt met het overige gedeelte der kerk. Men vindt er twee biechtstoelen.

Onder de militaire gebouwen trok eene buiten de stad gelegene infanterie-kazerne onze aandacht tot zich. Zij is fraai, heeft drie verdiepingen met een sousterrein en is in 1835 gebouwd. Vóór dezelve is eene ruime half cirkelvormige exercitieplaats, door eenen hardsteenen muur omgeven.

De schouwburg te *Göttingen* is ons minder bevallen. Het tooneel heeft geene behoorlijke diepte en geene vaste schermen. De zaal heeft twee balkons boven elkander, terwijl het parterre zoodanig is ingerigt, dat de banken van hetzelve tot onder het balkon loopen. Het geheel heeft weinig te beteekenen en levert een treurig voorkomen op. Het is te verwonderen, dat men in eene

Akademiestad als deze niet meer belang stelt in een goed tooneelgebouw, daar men in schier alle voorname steden van Duitschland zoodanige aantreft.

Behalve door de Hoogeschool, vinden ook vele inwoners van *Göttingen* hun bestaan in de uitoefening van verschillende nuttige kunsten en handwerken. Ook bezit *Göttingen* onderscheidene fabrijken en er wordt eenige handel gedreven.

Het logement *im König von Preussen* durven wij gerustelijk aanbevelen.

Over het geheel is *Göttingen* ons zeer wel bevallen, en volkomen tevreden over ons bezoek van deze beroemde Hanoversche Universiteitstad, verlieten wij dezelve, om ons, over *Münden*, naar de tien uren van daar gelegene stad *Kassel* te begeven.

De weg leidde ons langs *Grone* over het dorp *Ellershausen*, voorbij het huis de *Knallhütte* en verder door de dorpen *Dransfeld*, *Niederschenen* en *Volkmarshausen* naar *Münden*. Tusschen *Göttingen* en *Ellershausen* loopt de weg meer of min één uur ver volkomen regt en geeft aanleiding tot een zonderbaar en merkwaardig gezigtsbedrog. Op een kwartier uur afstands van *Göttingen* namelijk is eene kleine hoogte, over welke de weg henen loopt en waar de regte rigting aanvangt. Behalve de kleine afhelling van dezen heuvel, loopt de weg, gedurende dien geheelen afstand, langzaam naar boven, doch waar wij ons ook bevonden, het scheen ons toe, dat de weg eerst naar beneden en vervolgens naar boven, en alzoo door eene diepte liep. Het laagste punt was steeds op eenigen afstand, zoo het scheen, voor ons, en hadden wij dit punt bereikt, dat door het tellen van de steenhoopen, die tot onderhoud van den weg ter zijde van denzelven stonden, gemakkelijk te bepalen was, dan had weder hetzelfde verschijnsel plaats, en terug ziende, zagen wij,

dat wij niet gedaald, maar geklommen waren; want even als vóór ons, zoo zagen wij ook achter ons den weg afhellen, doch, op grooteren afstand, eveneens weder rijzen. Wij hadden waarlijk moeite, om ons te overtuigen, dat het niet dan illusie was, en dikwijls stonden wij stil, om ons met deze voor ons zonderlinge verschijning te vermaken, die zeker ontstond doordien ons oog niet aan het gezigt van zulk eenen langen, volkomen regten en zacht rijzenden weg gewoon was. De omstreken werden met ieder oogenblik schooner, zoodat wij de reis naar *Münden* met het grootste genoegen volbragten. Inzonderheid is, bij het naderen van *Münden*, het gezigt op deze stad en op de rivieren de *Werra*, de *Fulda* en de *Wezer* prachtig.

Door de voorstad *Blume* traden wij, over de Werrabrücke, de stad binnen, waar wij in het Gasthof *zur goldenen Krone* onzen intrek namen. Bij het binnentreden der stad werden wij in de wacht geroepen, om onze passen te toonen, doch nadat men dien van een' onzer vlugtig had ingezien, was alles wel, en konden wij de stad binnentreden. Ofschoon niet groot, is *Münden*, gewoonlijk *Hanoversch Münden* genoemd, een tamelijk net stadje. De menigvuldige fabrijken, die men er heeft en de aanzienlijke handel op onderscheidene andere steden, waartoe de scheepvaart op de *Wezer*, *Werra* en *Fulda* geschikte gelegenheid geeft, maken het er vrolijk en levendig. De stad is met muren en torens omgeven. Zij telt 5000 inwoners.

Nadat wij ons in ons logement eenigzins uitgerust en verkwikt hadden, deden wij eene wandeling buiten de stad, om ons in de beschouwing van de heerlijke omstreken te verlustigen. Wij kozen daartoe den *Questenberg*, die even buiten de stad ligt en langs welks voet de weg naar *Göttingen* loopt. De berg is meestal met bosch bedekt. Onmiddellijk achter de

voorstad *Blume* vangt men aan te klimmen, en van tijd tot tijd verschafte eene meer opene plek ons een vrij en lagchend uitzigt op de beneden ons liggende stad, en de haar als insluitende rivieren de *Werra* en *Fulda*, die zich vervolgens vereenigen, en alzoo den *Wezer* vormen, welke, aan onzen voet kronkelende, tusschen groene heuvels, die het bevallige dal omgaven, zich aan het starende oog onttrok, dat met welgevallen op de heerlijke omstreken rustte.

Van dit uitstapje terug gekeerd, bezochten wij den zoogenoemden *Werdergarten*, zijnde een fraaije aanleg met een druk bezocht koffijhuis op een eilandje in de *Werra*, *der Meijersche Werder* geheeten, naar onzen logementhouder, aan wien dit eilandje toebehoort en die het aldaar tot eene uitspanningsplaats heeft doen inrigten. Inderdaad, men zoude moeijelijk eene meer fraaije plaats voor zoodanigen aanleg hebben kunnen uitdenken. Juist dáár gelegen, waar de *Werra* en de *Fulda* te zamen vloeijen, heeft men van hier een uitstekend fraai gezigt op het Wezer-, Fulda- en Werradal, op de drukke oevers dezer rivieren en de vaartuigen, die in menigte de oppervlakte van den vloed bedekken en van den handel en de nijverheid, die hier heerschen, getuigen. Met groot genoegen hadden wij ons aan het eind van het eilandje op eene bank nedergezet, en verrukten ons in het schoone gezigt, dat zich voor onze blikken opdeed. Ons oog verlustigde zich beurtelings met de beschouwing van de snelvlietende rivier, wier zilveren golfjes onmiddellijk aan onzen voet liefelijk voorbij vloeiden, en van de omgelegene met donker groen bedekte bergen, wier toppen nog door de zachte, steeds wegkwijnende avondschemering waren verlicht, terwijl het statige donker reeds eenen valen sluijer over de tusschen dezelve gelegene dalen henenwierp. De maan, wier glans staâg toenam, naarmate de dagvorstin dieper onder de

kimmen zonk, scheen helder door de digte loover van het bekoorlijk boschje, aan welks eind wij zaten, op ons neder en spiegelde zich heerlijk in de zacht krullende golfjes van den zich ons voorbij spoedenden liefelijk ruischenden vloed, welks heldere oppervlakte tevens tot spiegel verstrekte van de boomen en bloemrijke oevers, die denzelven omgeven. Wij mogten hier met KRUL zeggen:

O koele watervliet!
Gy die u drifjes schiet
In kristalijne stroompjes;
Hoe lieffelijk en zoet,
Speelt in u water-vloed,
't Gewemel van de boompjes.

Wier takjes dicht van groen,
De stroompjes pronken doen,
Met vrolijke cieraden;
Daar 't klare kristalijn,
Een spiegel schijnt te zijn,
Voor pronk van roozebladen.

Het drukke gewoel van den dag had allengs opgehouden, en was door de statige, indruk wekkende stilte van den avond vervangen, die alleen werd afgebroken door de bekoorlijke toonen eener fraaije muzijk, welke in een bij het koffijhuis behoorend paviljoen werd uitgevoerd, om daardoor het genot van de bezoekers te verhoogen, die hier van hunne dagelijksche bezigheden verpoozing zochten. Aangenaam drongen de heerlijke toonen door het digte geboomte tot de plaats, waar wij stil en eenzaam zaten. Waarlijk, alles ademde hier genot; oog en oor werden op de aangenaamste wijze gestreeld en, innig vol-

daan en tevreden over de genoegelijke oogenblikken, die wij hier hadden doorgebragt, wandelden wij in eene vrolijke en zalige gemoedsstemming naar ons logement terug.

Behalve het genoemde eilandje, dat van de Werrabrug door middel van een hek een' toegang verleent, ligt er in de nabijheid, in dezelfde rivier, nog een ander eilandje, *der Blümenwerder* genoemd, terwijl de Fulda mede drie eilandjes bevat, de *Ezelwerder*, *Janzwerder* en *Bauermeisterwerder* genoemd. Geen van allen echter is zoo schoon gelegen en zoo fraai aangelegd als *der Meijersche Werder*, waarover wij zoo even spraken.

Ook buiten *Münden* zijn, behalve de *Questenberg*, nog onderscheiden punten, die de heerlijkste uitzigten aanbieden en wier bezoek den vriend der Natuur allezins schadeloos stelt voor de moeite en het oponthoud, welke eene wandeling derwaarts van hem vordert.

Langs eenen heerlijken, afwisselenden weg, die ons de schoonste gezigten opleverde, eerst op de stad zelve en de daarhenen stroomende *Fulda*, vervolgens op de met bosch beplante of met koren bebouwde bergen en de bekoorlijk tusschen dezelve gelegene valleijen en de zich daar bevindende dorpen, vervolgden wij onze reis van *Münden* naar de vier uren van daar gelegene stad *Kassel*. De weg bragt ons achtervolgens door de meer of min aanzienlijke dorpen *Lütterberg*, *Landwehrhagen* en *Sangerhausen*. Reeds van verre hadden wij een uitstekend schoon gezigt op de uitgebreide, met hooge en aanzienlijke gebouwen prijkende stad *Kassel*, terwijl ook de in derzelver nabijheid gelegene Wilhelmshöhe, door den op den top eens bergs opgerigten octagoon met het bekende Herculesbeeld, reeds op eenen zeer grooten afstand zich aan ons oog vertoonde.

DERTIENDE HOOFDSTUK.

Kassel.

Roem op uw Tempe vrij, Thessalje;
Op Pelion, de lust der Goôn,
En gij, alom berucht Italje,
Op uw paleizen trotsch en schoon;
. . . . . .
Hier is Natuur aan kunst gepaart.

GREENWOOD.

Kassel, de Hoofdstad van het keurvorstendom Hessen, en de residentie van den keurvorst, bevat ruim 21,000 inwoners. Zij ligt, in eene schilderachtige en vruchtbare vallei, aan de bevaarbare *Fulda*, welke rivier de stad in twee ongelijke deelen verdeelt. De benedennieuwstad ligt in het dal, het andere grootere gedeelte, dat zich van den linker oever tot op den top des bergs uitstrekt, bestaat uit de oud-stad en de bovennieuwstad. Beide deze deelen hebben gemeenschap door middel van eene steenen brug van drie bogen, de *Wilhelmsbrug* genoemd. Deze brug, tachtig ellen lang en twaalf ellen breed, is tegen het laatst van de achttiende eeuw gebouwd, onder den toen regerenden

Landgraaf WILHELM, aan wien *Kassel* belangrijke verbeteringen en vele versieringen te danken heeft.

Nopens den oorsprong van *Kassel* verkeert men in eene volkomene onkunde. Sommigen willen den naam afleiden van een voormalig kasteel, dat hier zoude gebouwd geweest zijn onder den Romeinschen veldheer DRUSUS, om de *Katten* in bedwang te houden. Wat er van zij, en al moet de oorsprong der stad, zoo als vermoedelijk is, later gezocht worden; zij is ongetwijfeld van hoogen ouderdom en komt het eerst voor in oorkonden van het jaar 913, onder den naam *Chasalia*. In de eerste helft van de dertiende eeuw werden de burgerlijke regten van de inwoners dezer stad bevestigd door den Landgraaf HERMAN *den jongen*, en na hem door den Hertog HENDRIK *van Braband*. De Landgraaf HENDRIK I verhief *Kassel* tot residentieplaats. In 1385 verduurde zij het beleg van den Aartsbisschop ADOLF van *Maints* en zijne bondgenooten; welk beleg opgebroken werd, ten gevolge van de manmoedige tusschenkomst van MARGARETHA, echtgenoote van den regerenden Landgraaf HERMAN. In 1387 werd de belegering hervat, doch zonder goed gevolg. In het begin van de zestiende eeuw, onder de Landgraven PHILIPP en deszelfs zoon WILHELM, werd deze stad, nadat het een derde gedeelte derzelve door een' geweldigen brand was verwoest, met muren, wallen en grachten versterkt. De stad werd in 1757 en later in 1758, 1759 en 1760, tijdens de regering van den Landgraaf WILHELM, en dus viermaal in een kort tijdsbestek, met Fransche troepen bezet, doch in 1761, na een vruchteloos beleg van den Graaf van SCHAUENBURG LIPPE, overweldigd door FRIEDRICH, Prins van *Brunswijk*. Sedert genoot de stad rust. De Landgraaf FRIEDRICH deed de vestingwerken sloopen, en de stad uitleggen en verfraaijen; met welk een en ander in 1767 een begin ge-

maakt werd. Thans is de stad slechts met lage muren en ijzeren hekwerk omgeven, terwijl de poorten meestal door slagboomen zijn vervangen. Na den vrede van *Tilsit* werd *Kassel*, in 1807, de hoofdplaats van het door NAPOLEON geschapen Koningrijk *Westfalen;* doch dit Koningrijk hield, met gelijksoortige Rijken, tegen het einde van 1813 op. Na eenen korten en zwakken tegenweer, verlieten de Franschen de stad in het laatst van September van dat jaar, en de Keurvorst deed er zijne intrede in de volgende maand.

De oud-stad en de beneden-nieuwstad zijn somber, over het algemeen slecht gebouwd, de straten eng en krom, de pleinen onregelmatig. Dit alles is geheel anders in de boven-nieuwstad, ook Fransche nieuwstad genoemd, omdat dezelve gebouwd is geworden door de, ten gevolge der herroeping van het Edict van *Nantes*, uit *Frankrijk* gevlugte Protestanten. De pleinen zijn in dit gedeelte der stad zeer regelmatig, de straten breed en lijnregt, de huizen fraai en sommige zelfs prachtig. De boven-nieuwstad munt voorts daardoor uit, dat zij de overheerlijkste uitzigten aanbiedt op het omliggende schoone oord, dat in de verte door eene bergketen omgeven is. Hoe treffend die uitzigten zijn, kunnen zij echter, naar ons gevoelen, niet halen bij het onvergelijkelijk en niet naar eisch te beschrijven gezigt, 't welk men van de *Wilhelmsbrug* (die ook al den naam van *Napoleonsbrug* voerde) op de schilderachtige en, zoo men wil, zeer gezonde streek heeft. De kronkelende en statig vlietende *Fulda* brengt zekerlijk veel toe, om het bergachtig landschap, hetwelk zich hier vertoont, terwijl het oog tevens op de van den berg afhangende stad rust, nog meer bekoorlijk te maken, en wij konden niet dan met moeite van dit standpunt scheiden. Dikwerf bezochten wij op nieuw

de *Fuldabrug*, en smaakten telkens een niet uit te drukken genot.

In de nabijheid van *Kassel* vindt men eenige steengroeven en steenkalkbranderijen. De stad drijft niet veel handel. Derzelver fabrijken zijn weinig in getal. Onder dezelve zullen wij hier alleen noemen de katoendrukkerij van AHNE SORGE *Gebrüder*, omdat dezelve herinnert aan onzen bij die fabrijk als kunstwerker arbeidenden stadgenoot G. B. TIMANS, een kweekeling van de Groningsche Teekenakademie, die het ver gebragt heeft in het uitvinden van modellen en in het teekenen en snijden van vormen voor katoen- en zwilkdrukkerijen. Zijn werk munt uit in vindingrijkheid, smaak en netheid. Geen wonder dan ook, dat hetzelve zeer gezocht is.

Van de straten, die alle met donker graauwe bazalt-brokken geplaveid zijn, moeten de *Koningstraat* en de *Bellevuestraat* als de voornaamste beschouwd worden. De eerstgenoemde is meer dan 1300 ellen lang. De laatste levert een verrukkelijk schoon gezigt over de omstreek op, en biedt een perspectief aan op een' aan het eind der straat geplaatsten koepel, tot het vorstelijk paleis *Bellevue* behoorende, doch eenigzins van hetzelve verwijderd. Dit paveljoen heeft een overheerlijk uitzigt, en dikwijls wordt van hetzelve gebruik gemaakt door den Keurvorst, wanneer hij het paleis *Bellevue* betrekt. Vroeger was deze straat met boomen beplant. Dezelve zijn echter, even als die op de *Friedrichsplatz*, uitgeroeid, ten einde een ruimer gezigt te verkrijgen. Daarop en op het smaakvolle en regelmatige bij den aanleg werkt men hier zeer, en heeft zulks bijzonder op het oog gehouden bij het uitbreiden van steden. Ook de *Frankforterstraat*, waarin men op de sterretoren uitziet, verdient bezocht te worden; zoo mede de *Keulsche alleé*, welke aan weêrszijden den uitgang

aanbiedt tot een groot getal tuinen, van smaakvolle tuinhuizen voorzien.

De pleinen of opene plaatsen zijn negentien in getal. Vier derzelve zijn het meest merkwaardig. Eerstelijk de *Friedrichsplatz*, welke eene lengte heeft van bijna driehonderd en eene breedte van meer dan honderd ellen. Dit plein wordt des morgens vroeg tot eene groen- en bloemmarkt, later tot eene paradeplaats voor het garnizoen gebezigd. Wij woonden er de parade bij van het regement *Garde de corps*, 't welk vervolgens het korps Jagers, dat de wachten betrokken had, afloste. De muzijk van de *Garde de corps* voldeed ons bijzonder, zelfs beter dan die van andere regementen, welke wij hier gehoord hadden. Bij deze gelegenheid ontmoetteden wij den componist LUDWIG SPOHR, een der sieraden van Duitschland, wiens huis en tuin wij later bezagen, die beide even eenvoudig zijn, als de beroemde vioolspeler en componist is. Onder de gebouwen, welke het evengemelde plein versieren, munten uit: het museum, waarover later, en het nieuwe paleis van den Prins Regent, aan wien de Keurvorst de regering des lands heeft afgestaan. Van hier heeft men een treffend gezigt op de *Friedrichsthor* en de daarbij gelegene wachthuizen. De *Friedrichsplatz* prijkt met het kolossale standbeeld van den Landgraaf FRIEDRICH II, door NAHL gebeiteld. Het beeld, ruim vier ellen hoog, van wit marmer, vertoont den Landgraaf in Romeinsch gewaad, met den staf in de hand. Het voetstuk, ruim zes ellen hoog, heeft, aan de eene zijde, tot opschrift:

FREDERICO II
PATRIA
MDCCLXXXIII.

en op de keerzijde:

GULIELMUS
Elector
Statuam Patris
e sua sede
ab hostibus ayulsam
reponi fecit
MDCCCXVIII.

Een tweede belangrijk plein is de cirkelronde *Königsplatz*, honderd dertig ellen in doorsnede. Hier werd, tijdens de Fransche overheersching, op last van den Koning van *Westfalen*, op eene springbron, een uit marmer vervaardigd standbeeld van NAPOLEON opgerigt. Beide zijn verdwenen. Deze ronde, zeer regelmatige, opene plaats levert eene zevenvoudige echo op, waarvan men de uitwerking ontwaren kan, wanneer men zich in het midden derzelve bevindt.

Voorts, de *Paradeplatz* of het *Slotplein*, gelegen tusschen het Vorstelijk paleis en de voormalige, nu afgebrokene, renbaan. Een vleugel van dat paleis brandde in 1811 af, en het overgeblevene werd in 1817 gesloopt, om door een grooter en fraaijer paleis te worden vervangen. Het werk was echter niet ver gevorderd, daar men de eerste verdieping nog niet voltooid had.

Eindelijk de *Karlsplatz*, waarop de Fransche kerk gebouwd is, van welke de eerste steen in 1698 door den Landgraaf KARL gelegd werd. Behalve met deze fraaije koepel-kerk, prijkt dit plein met het marmeren standbeeld van den evengemelden Landgraaf, tijdens wiens regering de boven-nieuwstad, waarin de *Karlsplatz* gevonden wordt, is aangelegd. Dat standbeeld is, met het voetstuk, ruim vijf ellen hoog, en in 1686, door EGGERS, uit wit marmer gebeiteld.

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
urn:nbn:de:gbv:3:3-9797/fragment/page=0072

De overige pleinen zijn, zoo als wij boven zeiden, minder merkwaardig. Zij verdienen echter een bezoek. Vooral ook de *Esplanade* of het *Leipsigerplein*, 't welk met eene dubbele rei acacia-boomen omgeven is. Midden op dit plein verheft zich de oude-nieuwstads kerk.

Om deze opene plaatsen, alsmede de voornaamste kerken en andere openbare gebouwen, en de fraaije omstreek des te spoediger te bezigtigen, had de gedienstige kastelein, de heer LANGE, *im Römischen Kaiser*, (een groot logement, in het bovenste gedeelte van *Kassel* gelegen, en hetwelk een overheerlijk uitzigt over de hooge huizen op het gebergte aanbiedt), ons de beschikking over eene zijner kalessen gegeven, tegen den vasten prijs van tien gulden daags. Deze prijs is zekerlijk niet laag; doch men bedenke, dat, over het algemeen, in Duitschland het gebruik van het rijtuig duur is, en dat met de equipages van de logementhouders het geld uitsluitend in het zomersaizoen moet verdiend worden, zoodat de paarden des winters meestal stilstaan. In onze waarlijk fraaije, zeer gemakkelijke kales, voorzien van in groot liverei gekleeden koetsier en lijfknecht, waren wij dan op weg gegaan, begeleid door onzen gids, die, naar 's lands gebruik, naast den koetsier plaats genomen had. Wij mogen deze wijze om steden en derzelver omstreken te bezigtigen veilig aanbevelen, wil men niet te veel tijds verliezen en zich te zeer vermoeijen, maar zijne krachten sparen tot het beklimmen van bergen, of het bezien van andere merkwaardigheden in de ruime en schoone natuur, waartoe het te voet gaan een volstrekt vereischte is, althans, wanneer men het ware genot smaken wil.

Op die wijze dan bezochten wij al verder de openbare gebouwen en inrigtingen. Die, welke buiten

de reeds genoemde, onder de voornaamste mogen gerangschikt worden, zullen wij hier nog alleen vermelden.

Behalve het paleis van den Keur-prins, waarvan wij boven reeds melding maakten, is allezins beziens-waardig het paleis *Belleyue*. Het is op den top van eenen vrij hoogen berg gelegen, en biedt treffende gezigten aan op de ruime omstreek, waar natuur en kunst wonderen van schoonheid hebben verrigt; zoodat de aanschouwer, van zijne eerste aandoening van verbaasdheid bekomen, in bewondering opgetogen blijft.

In de nabijheid van dit paleis bezagen wij de vorstelijke *Beelden-galerij*. De kostbare verzameling van schilderijen van de eerste meesters, welke deze galerij bevat en die tijdens de Fransche overheersching naar *Parijs* was verplaatst, is in 1815 terug gebragt.

Het *museum Fridericianum* maakt een der voornaamste sieraden van de *Friedrichsplatz* uit. Het is een prachtig gebouw, bijna negentig ellen lang. In den voorgevel worden de vensters door kolommen afgescheiden. De frontispice springt vooruit en wordt gesteund door zes zuilen van tien en eene half el hoogte. Op het bordés zijn zes standbeelden geplaatst, verbeeldende de Geschiedenis, de Wijsbegeerte, de Sterrekunde en de Schilder-, Bouw- en Beeldhouwkunst. In het benedengedeelte treft men het kabinet voor de Natuurlijke historie en andere verzamelingen aan. In het bovengedeelte bevindt zich de vorstelijke Bibliotheek, die uit eenige werkkamers, een halfrond en eene zaal bestaat, welke laatste ruim tachtig ellen lang en van vier pilaren voorzien is. Het getal werken, welke deze inrigting bevat, wordt op ruim honderd duizend geraamd. Deze Bibliotheek, hoe kostbaar en fraai, kan echter in geen opzigt met die van *Göttingen* vergeleken worden, even min als

het bij dit museum aanwezige, vrij hooge Observatorium het bij dat van *Göttingen* kan halen. Wij beklommen dezen toren, die vroeger een gedeelte uitmaakte van de vestingwerken, welke sedert gesloopt zijn, zoo als wij vroeger hebben opgeteekend. Het gebouw is vijf verdiepingen hoog, en heeft boven een plat dak met eene ballustrade. De astronomische werktuigen zijn hier, in vergelijking tot die van *Göttingen*, weinig en van geringe beteekenis. De uitzigten, welke men van het plat-dak geniet op de oud-stad zoowel, als op de Fransche nieuw-stad en op de nu aangelegd wordende nieuw-stad, zijn overheerlijk. Wij merkten bij deze gelegenheid op, dat de huizen meestal met platte, cirkelvormige roode dakpannen, en slechts weinige met lei of zoogenoemde krappannen gedekt waren.

Vervolgens bezagen wij het nieuwe paleis voor de *Lands-Stenden*, een gebouw van zes verdiepingen, in de Romeinsche orde, van rooden zandsteen opgetrokken, en van fraaije, ijzeren ballustrades voorzien. Het is geplaatst in de evenbedoelde nieuwe uitbouwing der stad, de *Wilhelm-Friedrichs-Stadt* genoemd, alwaar reeds vele deftige huizen gevonden worden, doch waar nog veel ruimte tot bouwen overblijft.

Onder de *kazernen* munten uit de nieuwe infanterie- en de nieuwe kavallerie-kazerne. De eerstgemelde treft men aan op het *Kazerneplein*, aan het eind van de, in 1829 onder WILHELM II aangelegde, zeer breede en lijnregte artillerie-straat. Dit plein is aan de zijden met de, in 1828 vernieuwde, gelijksoortig gebouwde kazernen omgeven. In de nabijheid vindt men de artillerie-school. De nieuwe kavallerie-kazerne is, om deszelfs groote uitgestrektheid, uitmuntende inrigting en fraaijen bouwtrant, allezins bezienswaardig.

De schouwburg, in 1769 onder den Landgraaf

FRIEDRICH opgerigt, is zoo fraai niet, als die van *Brunswijk*, doch grooter en beter dan die van *Göttingen*. De hoofdingang van het gebouw is onder eene kolonnade, welke een groot balkon schraagt. De gehoorzaal heeft drie rangen boven elkander. In het midden van den tweeden rang vindt men de loge van den Keurvorst. Toen wij dit gebouw bezagen, was men bezig het tooneel, dat zeer diep is, tot twee verdiepingen te betimmeren, ten einde eerlang te kunnen geven het nieuw uitgekomen tooneelstuk: *Ebener Grund und erster Stock.*

Het boven-nieuwstads Raadhuis, het *Lycæum Fridericianum*, de Vorstelijke paardenstallen, de kanongieterij, het uitgestrekte weeshuis, waarin ruim vierhonderd kinderen verpleegd worden, het paleis van *Rothenburg*, het groote exercitie-gebouw, en dergelijke meer hebben wij met genoegen bezien, doch zullen daarvan hier geene bijzondere melding behoeven te maken.

Men treft te *Kassel* negen kerken aan, waarvan zeven aan de Hervormden behooren, en onder welke de Sint-Maartenskerk opmerking verdient. De beide overige worden, de eene door de Lutherschen, de andere door de Roomsch-Katholijken, tot uitoefening van hunne godsdienst gebezigd. Hier, even als in sommige andere steden van Duitschland, zijn de kerktorens niet alleen van uurwijzers, maar ook van minuutwijzers voorzien, hetwelk zekerlijk zeer gemakkelijk voor de ingezetenen is. Ook bevatten hier de windwijzers op de torens en hooge huizen kleine schelletjes of klokjes, welke bij de minste beweging in de lucht geluid geven. Hieruit meenen sommigen aldaar op handen zijnden wind of storm te kunnen voorspellen. Uit dien hoofde hebben deze klokjes den naam van weerwikkers en waarzeggers verkregen.

De laatstbedoelde kerk, de Roomsch-Katholijke

namelijk, hoe zeer van buiten weinig belovende, is nogtans bezienswaardig, en wij traden dezelve dus binnen. Zij staat aan het einde van de boven beschrevene Frederiks-plaats, nabij de Frederiks-poort, en is in 1770, door den meergemelden Landgraaf FREDERIK, die in zijne jeugd tot het Roomsche geloof was overgegaan, en in deze kerk begraven ligt, gesticht. Het inwendige van deze niet groote, maar zeer fraaije kerk is geheel van wit marmer met goud. Het *plafond* vertoont een' blaauwen hemel. De twee boven elkander geplaatste galerijen worden door keurig bewerkte kolommen en pilasters onderschraagd. Het koor is een koepel met eene rondgaande galerij. Het Vorstelijk gestoelte, alleen door den evengenoemden Roomschen Landgraaf gebezigd, — het eenvoudig altaar, dat midden in het koor geplaatst is, — de twee hooge koperen kandelaars, aan wêerskanten van het altaar, — de tabernakel, — de predikstoel, — het orgel, aan het einde van het koor, en dus achter het altaar aangebragt, — zijn alle even zoovele meesterstukken van kunst, als sieraden van het geheel, dat eene navolging is van de *Sint-Pieterskerk* te *Rome*. Men treft hier voorts eenige overheerlijke schilderstukken van TISCHBEIN aan, welke wij met veel belangstelling en genoegen beschouwden, doch waarin wij telkens gehinderd werden door de verhalen van onzen gids, „dat de Landgraaf FREDERIK zulk een' goed-Katholijk was geweest; dat hij uit *Rome* had medegebragt vele en velerlei heilige overblijfsels; dat die overblijfsels alle kostbare geschenken waren van den Paus; dat de Heilige Vader den Landgraaf dan ook zoo lief had gehad, als ware hij zijn zoon geweest; dat die bijzonderheden nog ten huidigen dage zorgvuldig bewaard werden in twee sarcophagen, die hij ons aanwees; dat de doodkist van dien braven overledene nog jaarlijks aan den tot de moederkerk be-

hoorenden volke, met allen eerbied, wordt ten toon gesteld; dat dan, uit dankbaarheid, een *requiem* voor hem gezongen wordt," en dergelijke meer.

De Evangelisch-Luthersche kerk is groot en ruim. Zij is versierd met kransen en inscriptiën, ter nagedachtenis van de gesneuvelde vrijwilligers, in 1813 tegen de Franschen uitgetrokken. Het orgel bevindt zich boven den predikstoel. Deze kerk is alleen bezienswaardig om het groote, overschoone schilderij, voorstellende de verheerlijking van *Christus*, in 1764 door TISCHBEIN vervaardigd en aan deze kerk geschonken.

De Sint-Maartenskerk, ook wel de Hofkerk genoemd, is de grootste en de hoofdkerk der stad. Zij is gottisch gebouwd en was reeds in de veertiende eeuw aanwezig. Onder de acht monumenten, welke de kerk versieren, munt dat uit, 't welk zich op het koor bevindt, door den Landgraaf WILHELM IV, ter eere van zijne ouders, opgerigt. Dit monument, uit albast en marmer gebeiteld, is zeer hoog en reikt tot aan het gewelf. Ter weêrszijden staan de standbeelden van den Landgraaf PHILIPS en zijne echtgenoot. Onder het koor is de grafkelder der Landgraven van *Hessen-Kassel;* bezijden hetzelve de zoogenoemde nieuwe grafkelder, waarin de Landgraven, sedert WILHELM IV, bijgezet zijn. Deze kerk is voorts opgevuld met wapen-vaandels, alphabetische naamlijsten van de in 1813 uitgetrokkenen, kransen en andere herinneringsteekenen aan de gesneuvelden.

De omstreken van *Kassel* zijn, zoo als wij boven reeds zeiden, uitermate verrukkelijk. Geen wonder dan ook, dat op sommige der punten, van waar het uitzigt voor het schoonst gehouden wordt, koffijhuizen, of bierhuizen zijn aangelegd, tot rustplaats voor den wandelaar. Het getal dier inrigtingen is echter zeer gering en bepaalt zich, behalve een paar koffijhuizen,

tot de zoogenoemde rotskelders (*Felsenkeller*), een drietal bierhuizen, in de nabijheid der stad, aan de helling van den berg. *Kassel* levert zeer goed bier op, dat in den handel naar vele steden verzonden wordt, en in de evengemelde huizen den vermoeiden reiziger, als zeer verfrisschend, wordt aangeboden. Het wordt namelijk in kelders, in den berg uitgehouwen, bewaard, en telkens, wanneer het gebruikt zal worden, naar boven opgepompt. Dit bier is inderdaad zeer smakelijk, doch het is niet het eenigste genot, dat den wandelaar hier wacht. Verschaft het hoogste dezer drie bierhuizen, hetwelk wij bezochten, reeds een aangenaam gezigt naar beneden, op de lager gelegene rotskelders en de bijlangs dezelve nog lager loopende, Frankforter straat; — het gezigt meer in de verte op de omstreek, over de *Auegarten*, op het reuzen-slot, mag boven alle beschrijving schoon genoemd worden, en levert een treffend panorama op. Uit dien hoofde worden deze bierhuizen door ingezetenen en vreemdelingen druk bezocht. In dat zelfde voorregt deelt in ruime mate een koffijhuis, aan den buitenkant der stad, op eene hoogte gelegen, en *der goldner Adler* genoemd. Bij hetzelve is een uitgestrekte tuin, boschrijk aangelegd, welke, zoowel naar den stadskant, als naar buiten, fraaije gezigten, vooral op de verder gelegene bergen, aanbiedt.

Voor liefhebbers van keurige bloemen en heesters verdient de Vorstelijke oranjerie een bezoek. Zij bevat eene zeer rijke verzameling, en is aangelegd in de nabijheid van het paleis, hetwelk in de oud-stad opgebouwd wordt, doch van dezelve gescheiden door de *kleine Fulda*. Hoe zeer nu deze oranjerie in vele opzigten uitmunt, levert het geheel nogtans iets stijfs op, dat minder bevalt; misschien wel voornamelijk veroorzaakt wordende door de regte lanen van vierdubbele rijen oranjeboomen. In zoodanige oranjelaan

vindt men het *marmorbad*, ook wel *oranjebad* genoemd, een uit verschillende marmersoorten opgebouwde koepel, die van boven het licht ontvangt en versierd is met vele en keurig bewerkte beelden. Het middelste gedeelte van dit gebouw stelt het eigenlijk gezegde bad daar, in hetwelk men met marmeren trappen afdaalt. De meesterstukken van beeldhouwkunst, welke hier bewonderd worden, hebben tot maker gehad P. S. MONNOT, die er aan werkte van 1690 tot 1720.

Onder de partikuliere bloemkweekerijen munt de *Schelhausergarten* uit. De tuin is zeer uitgestrekt en bevat eenen grooten voorraad bloemen en heesters, doch dezelve is niet smaakvol aangelegd. Zoo zijn, bij voorbeeld, de bedden en perken niet afgezet met graszoden of ander gewas, daartoe gewoonlijk gebezigd wordende, maar met van klei, of leem, in vormen gedrukte en bruin gebakkene bladen.

In de nabijheid van de evengemelde Vorstelijke oranjerie ligt de *Auegarten*. Deze openlijke tuin is zeer uitgestrekt, zijnde dezelve ongeveer twaalfhonderd ellen lang. Hij bestaat uit zoogenoemde Engelsche partijen, die op eene groote schaal zijn aangelegd, en mag aangemerkt worden als uitmakende een gedeelte van den hooger gelegen Vorstelijken lusthof, de *Wilhelmshöhe*. Van de vele, inderdaad fraaije, partijen van dezen tuin zijn, naar ons oordeel, die verreweg de voornaamste en schoonste, welke het zoogenoemde *zwaneneiland* aanbiedt, waarop zich een tempel verheft, en welk eiland de uitspanningsplaats uitmaakt van den regerenden Prins. Niet ver van daar treft men de vorstelijke menagerie aan, welke van faisanten, paauwen en ander kostbaar gevogelte wemelt. Wij bezochten voorts in dezen tuin de *Augustenruhe*, een klein, doch allerliefst gelegen buitengoed, hetwelk tot verblijf dient voor de Keur-

vorstin, zuster van de aan alle Vaderlandsche harten steeds dierbare en onvergetelijke Koningin der Nederlanden. Aan dit verblijf schijnt die Vorstin zeer gehecht te wezen. Men wil, dat zij den wensch geuit heeft, om daar haar leven te slijten en na haar verscheiden ook in den schoot der aarde te rusten. Meer naar het midden van den tuin vindt men eene herberg, ten dienste der vreemdelingen en de menigvuldige wandelaars uit de stad *Kassel* daargesteld. Nu en dan hadden wij reeds getracht den sterken drank te proeven, welke in deze streken gestookt en *Reinkorn* genoemd wordt; dit was ons echter telkens mislukt, omdat de verkoop van dezen drank in fatsoenlijke herbergen en koffijhuizen verboden is. Met veel moeite en onder belofte van geheimhouding gelukte het ons hier een glaasje van die likeur magtig te worden, doch wij moesten uit het rijtuig en binnenshuis, in eene afzonderlijke kamer, komen, om het te proeven. Deze *Reinkorn* moge al zuiverder en beter smaken, dan de Munsterlandsche *Foesel*, ons beviel die drank slecht, en dezelve is in geen ander opzigt met den Schiedammer jenever te vergelijken, dan dat het misbruik daarvan dronkenschap ten gevolge heeft. Wij moeten echter ter eere van de Duitschers vermelden, dat het misbruik van sterken drank bij hen niet of uiterst zeldzaam plaats vindt; zoo als wij dan ook op onze reis slechts eenmaal, en wel toen wij de grenzen van ons Vaderland naderden, een' man aangetroffen hebben, die beschonken was.

Na de overheerlijke dreven van dezen Vorstelijken tuin veelmaals doorkruist te hebben, keerden wij naar de stad terug, om ons, langs den meestgewonen weg, naar de beroemde *Wilhelmshöhe* te begeven.

Inderdaad, wil men voor eene poos door het stadsgewoel geheel verlaten zijn, en in de schoone natuur vrijer ademen, dezelve volkomen genieten en, vol

van gevoel, bewonderen dáár, waar zij, bijgestaan door de kunst, haren glans en luister in de ruimste mate en op de liefelijkste wijze ten toon spreidt, dan begeve men zich naar de plaats, waar beide de *Wilhelmshöhe* hebben doen ontstaan. Deze Vorstelijke lusthof ligt ruim een uur van *Kassel* verwijderd; zoodat ook op dezen togt onze kales ons zeer te stade kwam. Wij verlieten de stad door de Wilhelmspoort en reden langs de lijnregte, uit zware lindeboomen bestaande Wilhelms-allée, die steeds opwaarts naar den berg voert, waarop het buitenverblijf, insgelijks opklimmenderwijze, is aangelegd. Deze wandelrid levert ieder oogenblik nieuwe en telkens overschoone gezigten op naar de vallei, waarin de stad ligt. Wij deden dan ook niet zelden het rijtuig, dat buitendien reeds langzaam tegen den berg opging, stilstaan, om deze afwisselende, doch altijd schilderachtige en treffende, natuurtooneelen des te beter te kunnen beschouwen.

Al spoedig, na de stad verlaten te hebben, ziet men regts het werkhuis voor bedelaren, doch waarin ook andere misdadigers bewaard worden, bij gebrek aan plaats in het tuchthuis, een in de stad gelegen oud en akelig gebouw. Ook hier zagen wij, tot ons leedwezen, de veroordeelde gevangenen bezigen tot het schoonmaken der straten en dergelijken arbeid, tot welk einde afdeelingen van een drie- of vijftal boeven, met ketens aan eene kar vastgemaakt, onder het opzigt van militaire wachten, werkzaam zijn. Het evenbedoeld werkhuis is oorspronkelijk tot eene kazerne daargesteld en zeer regelmatig gebouwd. Om over deszelfs grootte eenigzins te kunnen oordeelen, zal het genoeg zijn te vermelden, dat het twaalfhonderd glasramen heeft.

Later reden wij het mede aan de regterzijde gelegen dorp *Kirch-Ditmond* voorbij. Het gezigt op deze

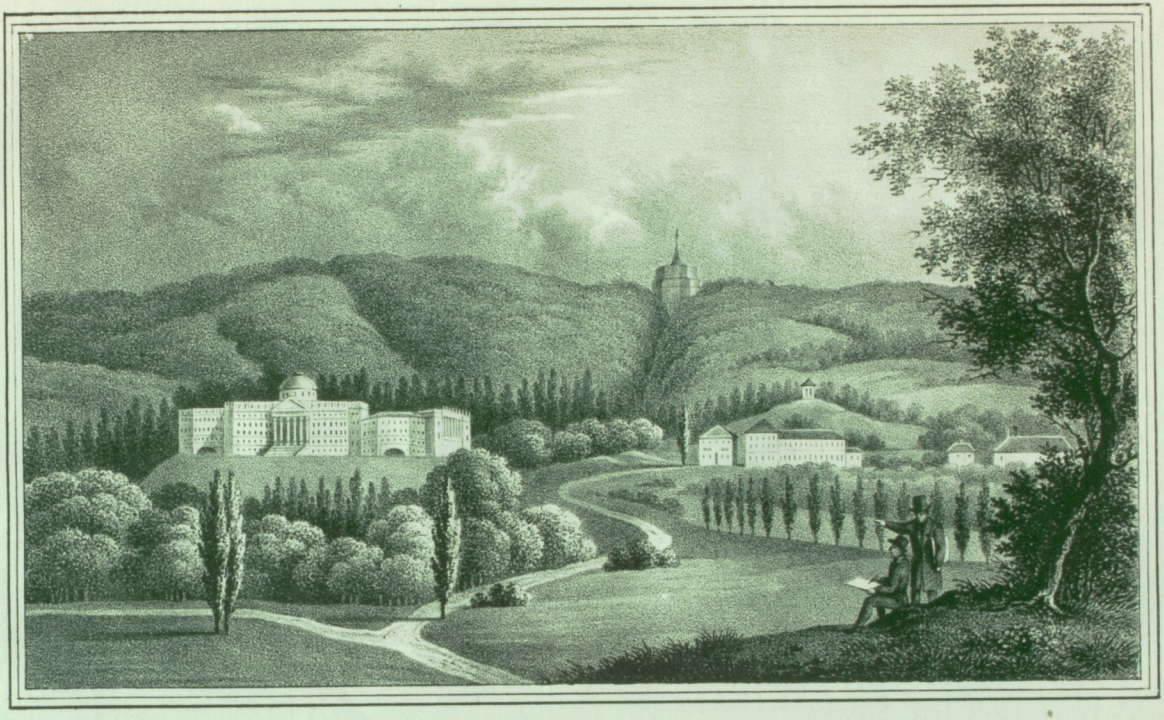

De Wilhelmshöhe by Kassel.

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
urn:nbn:de:gbv:3:3-9797/fragment/page=0084

partij is ongetwijfeld een der schoonsten van deze streek.

De allée ten einde gekomen zijnde, vertoonde zich de lusthof *Wilhelmshöhe* (die tijdens de Fransche overheersching de eer mogt hebben *Napoleonshöhe* genoemd te worden) in al deszelfs pracht en luister. Eerst rust het oog op het sierlijk paleis. Over hetzelve ziet men de wijkende, doch steeds klimmende partijen van den uitgestrekten tuin. Hoog verheven eindelijk prijkt op den Karelsberg het *Reuzenslot*, dat aan de wolken reikt. De hier bijgevoegde afbeelding kan van dit een en ander een meer duidelijk denkbeeld geven.

Voor en aleer de onderscheidene deelen van dit Vorstelijk buitengoed te beschrijven, achten wij het noodig hier kort te vermelden, dat deze plaats vroeger *Weissenstein* genoemd werd; dat, volgens het onderzoek van natuurkundigen, deze berg bewijzen oplevert, dat hij weleer door de golven der zee overdekt geweest is, en dat hij later tot de vuurspuwende bergen behoord heeft. Wij willen voor de waarheid van dit een en ander niet instaan, maar kunnen met zekerheid mededeelen, dat hier, in de twaalfde eeuw, een monnikenklooster stond, 't welk weldra in een nonnenklooster van de Augustiner orde herschapen werd, en in de zestiende eeuw, ten gevolge van de kerkverbeteringen onder den Landgraaf PHILIPP, ophield te bestaan. In het begin der zeventiende eeuw liet de Landgraaf MAURITS op de plaats, waar het klooster gestaan had, een kasteel bouwen, hetwelk den naam *Villa Mauritiana* verwierf. Dit kasteel werd in 1787 afgebroken en door het tegenwoordige paleis vervangen. De Landgraaf KARL deed op de kruin des bergs het Reuzenslot daarstellen; doch FRIEDRICH II verbeterde den aanleg aanzienlijk, en de Keurvorst WILHELM I bragt alles tot volko-

menheid. Thans geraken de gebouwen en hetgene daarmede in verband staat, van lieverlede meer en meer in verval; waarop echter het paleis zelf eene gunstige uitzondering maakt.

Dit paleis, onder WILHELM, den eersten Keurvorst, door JUSSOW, in den Romeinschen stijl gebouwd, en in 1798 voltooid — als wanneer de naam *Weissenstein* voor dien van *Wilhelmshöhe* plaats moest maken — bestaat uit een hoofdgebouw en twee, door overdekte galerijen met hetzelve verbondene vleugels. Het midden- of hoofdgebouw is van rooden zandsteen en tachtig ellen lang. Zes Ionische kolommen schragen de frontispice, waarboven zich een koepel verheft. De vleugels of paveljoens, van gewonen zandsteen of zerk opgetrokken, zijn ruim vijftig ellen lang. De frontispices dezer paveljoens worden ieder door acht Ionische zuilen ondersteund. Aan het einde dier vleugels zijn twee uitspringende koepels met kolonnades, zoo het schijnt tot sieraad, aangebragt. Deze drie gebouwen hebben drie verdiepingen en zijn boven van eene ballustrade voorzien. De Prins Regent bewoont de beneden-verdieping. De bovenste verdieping is voor zijne *maitres* ingeruimd. In dezen volgt de zoon het voorbeeld van zijnen vader. — Hoe veel fraaije, kostbare en prachtige zaken dit paleis moge bevatten aan beelden, vazen, schilderijen, alle van de eerste meesters, voorts, meubels, boeken, enz., het schoonste en prachtigste, dat hetzelve aanbiedt, is buiten kijf het uitzigt, dat men van het plat-dak heeft — een uitzigt, dat onbeschrijfelijk schoon mag genoemd worden.

Bij dit paleis is een Engelsche tuin aangelegd, welke het grootste gedeelte van den Karelsberg beslaat en eenen omtrek heeft van meer dan twee uren gaans.

Zonder ons op te houden bij de verschillende ge-

bouwen, welke zich in de nabijheid van het paleis bevinden, waaronder de oranjerie en de danszaal uitmunten, en ook een goed logement aangetroffen wordt, vervolgden wij onzen weg door dit heerlijk oord, waar bergen en dalen elkander afwisselen; waar grasrijke velden en bosschen van onderscheidene houtgewassen, onderling schilderachtig verbonden, door de uitgestrekte waterpartijen meer leven vertoonen; waar natuur en kunst schijnen gewedijverd te hebben, om van deze plek, als ware het, een paradijs te maken.

Eerst bezochten wij het zoogenoemde Chinesche dorp *Mu-Lang*, in eene heuvelachtige en boschrijke streek aangelegd, hetwelk schoone gezigten naar beneden in het ruime veld oplevert. Het dorp scheen uitgestorven; want wij ontmoetteden geen levend schepsel, eenige eekhorentjes uitgezonderd, die hier menigvuldig schijnen te zijn, en dan eens langs den rijweg liepen, dan weder vlug op de boomen klauterden. Het dorpje zelf is eene verzameling van Chinesche tenten van allerlei soort en vorm. Eene enkele hoeve is slechts bewoond, en daardoor derft het dorp die vrolijkheid en dat leven, welke de ware stoffaadje van een dorpsgezigt moeten uitmaken, namelijk de nuttig werkzame dorpelingen. Deze partij kwam ons daarom doodsch voor, en beviel ons minder. In de nabijheid van *Mu-Lang* staat thans het paveljoen, in den Franschen tijd in de nabijheid van het paleis gebouwd, alwaar het zekerlijk misstand moet veroorzaakt hebben. Hier althans behoort deze luchtig gebouwde koepelzaal beter te huis. Zij is van weêrszijden voorzien van aan elkander sluitende glasramen, die eene bonte vertooning maken, daar de glasruiten wit, geel, blaauw, donker- en licht groen gekleurd zijn. Naar gelang men door deze onderscheiden gekleurde glasruiten naar buiten ziet,

vertoont zich de omliggende streek meer of min als ware het voorjaar, zomer, herfst en winter.

Verschillende rij- en wandelwegen, langs bosch- en bloemrijke partijen, voeren naar de op eenigen afstand achter het paleis gelegen groote waterkom (*bassin*), in welke de groote fontein ontspringt, die wij later, te gelijk met de overige waterwerken, beschrijven zullen in de volgorde, zoo als men die gewoonlijk ziet.

Onze gids STIKLER, die onder NAPOLEON gediend had, en in *Spanje* geblesseerd was geworden, leidde ons het eerst naar den *tempel van Mercurius*, hoog op een' rotsbrok geplaatst. Vervolgens bezochten wij de *grot van Pluto*, die vroeger met roode en gele glasdeuren voorzien was, welke daardoor de in dezelve geplaatste gipsbeelden als in helschen vuurgloed deden voorkomen. De tijd en de Franschen hebben glazen en beelden vernield, zoodat deze grot al haar helsch voorkomen verloren heeft. Wij bezagen de aangenaam gelegene, met een hek afgeslotene, wandel- en speelplaats van de kinderen van den Prins Regent; voorts den nieuwen waterval, door den nog levenden Keurvorst in de nabijheid van het paleis aangelegd, en welke op zijn' verjaardag, den 28 Julij, voor het eerst zoude stroomen; eindelijk meer andere tempels, grotten en dergelijke partijen, welke hier geene bijzondere melding behoeven, doch om derzelver aangename ligging en schoonheid een bezoek verdienen. Onder dezen behoort ook de *nieuwe aanleg*, door denzelfden Keurvorst ontworpen en daargesteld, en welke waarlijk smaakvol is. Daar het hout nog zeer jong schijnt, moet de tijd leeren, of dit gedeelte eenmaal zal kunnen beantwoorden aan de fraaiheid der overige partijen van de *Wilhelmshöhe*. Zoo is mede zeer schilderachtig gelegen de over groote rotsbrokken gelegde *Duivelsbrug*, eene navolging van

de brug van dien naam in *Zwitserland;* als ook het lusthuis *Montchéri*, en meer andere partijen, van welke die, waarop de *Leeuwenburg* gebouwd is, zekerlijk eene der kostbaarste mag genoemd worden.

Deze *Leeuwenburg*, hooger en dus meer nabij het Reuzenslot gelegen, is eene kunstmatige ruïne van een middeleeuwsch ridderslot, in den gottischen bouwtrant, van dufsteen daargesteld, en eene navolging van eene soortgelijke ruïne in *Italië*. Het geheel bestaat uit een langwerpig vierkant, door eene gracht omgeven, waar buiten zich de terrassen, de burgtuin, het tournooiveld, het gebouw voor de kampvechters, verspreide wachttorens en dergelijke bevinden. Van twee zijden kan men den burg over ophaalbruggen en door gewelfde poorten binnentreden, en zoo komt men op het burgplein, van waar men geleid wordt naar de onderscheidene deelen van dezen kunstmatigen bouwval, van welken een veertig ellen hooge, tamelijk lompe toren het voornaamste deel uitmaakt; vooral ook daarom, dewijl van deszelfs plat, waarheen een wenteltrap voert, de overheerlijkste vergezigten kunnen genoten worden. Voorts werden ons door den burgvoogd aangetoond de eetzaal, de ridderzaal, de ridderlijke bibliotheek (uit welke men een ijzingwekkend gezigt heeft op de bij het slot aangebragte ruïnen en rotsmassen), de familiezalen, de burgkapel, de wapenkamer, het wachthuis, de paardenstal, enz. Over alles zweeft hier de geest der riddertijden. Meubels, behangsels, beelden, schilderijen, sieraden, wapenrustingen, drinkbekers en wat dies meer is, alles voert den beschouwer eenige eeuwen terug. Veel hiervan is merkwaardig, zoo als het levensgroot beeld van den ridder van het slot, in de kapel geplaatst; voorts, de inrigting der kapel zelve, door welker gekleurde vensterglazen men een overheerlijk gezigt heeft op den nog

altijd hoog verheven' HERCULES; de drink- of eetzaal, koepelswijze gebouwd; eindelijk, eenige huismeubels, waaronder de drinktafel, sommige hompen en dergelijke, welke dadelijk in het oog vallen als tot den riddertijd te behooren, en met de behoeften en zeden van de burgbewoners van dien tijd in verband te staan. Maar ook zelfs den minkundigen beschouwer moet het belagchelijk voorkomen, in strijd met de eerbiedwekkende oudheid, hier in verschillende zalen, tusschen de middeleeuwsche voorwerpen, dingen aan te treffen, welke tot den tegenwoordigen tijd behooren, als secretaires en chifonnières van het nieuwste model, pendules naar den laatsten smaak, zelfs, in de bibliotheek, onlangs uitgegevene romans, in nette zoogenoemde fransche banden. Dit een en ander verraadt eene kinderachtige popachtigheid, die aan het *Banjo*, bij *Steinfurth*, zoo als het zich vroeger vertoonde, doet denken, en hier te eerder in het oog valt, naar mate weinig meer verdienste in den Leeuwenburg gelegen is, dan alleen die der nabootsing, zonder wezenlijk nut te stichten. De burg is dan ook onbewoond, behalve een klein gedeelte, voor den zoogenoemden burgvoogd ingerigt.

Over eenen onverbeterlijken steenweg reden wij van hier, bijlangs eene basaltgroeve, steeds meer naar boven, ten einde het *Reuzenslot* of het *Octogoon* te bezien. Dit slot, vóór ruim honderd dertig jaren, op den top des Karelsbergs, onder toezigt van den Italiaanschen Bouwmeester GUERNIERI, daargesteld, bestaat uit drie boven elkander geplaatste gewelven, in doorsnede ruim tachtig ellen metende. De bovenverdieping wordt door 192 Toskaansche kolommen gedragen, waarop het achtkantig gewelf gebouwd is, hetwelk een van borstweringen voorzien plat vormt, waaruit zich eene vierkante, acht en twintig ellen

hooge piramide verheft, welke vier omgangen heeft en het kolossale koperen HERCULES-beeld draagt. Met het pedestal is dit beeld twaalf ellen hoog. Om hetzelve te bereiken, moet men, door middel van eenen steenen trap van 902 treden, tot eene hoogte van ruim 200 ellen opklimmen, als wanneer men zich nagenoeg 520 ellen boven de oppervlakte der zee bevindt. De knods van den evenbedoelden HERCULES (hier onder het volk CHRISTOPH en CHRISTOFFEL genoemd) bevat eene ruimte, waarin zeven personen plaats kunnen nemen, en verschaft een verbazend uitgestrekt en fraai uitzigt, niet alleen over de *Wilhelmshöhe*, de stad *Kassel*, het Havikswoud en den geheelen omtrek, maar zelfs naar zeer ver afgelegene plaatsen. Zoo ziet men, bij helder weder, zeer duidelijk den Bloksberg in het *Hartzgebergte*, en den Inselsberg bij *Gotha*. Wij vonden het uitzigt hier zeer aangenaam, en pasten er gaarne de woorden van den dichter UZ op toe, als hij zingt:

„Welch liebliches Gemisch von sonnenreichen Höhen
Und rauhbebüschter Thäler Nacht,
Und grüner Saat und junger Blumen Pracht,
Und Bächen und bestrahlten Seen;

Das Aug ist unbeschränkt, die freyen Blicke fliegen
Hoch über furchtbarn Wäldern hin,
Und sehn erstaunt, mit angespanntem Sinn,
Noch zwanzig Städte duftig liegen."

Inderdaad, lang zouden wij in deze reusachtige knods zijn blijven zitten, om in de omstreek te turen, hadden wij tot die menschen behoord, welke met VIRGILIUS konden zeggen: *Deus nobis hæc*

otia fecit. „Een Godheid heeft aan ons deze ledigheid geschonken!" Daar echter onze tijd zeer beperkt was en wij dus overal spoed moesten maken, daalden wij weldra van het Reuzenslot af.

Dikwijls is dit zeer hoog gelegen kasteel door wolken omgeven en voor het oog verborgen, en niet zelden breken er verschrikkelijke onweders los. De regel van HORATIUS: *feriuntque summos fulmina montes*, „De bliksem treft het eerst der bergen hooge kruinen," heeft hier echter gelukkigerwijze weinig toepassing gevonden; want het koperen HERCULESbeeld is slechts éénmaal door den bliksem getroffen, waardoor het aan de heup een weinig beschadigd is. Het slot heeft meer door regen en wind geleden, en is, met het daarbij behoorende, slecht of in het geheel niet onderhouden geworden, waarvan, onder anderen, een gevolg is, dat de eerste of groote waterval stil staat.

Om over dezen waterval eenigzins te kunnen oordeelen, moet men weten, dat het middelste gedeelte van het Reuzenslot eenen ruim elf ellen diepen en zeer uitgestrekten vijver of eene waterkom bevat, dienende tot vergaârbak van het hooger, uit het Havikswoud afkomende water; uit welken vergaârbak hetzelve in drie zware stralen naar buiten stroomt, en, na deszelfs val, in eene hellende rigting, over drievoudige, naast elkander aangebragte trappen, op eene gezamenlijke breedte van bijna twaalf ellen, over eene lengte van tweehonderd zestig ellen voortvloeit, en beneden, vóór de grot van *Neptunus*, ter hoogte van bijna zes ellen, in eene steenen waterkom (het reuzenbassin) valt, welke vierenzestig ellen in doorsnede heeft. Bijlangs dezen waterval leidt een steenen trap van 842 treden. Het bovenbedoelde water dient nu alleen, om waterwerken van minder belang, in en bij het Reuzenslot daargesteld, in beweging te

brengen en vooral die in eene grot, waar een reusachtige herder op zijne fluit spelende wordt voorgesteld; wordende het geluid van dat speeltuig door een waterorgel veroorzaakt.

Konden wij al niet den grooten waterval in werking zien, wij werden rijkelijk schadeloos gesteld door de overige waterwerken, welke tweemaal in de week, des namiddags, ontspringen, en wel des zondags en des woensdags. Reeds was eene groote menigte vreemdelingen op de *Wilhelmshöhe* verzameld, ten einde zich met deze waterwerken te verlustigen. Van lieverlede trok de steeds toenemende schaar naar boven in het beukenbosch, hetwelk zich tusschen woest daarheen liggende rotsbrokken verheft. Op sommige plaatsen wordt dit bosch door kreupelhout vervangen, en vertoont hetzelve eene wildernis, in welke men den *Steinhöferschen-* of *Boschwaterval* aantreft. Het water, tot denzelven benoodigd, wordt aangevoerd van den achteruit, doch hooger liggenden *Papendijk* en uit een nabijgelegen groot *reservoir*, tweehonderd ellen lang en negentig ellen breed. Eene zeer aanzienlijke watermasse stort over opeengestapelde rotsbrokken, langs een twaalftal beddingen, met ontzettend geweld naar beneden, en vormt, iets nader bij den aanschouwer, te gelijker tijd een groot aantal kleinere watervallen. Van hier loopt het water naar de vroeger vermelde *Duivelsbrug*, bij welke het krachtvoller en met meer geweld, schier donderend, doch niet over eene zoo groote breedte als boven, tusschen wilde struiken en over ruwe rotsklompen, naar beneden stort, onder de Duivelsbrug doorsnelt en, steeds vallende, in eene kronkelende beek, gedurende eenen afstand van vijf minuten gaans, vele kleinere watervallen veroorzaakt.

Hier verdween het water uit ons oog. Het werd geleid door eenen steenen *aquaduct*, op veertien

bogen gebouwd, in navolging van de Romeinsche waterleidingen. Nadat wij den berg afgedaald waren, verraste dit water ons op nieuw. Koddig was het te zien, hoe het groote gezelschap van vreemdelingen, oude en jonge heeren en dames, de een sneller dan de ander, en als werden zij door eene hoogere magt gedreven, naar beneden stormden, om toch vooral niet te laat te komen en het eerste vallen van het water te verzuimen. Daar wij den vorigen dag reeds kennis gemaakt hadden met den opzigter der waterwerken, hielden wij ons bij dezen op, en wandelden met hem den berg af, tot op de plaats, waar hij ons moest verlaten, om zich naar boven bij het einde der waterleiding te begeven. Allen stonden reeds beneden in stille, gespannene verwachting. Het oord was aan den eenen kant somber, woest en schier ongenaakbaar, ingesloten door kale, steile rotswanden. Aan de andere zijde was de streek bevallig en vriendelijk. Eensklaps begon het water te loopen en stortte van de hooge rots, met eenen enkelen, drie palmen dikken straal, over eene breedte van bijna zes ellen, lijnregt naar beneden. De val is meer dan dertig ellen hoog. Om dit waterwerk gedurende een uur te doen stroomen, wordt eene hoeveelheid van nagenoeg 19,000 vaten water vereischt. Geen wonder dus, dat deze waterkolom, op de rotsbrokken stortende, bruisend in schuim opwelt, waarna het verschillende kleinere watervallen, waaronder van tien ellen breedte en vijf ellen hoogte, vormt en in den grooten vijver vliet.

Bij dezen vijver wachtte ons een nieuw en prachtig tooneel. In denzelven verheft zich eene kleine hoogte, uit rotsbrokken bestaande, waaruit de groote of hoofdfontein te voorschijn komt. Deze springt, bij den vollen toevoer van water, vijfenvijftig ellen hoog, en levert, vooral bij den zonneschijn, waarin wij ons

mogten verheugen, een majestueus gezigt op. Het water der fontein, de voortstuwende kracht verloren hebbende, valt, als eene zee van schitterende paarlen, naar beneden en verliest zich in een' stofregen over de oppervlakte van den vijver, welke in eene kronkelende, hier en daar eilandjes vormende, beek uitwatert.

Onbeschrijfelijk schoon is het gezigt dezer stoute en prachtige waterwerken. Met den zoetvloeijenden zanger DIRK SMITS mogten wij hier uitroepen:

„Maer hoe! wat zie ik voor mijne oogen?
Geld hier Armidaes toovervondt?
Wat kunststuk ryst hier, uit den grond?
Ik wandel door kristallen bogen.
Of is dit Thetis bruiloftszael?
Hoe geestig word dees trotsche prael,
Door strael op strael, in top getogen!
Ei zie, hier vallen, keer op keer,
Gesmolten diamanten neêr.

Of zie ik hier de baden pralen
Van Nero en Domitiaen,
Het water ruischende opwaerds gaen,
En langs Numidisch marmer dalen?
Hier blinkt agaeth, topaes, saffier,
En chrizolyt, vol glans en vier.
o Neen: de zon maelt, met heur stralen,
Die glanssen op het zilvren nat,
Dat op de frissche groente spat.

o Kristallijne lustpriëelen!
o Zuivre sprongen! uw geluidt
Lokt mij de ziel door de ooren uit!

'k Verlies my in uw dartel spelen!
Wat blinkt gy heerlijk in mijn oog!"

Hoogst voldaan verlieten wij het meesterstuk van natuur en kunst, op welken naam de *Wilhelmshöhe* aanspraak maken kan, en keerden, langs eenen anderen weg, naar *Kassel* terug, namelijk over *Kirch-Ditmond*, werwaarts eene groote laan van populieren geleidt.

Wij zagen een aantal vrouwen en kinderen onder behoorlijke militaire bedekking werkzaam tot het verbeteren van den steenweg, en vernamen, dat zij tot dezen dwangarbeid waren veroordeeld, ter zake van het stelen van hout uit de Vorstelijke bosschen.

Nabij *Kassel* bezochten wij het zoogenoemde *Dennenwald*, eene onlangs, op kosten der stad, over hoogten en in laagten aangelegde openbare wandelplaats, van menigvuldige hutjes, prieelen en andere rustplaatsen voorzien.

Eene laan van appel- en perenboomen voerde ons naar het burger- en voorts naar het militaire kerkhof, welke beide met verschillende, sommige zeer groote en kostbare, monumenten prijken. Eene andere allée van kastanjeboomen leidde ons stadwaarts. De avond was reeds gevallen en wij merkten op, dat de stad verlicht werd door middel van groote, fraaije, van wit glas geblazene kloklantaarns, die in ijzeren ringen, aan smaakvol gebogene armen vastgemaakt, gehangen zijn.

Den volgenden morgen begaven wij ons op reis naar *Frankfort* (zesendertig uren van hier gelegen), in gezelschap met den Heer Justitieraad KNOCH, die ons over verschillende zaken inlichting gaf en op andere de aandacht vestigde. Eerst reden wij over het grondgebied van *Kur-Hessen*, later over dat van *Hessen-Darmstadt*, in welke beide landen de tolboomen

en dergelijke wit en rood gekleurd zijn. Dikwerf werden wij, bij het stilhouden van het rijtuig, door bedelaars lastig gevallen. Hoe zeer het bedelen in Duitschland verboden is, grijpt het nogtans vrij algemeen plaats, tot zelfs in de steden toe. Toen wij onze bevreemding hierover te kennen gaven en onze meening uitten, dat het bedelen, in de steden althans, bij eene goede politie, niet behoorde plaats te vinden, haalde de Justitieraad de schouders op en zeide met HORATIUS: *Iliacos intra muros peccatur ut extra*, welken regel wij vrij zouden vertalen:

Men zondigt in de stad niet minder dan daar buiten;
Geen wal of poort vermag het misdrijf af te sluiten.

Het weder was goed, doch warm; de landstreek bergachtig en fraai. De dorpen kunnen echter hier, even min als in het overige gedeelte van Duitschland, 't welk wij bezochten, op zindelijkheid roemen. Het vee wordt meest altijd in den stal gehouden; zoodat voor de boerenwoningen, die er, in vergelijking met de onze, armoedig uitzien, mesthoopen gevonden worden, die het hunne bijdragen, om de morsigheid der dorpen te vermeerderen. Weinige landbouwers toch wonen op hun land, en de meesten moeten ver loopen, om hunne velden te bezoeken en te bearbeiden. De vruchten worden van daar afgevoerd op wagens, door koeijen getrokken, welke echter hier niet aangespannen worden met jukken, zoo als elders, maar die den wagen trekken door middel van eenen dwarsboom, voor de hoorns der beide dieren bevestigd, en aan de uiteinden van welken boom de trektouwen zijn vastgemaakt.

Na zeer dikwijls, bij afwisseling, de schoonste gezigten te hebben genoten op de schilderachtig gelegene dorpjes, op het zich statig verheffende jagtslot

van den Keurvorst, op de ruïnen van onderscheidene kasteelen, welke aan den middeleeuwschen tijd herinneren, reden wij door *Zwern*, *Gudensberg* en *Dorla* naar het kleine stadje *Fritzlar*, aan de *Edder*, en van daar naar *Kerstenhausen*, alwaar het middagmaal gereed stond, waarvan wij gebruik maakten. Na den eten vertrokken wij over de kleine dorpen *Zwesten* en *Oberurft* naar *Jesberg*, een tamelijk groot dorp met 800 inwoners. Wij namen onzen intrek in het posthuis, een vrij groot en goed logement. Reeds vóór wij te *Jesberg* waren, had eene, in de nabijheid van het dorp, op eenen berg liggende ruïne onze aandacht geboeid, en toen wij in ons logement onze kamers hadden betrokken, uit welke wij, over de aan de andere zijde der straat gelegene huizen, een heerlijk gezigt op genoemden bouwval hadden, konden wij de verzoeking niet wederstaan, om een uitstapje derwaarts te doen. De afstand toch scheen niet zoo groot, de berg was niet bijzonder hoog en daarbij was het een uitstekend schoone avond, die allezins uitlokte, om nog eens, na eenen warmen dag, de frissche avondlucht te genieten. Nadat wij ons eenigzins hadden verpoosd, namen wij den wandelstaf en togen op weg. Gelijk het gewoonlijk gaat, was ons oordeel over den afstand en de hoogte, die wij te bestijgen hadden, al te gunstig geweest. Het oog, dat aan vlakke streken meer gewoon is, bedriegt zich zoo ligt. Reeds was de zon in de kimmen gezonken en een melancholisch donker had zich over den geheelen omtrek uitgebreid, toen wij de ruïne bereikten. Zware en dikke muren verkondigden nog den nakomeling, dat eenmaal een forsch en sterk gebouw, dat eeuwen moest hebben kunnen verduren, den top dezes bergs had versierd; maar diezelfde forsche muren waren welsprekende getuigen, dat de tijd meer vermag, dan de mensch, en de hechtste

gewrochten van des menschen werk niet in staat zijn, den alles verterenden tand des tijds te ontgaan. Het is een zonderling, een eigenaardig gevoel, dat ons bij het bezoeken van zoodanige overblijfsels van vroegere eeuwen bezielt. Met weemoed denkt men, terwijl men in de oude, half in puin gestorte, gewelven ronddoolt, aan hetgene eenmaal in dezelve is voorgevallen, aan de pracht en den luister, die er eenmaal heerschten, en tevens denkt men dan, dat alles, wat nu nog zoo vol pracht en luister voor ons schittert, mede eenmaal in het niet zal verkeeren, en dat de naneef eenmaal op onze prachtgebouwen even zoo zal ter nederzien, als wij nu de puinhoopen van voormalige grootheid aanschouwen.

De ontzettend dikke muren hadden den toren nog grootendeels doen in stand blijven, doch met mos begroeid en door statige klimopranken omslingerd, stond hij daar als een grijsaard, dien de tegenwoordige wereld vreemd is geworden. Dieper zonk allengs de zon onder de kimmen en reeds had een somber duister het aan onze voeten liggende dorp schier aan onze blikken onttrokken, toen wij nog, ons in vorige tijden als verplaatsende, binnen de muren van het eenmaal statige ridderslot ronddoolden of, op een' afgevallenen steenbrok nederzittende, ons zelven afvroegen: wie waren eens de bewoners van deze muren, en wat hebben zij gewrocht? Hebben zij de onschuld verdedigd, het regt beschermd en de deugd ondersteund en beschut, of hebben zij op eene willekeurige wijze de regten der menschheid vertrapt, en zijn zij door trotschen overmoed de schrik hunner naasten, de onderdrukkers hunner onderdanen geworden? Wij weten het niet en kunnen het niet gissen. De sombere wanden zwijgen van hetgene eenmaal daar binnen gedacht en gewrocht is. Geen wonder voorzeker, dat ons hier de schoone

verzen van MATTHISSON voor den geest kwamen, uit zijne *Elegie*, in de ruïnen van een oud bergslot geschreven:

„Dort, wo um des Pfeilers dunkle Trümmer
Traurig flüsternd sich der Epheu schlingt,
Und der Abendröthe trüber Schimmer
Durch den öden Raum der Fenster blinkt,
Segneten vielleicht des Vaters Thränen
Einst den edelsten von Deutschlands Söhnen,
Dessen Herz, der Ehrbegierde voll,
Heisz dem nahen Kampf entgegenschwoll.

O, der Wandlung! Graun und Nacht umdüstern
Nun den Schauplatz jener Herlichkeit;
Schwermutsvolle Abendwinde flüstern,
Wo die Starken sich des Mahls gefreut,
Disteln wanken einsam auf der Stätte,
Wo um Schild und Speer der Knabe flehte,
Wenn der Kriegsdrommete Ruf erklang,
Und aufs Kampfrosz sich der Vater schwang.

Asche sind der Mächtigen Gebeine
Tief im dunkeln Erdenschoosze nun!
Kaum dasz halbversunkne Leichensteine
Noch die Stätte zeigen, wo sie ruhn.
Viele wurden längst ein Spiel der Lüfte,
Ihr Gedächtnisz sank wie ihre Grüfte,
Vor dem Thatenglanz der Heldenzeit
Schwebt die Wolke der Vergessenheit."

In eene niet onaangename, weemoedige stemming daalden wij naar beneden en zochten wij ons logement weder op. Het was intusschen reeds volkomen don-

ker geworden, en tallooze sterren prijkten met eenen onbeschrijfelijk heerlijken gloed aan het azuurgewelf des hemels. Doch ook zij blinken niet ongestoord. Een verschrikkelijk zwaar onweder wekte ons reeds in den vroegen morgen uit onze geruste sluimering. Dikke wolken hadden het heldere azuur des hemels in een zwart nevelkleed gehuld en stroomen regen daalden van boven neder, vanwaar nog sinds kort stroomen van licht van afgelegene zonnestelsels op de aarde waren afgedaald. Het kleine beekje, de *Gilse*, welks bijna uitgedroogde bedding langs ons logement liep en waarover eene zeer lange brug was geslagen, was eensklaps tot eenen fel bruisenden bergstroom aangegroeid, die de geheele bedding vulde, met groote snelheid schuimende van boven naar beneden vloeide en ons alzoo toonde, dat men niet zonder reden eene vrij lange brug over hetzelve had gelegd. Langzamerhand trok de bui over en een even heerlijke morgen volgde op dezelve, als een schoone avond de bui was voorafgegaan.

Om den glibberigen weg waren wij genoodzaakt een extra voorspan te nemen, daar de weg ook over onderscheidene vrij aanzienlijke hoogten leidde, en nog tamelijk vroeg in den morgen vervolgden wij onze reis. Wij reden achtervolgens door de dorpen *Gilseburg*, *Liesheid*, *Josbach*, *Holsdorf*, *Alpshausen*, *Zwartzenborn*, *Schenstedt* en *Kolbe* naar *Marburg*.

Deze akademiestad vertoont zich van buiten zeer schoon. Zij ligt in het boven-Hessische, aan de *Lahn*, en is tegen de afhelling van eenen berg gebouwd, waarop het oude, doch uitgestrekte Vorstelijke slot zich verheft, hetwelk tweemaal, in 1757 en 1760, door de Franschen veroverd werd. Dit kasteel beheerscht de geheele stad, welke onge-

veer zesduizend inwoners telt, en eenige spinnerijen en andere fabrijken heeft.

Onder de kerken is bezienswaardig de Luthersche *Elisabetskerk*, welke de graftomben van de heilige ELISABETH en van eenen Graaf VAN LIPPE bevat.

Marburg — alwaar in 1529 het bekende gesprek over verschillende punten van godsdienst gehouden werd tusschen de hervormers LUTHER en ZWINGLIUS — is de oudste Protestantsche Universiteit van Duitschland. Zij is gesticht door den Landgraaf PHILIPP *den grootmoedigen*, en heeft vele eigene, uit den verkoop der kloostergoederen ontstane bezittingen, welker opkomsten echter onvoldoende zijn ter bestrijding der noodige uitgaven; zoodat jaarlijks de landskas aanzienlijk tot de kosten dezer Hoogeschool bijdraagt. Zij vierde den 30 Mei 1837 haar driehonderdjarig bestaan.

Wij zullen onze lezers niet vermoeijen met hier eene omstandige beschrijving dezer Universiteit te geven; doch willen alleen aanstippen, dat zij vele en wélingerigte établissementen bezit, als: eene uitgestrekte bibliotheek, welke meer dan honderd duizend boekdeelen bevat; eenen wel aangelegden botanischen tuin; een *Theatrum anatomicum;* een ziekenhuis; een kabinet voor de wis- en natuurkunde; een *Laboratorium chemicum;* een établissement voor kraamvrouwen; eene veeartsenijschool, en dergelijke meer.

Tijdens ons bezoek telde de Hoogeschool 32 Hoogleeraren en 275 Studenten. De handhaving van de Akademische tucht is aan eene bijzondere Kommissie opgedragen. De bekende Hofraad HEINRICH JUNG, genoemd STILLING, is aan deze Hoogeschool Hoogleeraar geweest.

Van hier begaven wij ons over de dorpen *Gieselberg*, *Wolfshausen*, *Bellnhausen*, *Sigershausen*,

Kirschbergen en *Zoller* naar de mede in boven-Hessen gelegene Akademiestad *Giessen*. Tusschen de beide eerstgemelde dorpen komt men, door middel van eene fraaije nieuwe brug, over de *Lahn*. De verschillende bergtoppen, die zich op eenen meerderen en minderen afstand van den weg verheffen, prijken meestal met de overblijfsels van oude ridderslоten, en leveren niet zelden overschoone gezigten op.

Het getal inwoners van *Giessen* zal genoegzaam gelijk staan met dat van *Marburg*, doch de stad zelve is ruimer gebouwd dan deze laatste, en de wallen zijn in wandelplaatsen herschapen. Zij ligt aan genoemde rivier de *Lahn*, in eene bekoorlijke landstreek. De stad levert weinig bijzonders op, buiten de Hoogeschool, die er in 1607 gesticht werd door den Landgraaf LUDWIG. Dezelve bezit, even als die van *Marburg*, eigene fondsen. De bibliotheek mag, in vergelijking tot die van *Marburg*, arm genoemd worden. In die boekverzameling wordt bewaard het *Senkenbergsche legaat*, uit meer dan zevenhonderd boekdeelen bestaande. Deze Hoogeschool bezit voorts gelijke inrigtingen als die, waarvan wij hierboven bij *Marburg* melding gemaakt hebben; zoo mede een' botanischen tuin voor houtgewas en een *Observatorium*. Het nieuwelings daargestelde Akademisch gebouw is uitmuntend en smaakvol. Het getal der Hoogleeraren bedraagt 23, en dat der Studenten 326. Men wil, dat deze laatsten hier goedkooper kunnen leven, dan aan eenige andere Hoogeschool van Duitschland, uit hoofde van den bij uitstek lagen prijs der levensmiddelen.

Wij vervolgden onze reis over de dorpen *Grosslinden*, *Langons*, *Kirchens* en *Pohlgens* naar het kleine stadje *Butzbach*, en verder over *Nieder-*

weichsel en *Niedermeln* naar het bekoorlijk gelegene stadje *Friedberg* met 2000 inwoners, alwaar het slot van den Burggraaf en het Instituut voor Doofstommen, tijdens ons bezoek achttien kweekelingen bevattende, bezienswaardig zijn.

Een half uur vóór dat wij dit stadje bereikten, voerde ons de weg voorbij zeer groote en uitgebreide zout-fabrijken. Men vindt hier namelijk zoutbronnen, die eene rijkelijke hoeveelheid zout bevatten. Door middel van onderscheidene molenwerken wordt het water uit de bronnen, op ontzettend lange zoogenoemde gradeerhuizen, gepompt, vanwaar hetzelve door digt rijswerk langzaam naar beneden vloeit. Gedurende dit doorvloeijen, waarbij het water zich verdeelt, dampt, bij de vrije doortogt der lucht, eene aanzienlijke hoeveelheid daarvan uit, en het in de ontvangbakken terug komende water heeft aanzienlijk in zoutgehalte gewonnen en, nadat het bij herhaalde doorvloeijing genoegzaam is uitgedampt, laat men het verder, op de gewone wijze, als bij ons, in groote pannen, door middel van vuur, kristalliseren. De menigvuldige gebouwen en inzonderheid de ontzettend lange, met rijswerk doorvlochtene schuren leverden van verre een vreemd gezigt op.

Over de dorpen *Oberwildstadt*, *Niederwildstadt*, *Cloppenhain* en *Fibel* vervolgden wij verder onzen weg naar de groote en bekende stad *Frankfort aan den Main*, die zich allengs grootscher en prachtiger voordeed, naar mate wij haar meer naderden. De weg was in het laatst vrij vlak en effen. In het verschiet, aan onze regterhand, hadden wij langen tijd het gezigt op het Taunusgebergte, welks toppen reeds op eenen grooten afstand zich aan ons oog vertoonden.

VEERTIENDE HOOFDSTUK.

Frankfort, *en vertrek van daar naar* Maintz.

So freundlich an des Maines heit'rem Strande,
So grosz in deines Alterthumes Glanz,
Ein Edelstein vom Deutschen Vaterlande,
Hoch strahlst du in der Städte schönem Kranz;
Die Freiheit schirmet deines Handels Blüthe,
Der Handel hält des Reichthums alten Bau;
Die Religion, die Sittlichkeit, die Güte,
Sie wohnen noch in Frankfurts fleisz'gem Gau.
Und rings herum, ein Schooskind der Natur,
Begränzt die freie Stadt die freie Flur.

DÖRING.

Dat de stad *Frankfort* met derzelver fraaije omstreken voor den van *Kassel* komenden reiziger een schoon gezigt oplevert, hebben wij reeds gezegd. Terwijl het oog, aan de regterzijde van den weg, met welgevallen op eene lange bergketen, den *Taunus*, staart, uit welker midden de hooge *Veldberg* zijne kruin statig verheft, dwaalt het oog links, aan den overkant van den *Main*, tot voorbij *Darmstad* en rust op de uitgebreide rij van bergen, die de zoogenoemde

Bergstrasse vormen en wier toppen zich als in de wolken verliezen. Vóór zich heeft men de uitgebreide, met hooge en prachtige gebouwen prijkende, stad, die bevallig boven het geboomte, dat haar omgeeft, uitsteken.

Vóór wij, door de *Friedbergerthor*, *Frankfort* zelve binnen traden, werden wij getroffen door een fraai gedenkteeken, even buiten genoemde poort, opgerigt ter gedachtenis van de aldaar gesneuvelde Hessen, bij de bevrijding van *Frankfort* van de Franschen, in December van den jare 1792. FRIEDRICH WILHELM II, Koning van Pruissen, wilde, door dit waarlijk schoon en zinrijk gedenkteeken, de namen van den Prins van HESSEN PHILIPPSTHAL en zijne moedige strijdgenooten der vergetelheid ontrukken. Een groot kolossaal voetstuk, waarin de namen der gesneuvelden zijn gegrift, rust op eene digt opeengehoopte masse van spits uitstekende rotsbrokken, in getal gelijk aan dat der gesneuvelden. Als zoo vele rotsen stonden ook de moedige strijders rondom hunnen dapperen aanvoerder, en sloten zich naauw met hem te zamen, tot zij den heldendood in de armen zonken. Een kunstig uitgehouwen helm, schild en ramshuid rusten op het kolossale voetstuk, als zinnebeelden van de dappere daden, door de edelen, die hier vielen, bedreven.

De *Friedrichsthor* is, even als de andere poorten van *Frankfort*, eene fraaije barrière. De oude sombere poorten van deze stad zijn toch alle door fraaije ijzeren hekken, ter wederzijden met sierlijke wachthuizen prijkende, vervangen. Ook de akelige muren, die vroeger de stad insloten en de hooge bolwerken, waarachter zij zich verschool, zijn gesloopt en in de heerlijkste wandelplaatsen herschapen, die der stad schier van alle zijden een aangenaam en lagchend aanzien geven, en den bewoner de gelegenheid verschaf-

fen, om zich op eene aangename wijze van zijne bezigheden te verpoozen.

Onmiddellijk aan den breeden Mainstroom gelegen, is deze stad zeer geschikt voor den handel en daarom ook als eene der voornaamste koopsteden van Duitschland vrij algemeen bekend. Zij is de eerste in rang onder de vrije steden van Duitschland en de zetel der Duitsche bondsvergadering. Haar naam wordt afgeleid van de Franken, die alhier in de 5de eeuw over den Main zijn getrokken en er een fort zouden hebben aangelegd.

Frankfort wordt door den *Main* als ware het in twee deelen gescheiden, van welke het kleinste gedeelte, aan gene zijde der rivier gelegen, *Saksenhausen* genoemd wordt, welken naam men wil afgeleid hebben van de *Saksers*, die, ten tijde van KAREL *den Grooten*, hier eene legerplaats gehad en eene geduchte nederlaag geleden zouden hebben. Eene fraaije steenen brug, die op 14 bogen rust en 380 schreden lang is, verbindt beide gedeelten der stad. De brug, die forsch gebouwd is, ten einde den sterken stroom en den ijsgang te kunnen wederstaan, biedt van onderscheidene punten de heerlijkste uitzigten aan, zoowel op den statigen vloed, die met eene aanzienlijke snelheid onder haar langs stroomt, als op de met prachtige gebouwen prijkende oevers. Ten einde elkander, bij het gaan over deze brug, niet te hinderen, is de eene zijde voor degenen, welke zich van *Frankfort* naar *Saksenhausen* begeven, de andere zijde voor diegenen, welke in eene tegengestelde rigting de brug betreden, en het midden voor de rijtuigen bestemd. Op onderscheidene punten heeft men gelegenheid, om te vertoeven en zich in het heerlijke uitzigt te verlustigen. Ook van de wederzijdsche oevers is het gezigt op deze brug, den breeden vloed en de daar langs gebouwde huizen waarlijk prachtig. Wanneer

men in de nabijheid van een heerlijk gelegen en druk bezocht koffijhuis, *Mainlust* genoemd, zich bevindt, even buiten de *Untermainthor*, dan ziet men in de verte de kolossale brug, terwijl men aan zijne linkerhand het gezigt heeft op eene schoone straat, die onmiddellijk aan den *Main* langs loopt en aan wier éénen kant schier niet dan paleizen gezien worden. De andere zijde der straat is door middel van een fraai ijzeren hek van den vloed afgescheiden. Aan de overzijde der rivier, die met menigvuldige vaartuigen is bezet, spiegelt *Saksenhausen* zich in den vloed, terwijl aan deze zijde des strooms een lommerrijk eilandje eene aangename wandelplaats aanbiedt en tevens gelegenheid geeft, om op eene afzonderlijk daarvoor ingerigte plaats een verfrisschend rivierbad te nemen, of zich, onder behoorlijk toevoorzigt, in de nuttige zwemkunst te oefenen.

Van een ander punt aan den oever der rivier heeft men weder een gezigt op een door den drukken handel regt levendig gedeelte van de stad, waar ladende en lossende vaartuigen eene aangename afwisseling opleveren, en het gezigt op de nu iets nader gelegene brug en de aan de overzijde des vloeds geplaatste gebouwen weder even schoon en heerlijk is. Wij hebben het niet onvoegzaam geoordeeld, een gezigt op deze brug en den heerlijken stroom hier bij te voegen, ten einde onzen lezers eenigzins aanschouwelijk met het schilderachtige dezer streeken, hoe onvolkomen dan ook, bekend te maken.

Ofschoon de rivierkant, door de heerlijke afwisseling van gezigten, die men er aantreft, en de prachtige gebouwen, die er gevonden worden en waaronder die, welke de *Belleyue-straat* vormen, in pracht en luister uitmunten, ons wel het beste beviel, zoo kunnen evenwel ook andere streken van *Frankfort*, die meer in het inwendige van de stad liggen, met regt schoon

Frankfort.

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
urn:nbn:de:gbv:3:3-9797/fragment/page=0109

genoemd worden. Men vindt er een twintigtal pleinen, waaronder sommige fraai, ruim en door prachtige gebouwen omringd zijn. Van de straten zijn er eenige breed en regt. Onder de fraaiste zijn, behalve de reeds genoemde *Bellevue-straat*, *die Zeil*, de groote *Esschenheimer-* en *Gallusstraat*, alsmede de groote *Zand-* en *Fahrstraat* de voornaamsten. De *Zeil* heeft bijna de breedte van eene markt; sierlijke winkels, met de meest verschillende soorten van koopwaren opgevuld en prachtige, smaakvolle paleizen wisselen hier elkander af. Ook het huis van den bekenden Baron ROTHSCHILD treft men er aan, en reeds het uitwendige voorkomen getuigt van den grooten rijkdom van den bewoner. De Baron ROTHSCHILD heeft evenwel ook een heerlijk buitenverblijf met eenen schoonen tuin buiten de *Bockenheimerthor*, die door den prachtigen en smaakvollen aanleg, onder de menigvuldige buitenverblijven, die *Frankfort* omringen, zich gunstig onderscheidt en allezins de bezigtiging van den vreemdeling verdient, welke daartoe, op zijne aanvrage, eene verlofkaart kan bekomen. Behalve de genoemde en nog vele andere waarlijk prachtige straten, vindt men in het oude gedeelte der stad ook menigvuldige naauwe en kromme straten, die op eene ongunstige wijze afsteken bij de meer nieuwere gedeelten der stad en eene sombere vertooning opleveren. Doch waar wordt deze afwisseling van het schoone en gebrekkige, van het bevallige en wanstaltige, van het goede en kwade niet aangetroffen? Is zij niet het kenmerk van den mensch en van al zijne handelingen en gewrochten?

Onder deze straten, die een somber gevoel bij den bezoeker opwekken, behoort ook de *Judengasse* of het Jodenkwartier; minder evenwel om deszelfs bekrompenen aanleg, dan wel om de herinnering, die hetzelve bij den bezoeker opwekt. Hier was het

toch, dat, tot aan de eerste komst der Franschen, een getal van 10000 Joden, digt op elkander wonende, des avonds, door middel van kettingen, van het overige gedeelte der stad werden afgesloten, en, in hunne natuurlijke regten op eene wreede wijze beperkt, een gedeelte van hun leven als in slavernij moesten doorbrengen. Noch op hunnen sabbat, noch op zon- of feestdagen mogten zij dit oord verlaten. Niet meer dan veertien paren mogten jaarlijks in het huwelijk treden; geene wandelwegen, die door Christenen werden bezocht, mogten door hen betreden worden, en meer dergelijke de menschheid en de Christenheid onteerende instellingen drukten hier den ongelukkigen Israeliet, alleen omdat het toeval wilde, dat hij uit joodsche ouders was geboren, omdat hij een nakomeling was van het eens zoo beroemd en geëerd geslacht van Israel. En hij, die zich Christen noemt, en die het dikwijls alleen heet, omdat zijne voorouders het waren, hij meende regt te hebben, om zijne anders geloovende natuurgenooten zoodanig te verdrukken; zijnen medemenschen, de schepselen van den zelfden Schepper, voor wie de Algoede zijnen zegen even zoo mild wil uitstorten als over ieder ander, die zegeningen te ontnemen, en hen in hunne vrijheden en menschelijke regten te beperken. Ach, hoe weinig is hij nog Christen, die zoo kan denken en handelen! hoe kleingeestig denkt hij van de Godheid, wier liefde al wat er leeft omvademt!

Gelukkig evenwel en tot eere der menschheid heeft deze onderscheiding opgehouden. Inzonderheid zijn sedert 1796, toen een bombardement der stad een groot deel van deze ellendige streek in de asch legde, de Joden meer door de stad verspreid, en is ook dat gedeelte derzelve weder meer sierlijk opgebouwd, zoodat de Joden tegenwoordig, zoowel in hunne aloude

wijk, als op andere plaatsen der stad, aanzienlijke en prachtige gebouwen bezitten. Ook de straks genoemde fraaije *Bellevue-straat* prijkt met vele huizen, die wel paleizen schijnen, en wier bewoners tot de vroeger zoo verachte en verdrukte Joden behooren. In de genoemde *Judengasse* staat nog een eenvoudig huis, dat zich door niets onderscheidt en toch de opmerkzaamheid van den wandelaar verdient. Het is de woning van de oude vrome moeder der ROTHSCHILDS. Ofschoon hare kinderen Baronnen zijn, die Vorsten aan zich verpligt hebben, natiën aan zich cijnsbaar hebben gemaakt, zij wil de eenvoudige woning, waarin zij lange jaren leefde en waarin de Heer haar en de haren heeft gezegend, niet verlaten; en hare zoons, op welk verheven standpunt zij ook in de maatschappij geplaatst zijn, eerbiedigen den wil van hunne grijze moeder, en dáár, waar de grond gelegd is dier ontzaggelijke schatten, die thans aan het geslacht der ROTHSCHILDS eenen naam in Europa hebben gegeven, dáár wacht de oude moeder den dood af, die zich door geene schatten laat verbidden en haar in het grootste paleis even zoowel zoude treffen als in hare nederige woning.

Nadat wij de voornaamste gedeelten der stad doorwandeld hadden, besloten wij in het reeds genoemde druk bezochte koffijhuis *Mainlust* ons eenigzins te verpoozen. Door middel van een groot hek treedt men den fraaijen en lommerrijken tuin binnen, aan welks einde het huis geplaatst is. Het was een heerlijke avond na eenen warmen dag. Menigvuldige bezoekers van beider kunne hadden zich hier reeds verzameld en zaten in vertrouwelijke groepen onder het digte geboomte, of aan den oever der snelvlietende rivier neder. In het midden van den tuin was een orchest opgerigt, en eene fraaije muzijk verhoogde nog het genot van den bezoeker. Wij zochten een plaatsje op,

waar wij, eenigzins verwijderd van het drukste gewoel, een uitstekend fraai gezigt hadden op den heerlijken stroom, die aan onzen voet voorbij vloeide en, over denzelven, op *Saksenhausen*, wier donkere gebouwen zich met den reeds vallenden avond heerlijk in den helderen vloed spiegelden. Meer nog werd het oog verrukt door het uitzigt op de fraaije buitenplaatsen, die aan de bekoorlijke oevers der rivier zijn aangelegd, en den vloed bevallig omzomen, tot in het uitgestrekte verschiet, waar de *Main* zich bevallig tusschen bloemrijke beemden aan het oog onttrekt, terwijl, nog meer verwijderd, onderscheidene dorpen zich, tusschen met groen bedekte heuvels, als verschuilen en een, zoo als de Duitscher het noemt, *freundlich* geheel opleveren. In de verte werd het gezigt door de toppen der *Bergstrasze* bepaald. O, hoe zalig is het voor het gemoed, wanneer men zoo in eenen vertrouwelijken kring mag nederzitten en zich in het schoone der Natuur verlustigen! Hoe gevoelig is dan het hart, hoe welsprekend de Natuur! Men wordt als aan zich zelven onttogen; het verledene en de toekomst vloeijen als ineen; men zwelgt in het genot van het tegenwoordige; eene zoete en aangename rust daalt neder in het hart. Aan het wuft gewoel der stad onttrokken en niet meer binnen hare enge straten geboeid, voelt de geest zich vrijer en gelukkiger, en naauwer zoude men zich hier aansluiten aan zoo velen, die met ons genieten, inniger zich verbinden met hen, wier gemoed voor hetzelfde genot geopend is. Wij mogten, met den Duitschen Dichter uz uitroepen:

„O Wald! o Schatten grüner Gänge!
Geliebte Flur voll Frühlingspracht!
Mich hat von städtischen Gedränge,
Mein gunstig Glück zu euch gebracht:

Wo ich, nach unruhvollen Stunden,
Die Ruhe, die dem Weisen lacht,
Im Schoose der Natur gefunden."

De avond was intusschen meer en meer gevallen en had de omringende voorwerpen grootendeels aan ons gezigt onttrokken; doch aan het azuurgewelf des hemels een tal van hemellichten ontstoken, die met gadelooze pracht zich in den snel bewogen' vloed spiegelden, als daalde een regen van goud- en zilvervonken in denzelven neder.

De duisternis van den avond werd in den ruimen tuin door kunstlicht verdreven. Op de tafeltjes, die in menigte in denzelven verspreid stonden en om welke eene talrijke schaar van bezoekers in bonte rijen gezeten was, waren nu lampen, of eene soort van lantaarnen, geplaatst, die door eene groote glazen stulp waren omgeven, zoodat de geheele tuin als geillumineerd was, hetgeen eene heerlijke vertooning opleverde.

Wij konden hier reeds duidelijk merken, dat wij in de nabijheid waren van die schoone streken, waar de milde Natuur in de zwellende druif het heerlijke vocht bereidt, dat den geest verheft en de zinnen streelt, waar die nectar in rijken overvloed wordt aangekweekt, welke alom vreugde verwekt en de zorgen verjaagt. De prijs toch van den Rijnwijn, zoowel als de wijze, waarop dezelve wordt gebruikt, geven genoegzaam te kennen, dat men hier elkander de woorden van POOT kan toevoegen:

„Gij woont zoo ver niet van den Rijn,
Daar muskadellen groeijen."

Wanneer men geene buitengewoon fijne soort van wijn verkiest, krijgt men hier niet meer de gewo-

ne wijnkelken, maar bierglazen. Ook de prijs is hier zeer matig, hoewel zij aan den Rijn nog merkelijk lager is. In de logementen wordt bij het diner voor ieder der gasten gewone wijn en een bierglas opgezet, en alleen wanneer men den gewonen wijn met eene betere soort wil verwisselen, wordt ook voor het glas een gewone wijnkelk in de plaats gezet.

Wij verlieten, regt voldaan over den heerlijken avond, dien wij in *Mainlust* hadden doorgebragt, dit door de Frankforters zoo geliefd en druk bezocht koffijhuis, en zeer tevreden over den *Oberkellner* van ons logement, die ons zoo onbaatzuchtig had aangeraden, om dáár den avond door te brengen, dien wij anders waarschijnlijk in ons logement zouden hebben gesleten, zochten wij hetzelve weder op. Deze belangstelling in den vreemdeling, die wij op meerdere plaatsen in Duitschland opmerkten, is voor den reiziger veel waard, die daardoor dikwijls in de gelegenheid komt, om plaatsen te bezoeken, die zulks allezins verdienen en waarvan hij, door meer egoïstische logementhouders ligt zoude worden terug gehouden.

De Frankforter logementen zijn, zoowel om de groote schaal, waarop zij zijn aangelegd, als om de uitstekende bediening, die men er heeft, alom beroemd geworden, en waarlijk, voor zoo verre wij dezelve hebben leeren kennen, verdienen zij ook allen lof. De *Weidenbusch*, *Weiszer Schwan*, *Römischer Kaiser*, *Hôtel de Russie*, *Englischer Hof*, *Pariser Hof*, enz. zijn alle paleizen, die, zoowel wat het uit- als inwendige betreft, schier niets te wenschen overlaten, en waar honderden reizigers op eene zeer vriendelijke wijze ontvangen en voortreffelijk gehuisvest worden. De beide eersten, die door ons zijn bezocht, staan vlak tegen over elkander op den hoek van eene markt;

het eerste op den hoek van eene straat, die naar eene andere markt loopt, en, ofschoon aan de andere zijde der straat misschien een twintigtal huizen staat, wordt echter aan de ééne zijde de geheele ruimte door den *Weidenbusch* ingenomen.

Wij logeerden op de tweede verdieping en onze kamers, die zich naast elkander bevonden, waren alle met prachtige mahoni-houten meubelen, waaronder eene gemakkelijke sopha, twee ledekanten en welke voorwerpen de noodzakelijkheid of de weelde al meer tot de behoorlijke stoffaadje van een goed ingerigt woonvertrek vereischen, voorzien. Een ruime gang, die bij avond door gas verlicht wordt, leidt voorbij al de logeerkamers, welke genommerd zijn en iedere eene eigene schel hebben, die men toch, niettegenstaande derzelver groot getal, behoorlijk weet te onderscheiden, zoodat men op zijne wenken bediend wordt.

De *Weidenbusch* is bijzonder bekend door de groote en sierlijke zaal, die in dit logement gevonden wordt, en in welke, naar onze schatting, misschien een driehonderdtal gasten het middagmaal zoude kunnen houden. Uit negen fraaije kroonen vloeit bij avond het helder brandend gas, en verspreidt een schitterend licht in deze ruime zaal. Aan beide einden is een orchest opgerigt, dat bij bijzondere gelegenheden gebruikt wordt. Deze zaal toch dient ook voor sommige avondbijeenkomsten. Zoo heeft er, gedurende de wintermaanden, hier alle veertien dagen eene bijeenkomst plaats van het zoogenoemd *Museum*, eene vereeniging tot uitbreiding der schoone kunsten, en wier vergaderingen hoofdzakelijk aan dicht-, rede-, toon- en schilderkunst zijn toegewijd.

Wij hebben vroeger reeds gezegd, dat men in Duitschland, over het algemeen, vroeger eet dan bij ons. Precies te één uur luidt de klok van het logement en al de logeergasten spoeden zich naar de ruime

spijszaal, om van de menigvuldige geregten, die met eene verwonderenswaardige vaardigheid door een zeer groot getal bedienden aangebragt en vervolgens rondgediend worden, gebruik te maken.

„Het is een waar geluk," — zegt de geestige BEURMANN — „dat in de nabijheid der groote logementen geene armen wonen. Deze moesten om één uur des middags bij het luiden der klok en den welriekenden reuk der spijzen, die zich over de geheele straat verspreidt, eene ware tortuur uitstaan."

Door eenen geschikten gids vergezeld, een zeer beschaafd mensch, wiens wetenschappelijke kennis bij het bezigtigen der verschillende verzamelingen van natuur en kunst ons zeer te stade kwam, daar hij ook met het inwendige derzelve wel bekend was, bezochten wij de onderscheidene merkwaardige gebouwen en inrigtingen, die *Frankfort* oplevert.

Onder de kerken komt vooreerst de oude en statige *Dom* in aanmerking. Het is een groot kruisgebouw, dat wel op geene bijzondere pracht aanspraak kan maken, maar toch door eene edele eenvoudigheid en een eerwaardig voorkomen den bezoeker treft. In schilderijen is de kerk juist niet rijk. Onder dezelve munt evenwel uit eene heilige familie van RUBBENS. Een prachtig altaarstuk, de hemelvaart van MARIA voorstellende, van denzelfden beroemden schilder, is door de Franschen weggevoerd en niet weder terug bekomen. Eene kopij heeft nu de plaats van het origineel vervangen. Eene lange reeks van schilderijen, aan den wand bevestigd, en de geschiedenis van den *H. Bartholomeus* voorstellende, zijn, om derzelver oudheid, opmerkenswaardig. Bij vroegere onlusten had men, uit vrees, dezelve met verf overstreken, en sinds korten tijd zijn zij toevallig weder ontdekt en van haar hulsel ontdaan. Men vindt in deze kerk een buiten-

gewoon zamengesteld en kunstig uurwerk. Deze kerk, in welke tegenwoordig de Roomsch-Katholijke eeredienst wordt uitgeoefend, heeft ook reeds eenen geruimen tijd den Lutherschen tot uitoefening hunner godsdienst gediend. Bij dezelve is nog eene kleine onaanzienlijke kapel, in welke vroeger de Duitsche Keizers gekroond werden. Een hooge prachtige toren, de *Münster* of ook wel *Pfarrthurm* genoemd, prijkt op deze kerk en is een sieraad der stad en een heerlijk gedenkteeken der gottische bouwkunst. Jammer evenwel, dat dezelve, ofschoon men er 94 jaren aan gewerkt heeft, nog niet voltooid is. Eene aanzienlijk hooge spits ontbreekt aan denzelven en in plaats daarvan heeft men nu een onbehagelijk dak er op geplaatst, dat in geene verhouding staat met het grootsche van het geheel. Behalve deze, heeft *Frankfort* nog 8 Roomsch-Katholijke, 7 Luthersche en 2 Hervormde kerken. De nieuwe Luthersche hoofdkerk is een grootsch gebouw, naar de Romeinsche bouworde daargesteld. Zij is ovaal met twee rondgaande galerijen, waarvan de onderste op twintig kolommen rust. Het orgel is er boven den predikstoel. De overige kerken leveren voor den vreemdeling niets bijzonder bezienswaardigs op.

Ofschoon door pracht noch schoonheid uitmuntende, verdient evenwel het antieke stadhuis, de *Römer* geheeten, allezins door den reiziger bezocht te worden. Het was toch in dit gebouw, dat de Keizer vroeger verkozen werd, welke verkiezing, volgens de Bul door KAREL *de vierde* in 1356 ingevoerd, te *Frankfort* moest plaats hebben. Deze Bul, gewoonlijk de *gouden* Bul genoemd, en op onderscheidene bladen perkement geschreven, wordt hier nog bewaard en is op bepaalde tijden voor vreemdelingen te zien. De inrigting van het gebouw is allerzonderlingst. De vertrekken loopen hier, als de paden in een' doolhof, in en door elkaar, zoodat het niet te verwonderen was, dat

eenigen van ons gezelschap, die zich te lang in den zoogenoemden *Wahlzimmer* hadden opgehouden, van het overige gezelschap verloren geraakten en niet dan met veel moeite hetzelve wedervonden. Genoemde *Wahlzimmer* is nog steeds in denzelfden toestand, als toen de Keurvorsten aldaar te zamen vergaderden, om de gewigtige Keizerskeuze te volbrengen. Thans dient deze kamer tot eene vergaderplaats voor den senaat der stad. Van den *Wahlzimmer* begaven wij ons naar de zoogenoemde *Kaisersaal*, waar vroeger, nadat de krooning in den *Dom* had plaats gehad, de Keizer en de zijnen een' luisterrijken maaltijd hielden, terwijl op het plein voor het gebouw, de *Römerberg* genoemd, aan het volk gelegenheid gegeven werd om zich ook op eene eigenaardige wijze te vermaken, die evenwel, onzes bedunkens, nog al dikwijls aanleiding tot ongeluk en oneenigheid zal gegeven hebben. Uit de springbron toch, die op het midden van het plein staat, sprong alsdan wijn, in plaats van water, waaraan ieder zich konde laven, die tot de bron door konde dringen. Zware ossen werden er, mede ten dienste van het volk, gebraden en onder hetzelve uitgedeeld. Een kolossale ossenkop steekt nog uit een naburig huis, waar vroeger deze braderij in het groot plaats had. De trap, die van het plein naar de keizerszaal leidde en voor die gelegenheid afzonderlijk werd opgerigt, was met laken bekleed, en dit laken werd, nadat de Keizer den trap beklommen had, in stukken verdeeld en onder het volk geworpen. Ook werden er aanzienlijke sommen gelds onder de menigte uitgestrooid. Men kan denken, dat het hier bij zulke festiviteiten vrij roerig moet geweest zijn. De zaal zelve is ruim, doch van de pracht en den luister, die men er zoude verwachten, wordt er niets gevonden. Al de Keizers, levensgrootte afgebeeld, versieren de wanden dezer zaal. De lange rij begint met Keizer CON-

RAD I, die van 911 tot 918 regeerde, en eindigt met Keizer FRANZ II, wiens bestuur over het Duitsche keizerrijk van 1792 tot 1808 duurde, na welken tijd hij, als Keizer van Oostenrijk, als FRANZ I den troon van dat rijk beklom. Hetgeen als iets bijzonders opmerking verdient, is, dat de nissen, welke de zaal in het ronde volkomen vullen en in welke deze beeldtenissen zijn geplaatst, met den laatsten Keizer, waarmede het Duitsche keizerrijk als zoodanig heeft opgehouden, juist gevuld zijn. Omdat er nu geen plaats meer is voor eenen nieuwen Keizer, zoo heeft men er later geen' weer gekozen, zoude een zekere gids, tot verklaring hiervan, eens gezegd hebben.

Onder andere merkwaardige gebouwen, verdient ook het paleis van den Vorst *zum Thurn und Taxis* genoemd te worden. Het is een groot gebouw van rooden zandsteen, in den vorm van een hoefijzer opgetrokken, en bevat 140 vertrekken, waaronder ook de zaal, waar de bijeenkomsten van het Duitsche verbond plaats hebben. Wij moesten ons met de uitwendige beschouwing tevreden stellen, daar het tijdens ons bezoek van binnen niet mogt worden bezigtigd.

Dat in eene handelstad, gelijk *Frankfort*, de Beurs geen onbelangrijk gebouw moet zijn, valt ligt te gissen. Bij de eerste gelegenheid, dat dezelve geopend was, spoedden wij ons derwaarts, om het gewoel der menigte en de voor den oningewijden zoo raadselachtige bewegingen en werkzaamheden, te gelijk met het gebouw zelf, in oogenschouw te nemen. Zij is vrij groot en ruim; doch kan juist niet bijzonder prachtig genoemd worden. Gelijk een digte bijenzwerm hoopten zich hier koopers en verkoopers soms op elkander, en rusteloos woelden deze menschenhoopen heen en weder, terwijl een verward gedruisch en voor den in de geheimen van den effekten-handel niet doorgedrongene

vreemdelingen onverstaanbare uitroepingen beurtelings in het oor drongen, even zoo als wij dit ook wel op de Beurs te *Amsterdam* hadden opgemerkt. Het speet ons, den hoogadelijken koopman, den bekenden Baron ROTHSCHILD er niet aan te treffen, die, naar het zeggen van onzen gids, dikwijls de beurs met zijne tegenwoordigheid vereert.

Frankfort bezit onderscheidene inrigtingen van wetenschap en kunst, die de stad tot luister en de opzigters tot eer verstrekken. Wanneer men de menigvuldige inrigtingen beziet, die deze stad aan eenen SENKENBERG heeft te danken en tot welke, in de eerste plaats, een Medisch Instituut met eenen daarbij behoorenden botanischen tuin, een Theatrum Anatomicum en een Chemisch Laboratorium en, in de tweede plaats, een prachtig hospitaal voor burgers behooren, voorts het *Städelsche Instituut* en het prachtige Museum van BETHMANN, beide aan de schoone kunsten toegewijd, dan ontwaart men met genoegen, dat *Frankfort* onder hare burgers mannen heeft geteld, die, in het bezit van groote schatten zijnde, aan die schatten een menschlievend hart en eenen gekuischten smaak paarden.

SENKENBERG was Doctor in de geneeskunde en, had hij zijn leven aan het heil zijner medeburgers toegewijd, hij wilde ook nog na zijnen dood voor hen nuttig zijn. Twee derde gedeelten van zijn aanzienlijk vermogen bestemde de edele man tot de oprigting van een geneeskundig Instituut ter opleiding van jonge lieden tot de geneeskunde, terwijl hij een derde gedeelte toewijdde aan de oprigting van een hospitaal voor zieke en behoeftige burgers, zonder onderscheid van godsdienst. Door beide stichtingen heeft de menschlievende man zijnen naam der vergetelheid ontrukt en gegrift in de harten van allen, die de wetenschappen op prijs stellen en wier gemoed voor barmhartigheid

en menschlievendheid niet ongevoelig is. Zijne aanzienlijke woning in de Esschenheimer-straat met derzelver uitgestrekte tuinen wijdde hij aan zijne stichting, en de bijzondere deelen van dezelve zijn van dien aard, dat zij meer gelijken naar eene landsinrigting, bij de eene of andere universiteit, dan naar het gesticht van een' bijzonderen persoon.

Het Museum van Natuurlijke Historie verdient hier bijzonder vermeld te worden. SENKENBERG gaf door zijne stichting de eerste aanleiding tot de oprigting van hetzelve en beschonk het dadelijk met zijne kostbare verzameling van mineralen. Naderhand heeft zich een genootschap gevormd onder den naam van *die Senkenbergsche Gesellschaft für die gesammte Naturkunde*, en door derzelver bemoeijingen en de aanzienlijke bijdragen van bemiddelde en welwillende mannen, breidde zich genoemde stichting staag meer en meer uit, en klom het Museum tot eene zoodanige hoogte, dat het thans onder een der voornaamsten van Duitschland mag geteld worden.

Het is des woensdags en vrijdags, op bepaalde uren, geopend, doch kan door vreemdelingen ook op andere dagen bezocht worden. De Directie over hetzelve is toevertrouwd aan Dr. RUPPELL, Dr. KRETSCHMAR en Dr. BÖGNER. De eerstgenoemde heeft bijzonder veel voor de wetenschap gedaan en het Museum is veel aan hem verschuldigd. Tot uitbreiding zijner wetenschappelijke kennis heeft hij vijftien jaren lang op eigene kosten gereisd en van heinde en ver heeft hij de verschillende voortbrengselen der Natuur met veel moeite, zorg en groote kosten bijeen verzameld, en naar zijne vaderstad overgebragt. Niettegenstaande het gebouw groot is, en de zalen ruim zijn, is de ruimte evenwel nog te beperkt, zoodat de voorwerpen al te zeer op een gehoopt en niet zeer geregeld geplaatst zijn, hetwelk inzonderheid met de zoogdieren

het geval is. Twee fraaije Giraffes trekken terstond bij het binnentreden de aandacht van den bezoeker tot zich, en met welgevallen vertoeft men bij deze groote, rijzige en bevallige dieren. De verzameling van vogels, die men hier aantreft, onderscheidt zich zoo wel in menigte, als in voortreffelijkheid derzelve. Het oog wordt verrukt door de schoonste kleuren, waarmede de vederen van vele dezer bekoorlijke voorwerpen der dierenwereld prijken. Ook in prachtige insekten is dit kabinet zeer rijk. Als eene bijzonderheid kunnen wij nog noemen een' grooten arend, verbeeldende het wapen van *Frankfort*, geheel van torren gevormd, en prijkende met eene groote letter F, die van groene torren is zamengesteld. Deze verzameling van torren is een geschenk van een' Frankforter, die zich naar Brazilië heeft begeven en van daar dezelve heeft overgezonden. Voor de vergelijkende ontleedkunde is dit kabinet bijzonder rijk in voorwerpen. Menigvuldige fraai bewerkte skeletten van onderscheidene soorten van dieren zijn toch in hetzelve voorhanden. Men vindt er eene uitgebreide verzameling van schedels van onderscheidene oostersche volksstammen, door Dr. DÖBEL van *Batavia* aan het kabinet geschonken. De mineralen, waarvan er mede een rijke voorraad aanwezig is, zijn geographisch verdeeld. Het getal versteeningen is er mede zeer groot.

Behalve deze verschillende voorwerpen, vindt men er ook nog, even als in het Museum te *Göttingen*, vele zaken, die minder regtstreeks tot eene zoodanige verzameling behooren. Wij tellen hieronder eene aanzienlijke menigte voorwerpen, zoodanig als dezelve door vreemde volken zijn vervaardigd of door hen gebezigd worden; voorts drie mumiën en dergelijke oudheden meer.

Dr. RUPPELL, die reeds zoo veel voor de vermeer-

dering van dit kabinet heeft verrigt, is nog steeds ijverig voor hetzelve werkzaam. Wij spraken hem in zijne werkkamer, waar hij voor de belangen van deze inrigting met vlijt bezig was.

De andere tot de Senkenbergsche stichting behoorende inrigtingen liggen nevens het Museum en zijn mede der bezigtiging waardig. In den Botanischen tuin is het graf van den edelen man, aan wien *Frankfort* dit alles heeft te danken.

Onder de inrigtingen, aan de schoone kunsten gewijd, waarop deze stad zich kan beroemen en die door ons met uitstekend genoegen bezocht zijn, behoort mede, gelijk wij reeds gezegd hebben, het Staedelsche kunst-instituut of het rijke Museum van schilderijen en antieken, opgerigt door JOHAN FRIEDRICH STAEDEL, een buitengewoon rijk inwoner van *Frankfort*, die zijn groot vermogen toewijdde aan de oprigting van dit fraai en kostbaar Museum. Reeds bij zijn leven had de kunstminnende oprigter eene belangrijke verzameling bijeengebragt, en na zijnen dood heeft men voor zijn groot vermogen, dat door hem ten behoeve der kunst was vermaakt, deze verzameling nog aanmerkelijk uitgebreid, zoodat zij tegenwoordig eene aanzienlijke plaats bekleedt onder de kunstverzamelingen van dien aard, die men in Duitschland aantreft. Mogt de rijke verzameling zelve den beschouwer doen vergeten, aan wien hij de oprigting van dezelve heeft te danken, dan toch wekt eene fraaije marmeren buste van den edelmoedigen kunstvriend, door VON ZWERGER gebeiteld, de herinnering aan hem in het hart van den kunstminnenden bezoeker op, en met welgevallen vertoeft men bij dezelve. De zalen zelve zijn smaakvol en overeenkomstig de kunstvoortbrengselen, die men er in aantreft, ingerigt. Drie zalen zijn met afgietsels in gips van de verschillende meesterstukken van ouderen en nieuweren

tijd gevuld. Met welbehagen aanschouwt men in eene Venus de Medicis het ideaal van vrouwelijke schoonheid en bevalligheid; in eenen Apollo van Belvedère het zinnebeeld van mannelijke volkomenheid. In verschillende zalen worden de schilderstukken uit de onderscheidene scholen opbewaard, onder welke zich de Italiaansche, Nederlandsche en oud-Duitsche bijzonder onderscheiden. Wij traden het eerst die binnen, in welke de stukken uit de Nederlandsche school prijkten, en met genoegen aanschouwden wij in dezelve meesterstukken van onderscheidene mannen, die eens ons Vaderland tot roem verstrekten. Wij merkten er bijzonder op van RUBBENS een portret van een zijner kinderen, alsmede eenige stukken van VAN DIJK, JAN STEEN, RUISDAAL, enz. Onder die uit de oud-Duitsche school, welke nu volgden, verdienen een portret van *Knipperdolling* van MESSIS, eene *Madonna* en een *Christus* van HÜMLING, en eene *Begravenis van Christus* van SCHOOREL bijzonder genoemd te worden. In stukken uit de Italiaansche school munt dit kabinet bijzonder uit. Een portret van den Kardinaal *Sughiran*, Staatssecretaris van LEO X, van RAFAEL, en eene zeer fraaije kopij van een *Madonnabeeld* van denzelfden meester, voorts twee stukken van SALVATOR ROSA, een fraai portret door TITIAAN, en vele andere meesterstukken boeijen hier beurtelings het oog van den verrukten beschouwer. In een' der zijvleugels van het gebouw is eene zaal met stukken van levende meesters, die ter verkoop worden aangeboden. Jaarlijks heeft er mede eene verloting plaats van stukken van levende meesters, die daartoe door de Directie worden aangekocht. Aan dit Museum is tevens eene school verbonden ter opkweeking van jonge kunstenaars. Het onderwijs in de bouwkunde is er opgedragen aan eenen HESSEMER, in de beeldhouwkunst aan ZWERGER,

in het schilderen in olieverf aan BINDER, in het graveren aan SCHÄFER; allen moeten mannen wezen, aan wien die taak bij uitstek wel is toevertrouwd. Het hoofdbestuur over de geheele inrigting is opgedragen aan den Heer VEIT, een' man, die zich door bekwaamheid en ijver voor de kunst bijzonder onderscheidt.

Eene andere inrigting, mede aan de schoone kunsten gewijd, is het Museum van BETHMANN, een zeer rijk man, die bij zijne rijkdommen een' fijnen smaak had voor de schoone kunsten in het algemeen, en inzonderheid voor de beeldhouwkunst. Dit Museum is geplaatst in een fraai gebouw, gelegen in eenen heerlijken tuin, *Bethmanns Garten* geheeten, in de nabijheid van de *Friedbergerthor*. Het is dagelijks des morgens van 10 tot 1 uur voor de liefhebbers opengesteld. Men vindt er onderscheidene fraai bewerkte bustes van beroemde mannen, en vele voortreffelijke antieken. Alles echter wordt overtroffen door de uitmuntend fraaije groep van *Ariadne*, een meesterstuk van beeldhouwkunst van den beroemden DANNECKER uit *Stuttgart*. Zij is uit een stuk zuiver wit carrarisch marmer gebeiteld en op een voetstuk geplaatst, met hetwelk dezelve rondbewogen en dus van alle kanten bezigtigd kan worden. De groep is in een afzonderlijk daarvoor ingerigt vertrek geplaatst, in hetwelk boven in den muur zich een glasraam bevindt, om de lichtstralen op het beeld te doen vallen. Dit raam kan men met eene purperkleurige gordijn bedekken, waardoor aan de groep een zacht roode gloed wordt medegedeeld en het genot, dat men hier smaken kan, vermeerderd. Onbeschrijfelijk schoon is de bevallige houding van de bekoorlijke vrouwelijke gestalte, die, vol van gratie, op eenen panter rust. Zij is niet meer de geliefde van THESEUS, wien zij uit liefde het leven had gered, doch die haar trou-

weloos had verlaten, maar de vrouw van BACCHUS, die hare vorstelijke kroon reeds eene plaats aan den hemel heeft geschonken, welke daar nog als een schoon sterrebeeld glanst. Het voorhoofd, nu omkransd met wijnloof, en de haren met klimop en wijnranken doorvlochten, ligt zij betooverend schoon op het fiere en moedige dier, even als ware haar goddelijke echtgenoot zoo van haar gescheiden. — Op eene waarlijk ongeloofelijke wijze heeft de hand des bekwamen kunstenaars aan het koude marmer, als ware het, ziel en leven geschonken. Lang staarden wij verrukt dit meesterstuk van kunst aan, en telkens ontdekten wij nieuwe schoonheden bij iedere nieuwe stelling, in welke wij de heerlijke groep aanschouwden. Gedurende zes jaren heeft de kunstenaar er aan gearbeid, en in 1814 is dezelve voltooid geworden. Dit meesterstuk van beeldhouwkunst kost den eigenaar eene som van 25,000 gulden. Onlangs zoude er reeds eene som van 100,000 gulden te vergeefs voor hetzelve geboden zijn. — Als iets merkwaardigs verdient nog melding gemaakt te worden van eene vaas, uit toonaarde vervaardigd en te *Pompeï* opgedolven, welke voor eenigen tijd voor eene groote som door den eigenaar van dit Museum is aangekocht geworden.

Onder de andere, zoo wetenschappelijke als liefdadige inrigtingen, willen wij hier alleen nog noemen het prachtige Wees- en Vondelingshuis, dat in de nabijheid van het Museum van BETHMANN is gelegen en op eene groote schaal is aangelegd, alsmede de Bibliotheek, welke in een zeer fraai gebouw is geplaatst, in de *Belleyue*-straat. Zij bevat 100,000 boekdeelen, waaronder vele zeldzame werken gevonden worden. Vier malen in de week is zij voor het publiek opengesteld. Voorts heeft men nog te *Frankfort* een physisch en chemisch, alsmede een

polytechnisch gezelschap en onderscheidene andere vereenigingen van wetenschap, kunst en smaak. Eene uitgebreide zangvereeniging, onder directie van den Heer SCHELBLE, zoude boven alle inrigtingen van dien aard in Duitschland uitmunten.

De Schouwburg te *Frankfort* onderscheidt zich door een uitmuntend orkest, en schoone decoratiën. Dezelve bevat vier rangen en is lichtbruin met wit en goud geschilderd. Men speelt er iederen avond, uitgezonderd des maandags en vrijdags. Wij zagen er vertoonen *Gellert*, Blijspel in één bedrijf, van Dr. DÖRING, en daarna *die Wahnsinnige*, Tooneelspel in drie bedrijven, van L. ANGELEY, naar het Fransch: *Elle est folle*, van MELESVILLE. De stukken werden zeer goed uitgevoerd, doch er was niet veel volk.

Op eenen heerlijken namiddag, nadat wij de woelige straten der stad hadden doorkruist, en onderscheidene inrigtingen bezocht, die van den verhevenen aanleg van den mensch getuigen; en nadat wij ons in de meesterstukken van schilder-, en beeldhouwkunst hadden verbaasd over het verheven kunstvermogen, dat in den mensch kan worden ontwikkeld, verlieten wij de stad, om op de stille begraafplaats, ruim een kwartier uurs van dezelve, aan de zwakheid en broosheid van den mensch herinnerd te worden. Hier toch is de hand verlamd, die eens het koude marmer wist te bezielen, of door middel van het doek tot het hart wist te spreken. Hier is de tong verstomd, die eenmaal wijsheid verkondigde; het scheppend brein, waarin de verhevenste gedachten kiemden en rijpten, is hier tot stof verkeerd. Hier vermengt zich het stof van den wijze met dat van den dwaas, van den grootsten kunstenaar met dat van den eenvoudigsten arbeider. Is het niet eene ter neêrdrukkende gedachte, dat eenmaal kunst en wetenschap voor ons zullen ophouden — dat de edelste talenten in het stof zullen

insluimeren, om nimmer weder te ontwaken? Dwaze gedachte! Blijven dan niet kunsten en wetenschappen leven in de gewrochten, eenmaal door een scheppend brein uit het niet aan het licht gebragt, en is het in de aarde tot stof keerende ligchaam geen zaad, om tot een hooger leven te ontkiemen, of, om de woorden van KLOPSTOCK te bezigen:

„Saat, von Gott gesä't, am Tage der Garben zu reifen?"

O! het schenkt een eigenaardig gevoel, als men zulk een uitgebreid lijkenveld betreedt; als men dáár over het stof van zoo velen onzer voormalige medestervelingen rondwandelt, en daarbij denkt, dat weldra de sluimering des doods ons ook zal overrompelen, en onze nablijvende betrekkingen ook ons op het groote rustbed zullen nederleggen, waar reeds zoo velen van de zorgen des levens uitrusten. Wij verheffen ons dan boven al die nietige bezwaren, die ons zoo dikwijls kunnen beangstigen, en toch niet waardig zijn, dat men het hoofd er voor bukt; wij vatten moed, en erlangen kracht, om met eenen vasten wil naar het goede te streven, en met ijver de baan te bewandelen, die wij nog voor ons hebben, opdat wij eenmaal regt zacht mogen insluimeren, en naast onze vrome broeders en zusters eene zoete rust mogen genieten. Daarom vinden wij het goed, dat men de ontslapenen aan het gewoel der stad onttrekt. Niet omdat zij in hun leven genoeg gezwoegd en geslaafd hebben; neen, maar het is voor den levende zoo aangenaam, dat hij eens vrij en ongehinderd bij de rustplaats zijner dierbare overledenen kan vertoeven, en zijne gedachten den vrijen loop kan laten; het is zoo eigenaardig, dat bij de rust, die allen onder het dekkleed der aarde smaken, geen luiddruchtig gewoel daar boven heerscht. Daarom

beviel ons ook de Frankforter begraafplaats zoo bijzonder wel. Men is er zoo vrij, en het is er zoo bekoorlijk. Schoone bloemen bloeijen er op de graven, waarin de zaden bewaard worden van bloemen, die eenmaal den hemelhof zullen versieren. Cipressenloof omhult er liefelijk zoo menig eenvoudig grafteeken, waarop in korte, maar tot het hart sprekende woorden, de gedachtenis bewaard blijft van eenen aan zijne betrekkingen dierbaren afgestorvene. In het bijzonder bevielen ons onderscheidene, meestal eenvoudige kruisen op de graven van jeugdige dooden, die met korte, doch schoone en echt welsprekende opschriften prijken. Nimmer lazen wij zulke treffende woorden, nimmer vonden wij zoo veel gevoel in zulke eenvoudige regels uitgedrukt, nimmer meer verhevenheid bij minder sierlijkheid, als hier in menig grafschrift op de eene of andere jeugdige bloem, die, vóór haar ontluiken op de aarde, reeds naar den hemelhof was overgeplant. Hoe bejammeren wij het nog, dat de tijd ons verbood, om menig een dezer eenvoudig schoone en tot het hart sprekende opschriften af te schrijven, ten einde ons later nog weder daarmede te stichten.

Het is wel niet anders te verwachten, of ook hier volgen de pracht en de weelde des levens den sterveling zoo al niet *in*, dan toch *op* het graf, en het fraaije monument is, over het algemeen, meer een bewijs van rijkdom, dan van verdiensten. Doch wat maakt dit uit voor hem, die er sluimert? Met PETRONELLA MOENS kan men zeggen:

„Ja! 't plat getreden graf is, voor 't vermolmd gebeente
Der armen, even koel en zacht,
Als 't graf der trotschaards, dat, met zwaar albast bevracht,
En naam en titels toont gebeiteld in 't gesteente."

Maar ook de nijd dringt niet door in de vreedzame groeve. Het is hier eene plaats van rust en vrede, en regt eigenaardig en schoon heeft men ook aan deze fraaije begraafplaats den naam van *Vredehof* (*Friedhoff*) gegeven. Vredehof, hoe veel omvattend, hoe indrukwekkend, hoe regt gepast is niet deze naam! Hij boeide ons dadelijk door zijne gepastheid en zinrijkheid, en nog meer beviel ons dezelve, toen wij bevonden, dat ook vrede van buiten de statige en ernstige rustplaatsen der ontslapenen omgeeft. Een muur, die zich evenwel meestal achter de groene loover van heesters of boomgewas verschuilt, omgeeft dezen vredehof.

Het veroorzaakt een weemoedig gevoel, wanneer men eenen blik laat weiden over dit ruime veld der ontbinding, en men kan er gevoegelijk de fraaije woorden van de evengenoemde gevoelige dichteres op toepassen, als zij zingt:

„Uit elken leeftijd zijn de dooden hier vergaderd,
De zon kust ginds den dauwdrop af
Van 't veldvlooltjen op des fieren jong'lings graf,
Terwijl de doodbaar met het lijk eens grijsaards nadert.
Het wicht, dat van den moederschoot
De smart, in JEZUS arm, ontvlood,
En, onder zaal'gen, zich tot cherubijntje ontwikkelt, —
Dat wicht is 't grafje ook hier bereid,
Met madeliefjes, als met onschulds waas, bespikkeld:
Natuur schreef 't grafschrift zelf voor lieve onnoozelheid."

Achter op de begraafplaats, tegen over den ingang, ziet men eene ruime en zeer lange galerij van 65 kolommen, die eene sierlijke vertooning oplevert. Onder deze galerij zijn grafkelders, terwijl in den muur schoone en prachtige gedenkteekens zijn geplaatst. Al deze gedenkteekens worden evenwel in pracht en

kunst overtroffen door het overheerlijke monument, dat het familie graf van BETHMANN versiert, hetwelk zich aan het einde dezer galerij bevindt. Het is eene schoone, in wit carrarisch marmer gewerkte, groep, eene gebeurtenis voorstellende, die eene jeugdige spruit der familie, welke in dit graf het eerst is bijgezet, het leven kostte. Alles is uitstekend fraai bewerkt door den beroemden THORNWALDSEN, en verdient onder de meesterstukken der beeldhouwkunst gerangschikt te worden. Het zoude den eigenaar eene som van 30,000 gulden gekost hebben.

Eene groote poort, op prachtige kolommen rustende, strekt tot ingang van deze begraafplaats, en terwijl aan de regterzijde de woning is van dengene, die met het opzigt over deze begraafplaats is belast, is er aan de linkerzijde een gebouw, zoo als er nergens, en wel het minst in volkrijke steden, behoorde te ontbreken; het is een, overeenkomstig het doel, voortreffelijk ingerigt lijkenhuis. Wie beeft niet bij de gedachte aan de mogelijkheid van levend begraven te kunnen worden? en wie herinnert zich niet het een of ander geval, dat ons op eene ontzettende wijze van de mogelijkheid hiervan overtuigt?

Met weemoed moge men het stoffelijk deel van eene zijner dierbare betrekkingen aan de aarde toevertrouwen, — een traan moge aan het oog ontrollen, wanneer wij in de groeve staren, die het dierbaar overschot aan ons gezigt onttrekt; maar verschrikkelijk wordt die gedachte, wanneer men denkt, dat misschien nog eene vonk des levens in het als versteende ligchaam sluimert, — dat misschien de geest, die nog in het ligchaam huisvest, weldra weder zal ontwaken, om ... neen! wij vermogen het niet te schetsen, op welke verschrikkelijke wijze de ziel zich dan aan het stof zal pogen te ontworstelen. O, het moet ontzettend — vreeselijk moet het zijn, ook zelfs eenige minuten op zoodanige wijze

onder de aarde te leven..... Mogt *Frankfort*, waar men, door de oprigting van dit lijkenhuis, zulke verschrikkelijke gevallen voorkomt, in dezen aan vele steden tot voorbeeld verstrekken!

Het eigenlijke lijkenhuis alhier bestaat uit eene reeks van kleine vertrekjes, die verwarmd kunnen worden, hoog onder verdieping zijn, en van boven schoorsteenachtig uitloopen, in welker bovenste gedeelte een venster bevat is, dat licht aanbrengt, en in onderscheidene rigtingen geopend kan worden, ten einde alle schadelijke lucht te laten ontsnappen, en eenen frisschen luchtstroom daar te stellen. In deze soort van cellen worden de lijken op beweegbare stellingen geplaatst, ten einde dezelve, zoo er zich sporen van leven mogten opdoen, schielijk in de zoogenoemde herlevingskamer te kunnen brengen. Ieder der hier geplaatste lijken verkrijgt aan iederen vinger eene soort van vingerhoed, die door een snoer zijn verbonden, en in verband staan met eene bij de minste beweging afloopenden wekker. In de nabijheid is een vertrek voor de personen, die geregeld dag en nacht alhier de wacht houden. Deze wachterskamer is, door middel van eene glasdeur, van de rij der cellen afgescheiden, zoodat men uit dezelve er een vrij gezigt op heeft. In dezelve bevindt zich een uurwerk, dat zoodanig is ingerigt, dat de wachters, door op bepaalde tijden eenig teeken daaraan toe te brengen, blijken moeten geven, dat zij bestendig waakzaam zijn. Voorts zijn er nog, bij mogelijke opwekking uit den schijndood, alle voorzorgen genomen, om de meest gepaste middelen bij den lijder aan te wenden, zoowel door de noodige geneesmiddelen, die in een bepaald vertrek voorhanden zijn, als door een klein badvertrek en eene keuken. Waarlijk, deze inrigting verdient allen lof door deszelfs doelmatigen aanleg, en wij herhalen het, mogten ras andere plaatsen gehoor geven aan de waar-

schuwende stemmen, die zich voor en na doen hooren, en een voorbeeld volgen, waardoor iets kan worden voorgekomen, waarvan de gedachte alléén ieder doet ijzen.

Uiterst voldaan verlieten wij dezen vredehof, en keerden naar de stad terug.

De Israelieten hebben eene afzonderlijke begraafplaats, niet ver van de evengenoemde. Ook deze is eveneens door eenen muur omgeven, en door een groot hek afgesloten.

Even buiten de *Bockenheimerthor*, is de fabrijk, waar de gas gestookt wordt, door welke de stad en de voornaamste huizen en winkels worden verlicht.

Het water van de naburige bergen dient, om de stad van water te voorzien, waartoe er in de nabijheid dier bergen onderscheidene huisjes worden gevonden, om hetzelve, door middel van waterwerken, naar de stad te leiden, waar het zich in springbronnen ten algemeenen gebruike ontlast.

Behalve den handel, die te *Frankfort*, zoo als wij gezegd hebben, zeer aanzienlijk is, treft men er ook vele fabrijken aan, welke mede aan een gedeelte der inwoners het bestaan verschaffen. De bevolking wordt gerekend op ongeveer 60,000 zielen. De beide missen of jaarmarkten, die hier gehouden worden, trekken kooplieden uit schier alle oorden van Europa tot zich en worden als de voornaamste in Duitschland gerekend. Reeds in 1240 vindt men van dezelve gewag gemaakt.

Dat vele der aanzienlijkste bewoners tot den handelstand behooren, is van eene stad als *Frankfort* ligt te denken; doch dat deze handelgeest het gevoel voor het goede, ware en schoone niet heeft verstompt, hebben wij, uit sommige inrigtingen, die wij hebben beschreven, en die aan rijke kooplieden hun bestaan te danken hebben, met genoegen kunnen opmerken. Het verheugde ons, in deze edele vrienden van ware

beschaving en menschenliefde denzelfden geest op te merken, die ook zoo velen onzer vaderlandsche kooplieden van vroegeren en lateren tijd bezielde, en aan welke ook ons vaderland vele nuttige inrigtingen heeft te danken.

Frankfort heeft echter ook onderscheidene beroemde mannen opgeleverd, waaronder wij hier alleen den bekenden Dichter GÖTHE willen noemen.

Het is zeldzaam, dat de bewoners van *Saksenhausen*, ofschoon slechts door de rivier de Main van *Frankfort* afgescheiden, zich door een eigendommelijk karakter van de Frankforters blijven onderscheiden. De meeste bewoners leven er van hunnen dagelijkschen arbeid, en eenvoudigheid en gastvrijheid heerschen er algemeen. Zij sluiten zich onderling naauw aan elkander, en zullen elkanders regten steeds helpen verdedigen, zoo men hen tracht te beleedigen; doch, hoewel ras in drift ontvlamd, brengt eene natuurlijke goedhartigheid hen ook weldra weder tot bedaren. Door eene soort van traagheid en onverschilligheid zijn zij op eenen lageren trap van beschaving gebleven, en is hun eene zekere ruwheid eigen, die zij minder gevoelen, en ook minder zullen afleggen, omdat zij zich op alle mogelijke wijzen afzonderen, en op zich zelven trachten te blijven.

Dat in *Frankfort* zelve, waar de handel eene rijke bron van welvaart voor de bewoners oplevert, en waar talrijke vreemdelingen van onderscheidene landen en van verschillende standen jaarlijks te zamenkomen, pracht en weelde, gepaard met uiterlijke beschaafdheid en wellevendheid, bij de bewoners worden aangetroffen, is wel niet te verwonderen. Voor zoo verre wij met de bewoners in aanraking zijn gekomen, waren zij zeer beleefd en voorkomend. Ook onze gidsen waren beschaafde en welwillende menschen. Toen wij bij het scheiden den eenen de bepaalde som ter hand stellen, die men ons, zoo wij meenden, in ons logement had opge-

geven, kwam de eerlijke man terug, en zeide, dat wij ons vergist en hem te veel betaald hadden. Wij verzochten hem echter het overige te behouden als een blijk, dat wij over hem tevreden waren. Zoo wel over de stad als over hare bewoners voldaan, vertrokken wij van *Frankfort;* sommigen onzer, om zich over *Darmstad*, *Heidelberg*, *Schwetzingen* en *Manheim*, de anderen, om zich, door middel van het zoogenoemde marktschip, op den *Main*, naar de zes uren van *Frankfort* verwijderde stad *Maintz* te begeven.

Om tien uren gingen wij scheep, en dreven weldra den breeden vloed af. In een vrij talrijk en aangenaam gezelschap deden wij dit watertogtje. Wij plaatsten ons op het dek van het schip, onder een fraai paveljoen en verlustigden ons gedurende de vaart met de afwisselende gezigten, die wij op de wederzijdsche oevers van den *Main* mogten genieten. Buiten de stad werden er vier paarden voor het schip gespannen, en deze, geholpen door den snellen stroom, deden ons vaartuig met eene rassche vaart voortgaan. De terugblik op de stad was, met regt, schoon te noemen. Wij passeerden eerst de dorpen *Niederrath* en *Rothenhain*, en kwamen vervolgens, langs het gehucht *Griesheim* en het groote dorp *Schwanheim*, bij het fraai gelegene stadje *Höchst*, twee uren van *Frankfort*, waar het schip eenige oogenblikken vertoefde. Eene menigte meisjes stond reeds bij onze aankomst aan den oever te wachten. Zij traden weldra aan boord, om den reiziger gebak en vruchten ter verkoop aan te bieden, waarin zij ook niet ongelukkig slaagden. Iets verder zagen wij de dorpen *Sindlingen* aan den regter- en *Kellersbach* aan den linker oever van de rivier. Bij deze laatste plaats werden de paarden met het zeil verwisseld. De regter Mainoever behoort hier onder *Nassau*, de linker onder *Hessen-Darmstad.* De oevers zijn over

het algemeen vrij vlak. In het verschiet evenwel rust de blik op de bergketens, die op eenigen afstand van den vloed hare kruinen fier verheffen. Achtervolgens kwamen wij nog voorbij de meer of min groote, nu eens regts, dan links aan den vloed liggende dorpen *Ogriftl*, *Ettersheim*, *Minshoff*, *Weilbach* — met een badhuis op eenen kleinen afstand van de rivier — *Raunheim*, *Flehrsheim* tot *Risselheim*, waar wij de stad *Maintz* voor het eerst in het gezigt kregen. Vervolgens kwamen wij bij *Hochheim*, waar vele wijnbergen gevonden worden, en de bekende *Hochheimer* groeit. De beste wijn wordt achter de kerk verkregen. Na *Kostheim* en *Weisnau*, twee plaatsen in de nabijheid van *Maintz*, gepasseerd te zijn, hadden wij weldra den mond van den *Main* en, met denzelven, den heerlijken *Rijn* bereikt, en met de blijde hoop bezield, dat de oevers van dezen stroom ons veel schoons ter bezigtiging, en ons menig genot zouden aanbieden, kwamen wij, regt opgeruimd van zin, om twee uren des namiddags voor *Maintz* aan.

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.

Vertrek van Frankfort, *over* Darmstad, *naar* Heidelberg, *en van daar, over* Schwetzingen *en* Manheim, *naar* Maintz.

Sur ces vastes rochers confusément épars,
Je crois voir le génie appeler tous les arts.
Le peintre y vient chercher, sous des teintes sans nombre,
Les jets de la lumière et les masses de l'ombre.
Le poète y conçoit de plus sublimes chants;
Le sage y voit des moeurs les spectacles touchans.
Les siècles autour d'eux ont passé comme une heure,
Et l'aigle et l'homme libre en aiment la demeure;
Et vous, vous y venez, d'un oeil observateur,
Admirer dans ses plans l'éternel créateur.

DELILLE.

In het laatste gedeelte van het vorige hoofdstuk hebben wij medegedeeld, hoe wij den afstand van *Frankfort* naar *Maintz* te water hebben afgelegd; thans zullen wij beschrijven, hoe het eene gezelschap die reis gedaan heeft over *Darmstad*, *Heidelberg*, *Schwetzingen* en *Manheim*; een uitstapje dat wij veilig dengenen mogen aanbevelen, dien het daartoe niet aan tijd ontbreekt. Wij ondernamen dit

reisje in gezelschap van Dr. FRIEDRICH LEWITZ, van *Köningsberg*, en, ten einde op hetzelve meer genoegen te kunnen smaken, niet met de diligence, maar met een afgehuurd rijtuig.

De opkomende zon vond ons reeds op weg. De stedelingen lagen nog in diepe rust. Wij ontmoetteden alleen een detachement Oostenrijksche kanonniers met kanonnen en kruidwagens, vergezeld van een' troep Oostenrijksche infanterie. Deze batterij trok uit, om in het veld exercitiën te verrigten.

Kort nadat men de stad verlaten heeft, en ook nog een half uur verder, levert het terugzien op *Saksenhausen* en *Frankfort*, langs de hier bergachtige en boschrijke streek, eene aangename gewaarwording op. Daartoe moeten die standpunten uitgekozen worden, welke de hoogten aanbieden, die vrij, of althans niet met digt bosch bedekt zijn. Het getal dezer punten is niet groot; want slechts zelden komt men buiten het digte en wijd uitgestrekte woud. Dikwijls ziet men aan de takken van sommige boomen langs den weg, stroowisschen hangen, een verbod beteekenende, om de bosschen binnen te treden. Het schijnt, dat dit verbod in verband staat met den houthak. Gedurende den tijd, dat die stroowisschen uithangen, mag geen ongeregtigde zich in het bosch begeven, om uit hetzelve gras te halen, afgevallene struiken enz. te verzamelen, hetgene op andere tijden geoorloofd is.

Wij reden over de dorpen en gehuchten *Klein-Isenburg*, *Grosz-Isenburg*, *Hayn* en *Langen*. Toen wij de bosschen verlaten hadden, leidde eene lange en fraaije laan van populieren ons weldra naar *Darmstad*.

Deze residentie-stad van den Groot-Hertog van *Hessen* ligt in eene zandige vlakte aan den *Darm*, tusschen den *Main* en den *Neckar*, bij het begin van

de *Bergstrasze*, en telt ongeveer 21,000 inwoners. De oud-stad is eng en somber, en beteekent weinig. De nieuw-stad is regelmatig en ruim aangelegd. Zij heeft vier kerken, en bezit eene latijnsche- alsmede eene teekenschool. Bezienswaardig zijn het groote residentieslot, met de daarin geplaatste Bibliotheek, het Museum en de verzameling van wapenen. Om die vorstelijke inrigtingen, en ook het groote exercitiehuis te kunnen bezigtigen, vervoegden wij ons bij den kapitein SCHAFFNETZ, welke ons beleefd ontving en onverwijld het vereischte permissie-biljet verleende, op vertoon waarvan de opzigter verpligt was, ons den toegang tot de bedoelde etablissementen te verschaffen. In dezen ondergeschikten ambtenaar troffen wij een' zeer onvriendelijken, eigenwijzen en onwilligen man aan. Hij weigerde aan ons verlangen dadelijk te voldoen, en wilde dat wij eerst een paar uren zouden gaan wandelen; hetgene ten gevolge had, dat ons geen tijd overbleef, het slot van binnen te zien; want Dr. LEWITZ was er op gesteld, om des avonds, vóór het ondergaan der zon, *Heidelberg* te bereiken, ten einde het wonderschoone gezigt te genieten, hetwelk de ligging dier stad, van deze zijde, vooral bij het vallen van den avond, oplevert, en waarvan genoemde Heer, die deze streken vroeger bezocht had, ons veel beloofde. De wandeling, die nu langer duurde dan wij gedacht hadden, verschafte het voordeel, dat wij andere dingen beter bezagen, dan wij anders, door tijdsgebrek, zouden hebben kunnen doen.

Na eenigen tijd doorgebragt te hebben in den vorstelijken tuin, welke tot openbare wandelplaats verstrekt, en overheerlijk is aangelegd, woonden wij de vroegmis bij in de in 1827 nieuws gebouwde Roomsch-Katholijke kerk. Zij staat aan het eind der stad, op de *Wilhelminenplatz*, en is eene zeer groote rotunde met een koepeldak, eenen Romeinschen

tempel verbeeldende. Deze kerk ontvangt het licht alleen van boven. De koepel wordt gesteund door achtentwintig kolossale zuilen, van bijna vijf ellen in den omtrek. Het altaar is bij eene dezer kolommen aangebragt. Wanneer men in het midden der kerk staat, levert het koepeldak eene echo op. De rondgaande muur geleidt de stem zoodanig naar de tegenovergestelde zijde, dat men zelfs het fluisteren aldaar duidelijk kan verstaan. De kerk is zeer eenvoudig ingerigt, en derft al de smuk, welke men meestal in Roomsch-Katholijke kerken vindt.

Het exercitie-huis, thans tot bergplaats van eenige ammunitie dienende, bestaat uit ééne ontzettend groote zaal, zonder pilaren of ander steunsel. De zaal is 92 ellen lang, 45 ellen breed en 24 ellen hoog. Zij is door een' timmerman ontworpen en daargesteld, en wordt voor een meesterstuk van bouwkunst gehouden. Men wil dat deze zaal tot model gediend heeft van eene gelijke, te *Petersburg* gebouwd.

Voorts bezochten wij de *Luïsenmarkt*, vormende een' regelmatigen achthoek, die eene groote springbron in het midden heeft; het fraaije gebouw voor de Lands-stenden; en den op Italiaansche wijze gebouwden schouwburg. Het opera-gezelschap dezer stad, krachtdadig door den Groot-Hertog ondersteund, wordt voor een der besten van geheel Duitschland gehouden.

Wij verlieten *Darmstad*, en bereikten weldra de *Bergstrasze*. Dit is een verrukkelijk oord! Links vertoont zich eene bergketen, welke tot *Heidelberg* voortgaat, alwaar de *Bergstrasze* een einde neemt. Regts waart het oog langs eene onmetelijke vlakte, waardoor de Rijn stroomt, en rust in het verschiet op de blaauwe bergen. Deze schoone en zeer vruchtbare vallei, en de daartegen over gelegene, schilderachtig, nu met zwaar bosch', dan met weelderige wijngaarden, dan weder met vruchtdragende boomen — veelal kastan-

je- en notenboomen, bedekte bergen, grootendeels van graniet, doorloopen de Groot-Hertogdommen *Hessen* en *Baden*. Die bergweg is ten tijde der Romeinen aangelegd en, in de geschiedenis van dien tijd, onder den naam van *strata montana* bekend.

Over *Eberstadt* en *Biekenbach* begaven wij ons naar *Zwingenberg*, een stadje met ruim 6000 inwoners. Zeer nabij dezelve verheft zich de *Melibocus*. Wij beklommen denzelven, zoo mede den op de kruin van dezen berg geplaatsten toren, welken wij reeds van verre lang in het oog hadden gehad. Deze geheel witte, vierkante toren is in Julij 1772, ter eere van de dappere Hessen, onder LUDWIG IV, opgebouwd. Boven gekomen zijnde, geniet men van het ruime plat, hetwelk 570 ellen boven den waterspiegel verheven is, voortreffelijke uitzigten over het zware bosch, waarmede de *Melibocus* bedekt is, naar de groene vallei, op de vele partijen, welke zich in dezelve vormen, op den hoogen *Donnersberg* in *Rijn-Beijeren*, en op de ruïne bij het naburig *Auerbach*. Wij daalden den berg naar de zijde van dit dorp af, werwaarts wij ons rijtuig vooruit gezonden hadden, verfrischten ons in het logement *die Krone*, en vervolgden de reis door dit romantisch oord.

Na *Bensheim* doorgereden te hebben, kwamen wij te *Heppenheim* aan, een stadje, met deszelfs twee voorsteden, ongeveer 4000 inwoners bevattende, die zich meestal met den wijn- en akkerbouw onledig houden. Men wil den naam *Heppenheim* afleiden van zekeren Romeinschen ridder HEPPIUS, die hier eene landhoeve zoude gehad hebben. Wij bezagen de ruïne van het slot *Starkenburg*, welke allezins een bezoek verdient, vooral om de schoone gezigten, die zij oplevert.

Tusschen dit stadje en *Weinheim* merkten wij, aan de rood en geel geschilderde tolboomen, dat wij op het grondgebied van den Groot-Hertog van *Baden*

gekomen waren. Over *Laudenbach*, *Hemsbach* en *Soulzbach* kwamen wij in evengemelde Badensche stad aan, welke ruim 4000 inwoners heeft, aan de helling van eenen berg amphitheaterswijze gebouwd, en van zeer oude muren en wachttorens omgeven is. Voorbij deze plaats stroomt de *Weschnitz*, welke in het *Odenwald* ontspringt, zich bij *Worms* in den *Rijn* uitstort, en veel forellen oplevert. De ingezetenen bestaan door den akker- en wijnbouw, vooral ook door de teelt van amandelen en noten, waaruit olie geslagen wordt op molens, waarvan wij een', die in werking was, bezigtigden. Daarna bezochten wij de schilderachtig tegen den berg gelegene ruïne van het aloude kasteel *Windeck*.

Bij onze terugkomst doorwandelden wij het stadje, dat enge, sombere straten heeft, en zich in de verte beter voordoet, dan het zich van nabij vertoont. Er heerschte echter veel vrolijkheid. In de nabijheid van de stad had men, naar oud gebruik, het jaarfeest eener kerk gevierd. Tot dat feest was eene groote volksmenigte van wijd en zijd zamengevloeid, en nu rustten vele terugkeerenden hier uit. Zij vermaakten zich in de onderscheidene kleine herbergen, of in de opene lucht. Gulle vrolijkheid heerschte onder hen, en de landwijn werd er niet gespaard, maar uit maten en groote glazen gedronken. Ook in ons logement waren vele van deze vrolijke gasten, meestal landbouwers, verzameld. Als vreemdelingen werden wij dadelijk bij dit gezelschap genoodigd. Hoe zeer wij op ons vertrek stonden en ons trachtten te verontschuldigen, hielp zulks niets. Wij werden schier gedwongen, in hun midden plaats te nemen en hen bescheid te doen. Voor ons was de tijd van den dag nog wel niet gekomen, om wijn te drinken; doch wat zouden wij aanvangen? Wij dachten met HORATIUS: *nunc est bibendum!* en zoo proefden wij voor het eerst den rooden

landwijn dezer streken, die beter geschat wordt, dan de witte. De wijn kwam ons voor niet zeer krachtig te zijn, maar hij was smakelijk en zeer goedkoop. De gewone flesch werd voor ongeveer vijf centen verkocht. — Naar mate er meer wijn aangebragt en gedronken werd, nam de levendigheid bij den eenen, de slaperigheid bij den anderen toe; zoodat het gezelschap zich weldra in zonderlinge groepen verdeelde. Zij, die in het begin bedaard op eene bank gezeten, zich uitsluitend bij den wijn bepaald, en weinig of niet gesproken hadden, waren nu op de been en voerden het grootste woord over den kostbaren *Weinheimer*, dien sommigen met den besten bourgognewijn gelijk stelden, eenigen boven denzelven verhieven. Anderen roemden hemelhoog hunne groote kennis in het meesterlijk verbouwen van dezen godendrank, en schreven daaraan alleen deszelfs molligen en geurigen smaak toe. Nog anderen verhaalden inmiddels zeer uiteenloopende huiselijke tooneelen, die zij vóór hun vertrek hadden bijgewoond, omdat de moeder mede wilde reizen, of omdat de zoon niet verkoos te huis te blijven. Anderen eindelijk, die ons met zoo veel aandrang hadden verzocht om in hunne vrolijkheid te deelen, waren nu bij eene tafel in den zoeten slaap gevallen. — Zulk een tafereel, dachten wij, moet onze vaderlandsche zanger zich voor de verbeelding geroepen hebben, toen hij de krachten van den wijn in de volgende regels schetste:

O wijn, o maghtigh nat! o wijngaerts zoete vruchten,
Gij doet de bleecke zorgh en alle droefheijt vluchten.
Gij jaegt de vreese wegh, en geeft een' blooden man,
Dat hij oock voor een' Prins vrijmoedigh spreken kan.
Hij schijnt hem vet te zijn, schoon dat hij bijster schraal is.
Hij beeldt hem rijckdom in, al is hij maer een kalis.

Hy pocht op zijn beleyt, en niemant syns gelyck.
Een hooft vol soete most dat is een koningh-ryck.
Gy kunt, door uwe hulp, een' dommen geest verlichten,
Gy kunt een traegh verstant een versje leeren dichten.
Gy maeckt dat menigh Vorst syn' hoogen staet vergeet,
En als het hem betaemt syn plichten niet en weet.
Maer gy nogh evenwel, gelyck wy kunnen mercken,
En pleeght niet overal op eenen voet te wercken.
Hier wort een deftigh man, door u, gelyck een schaep,
En daer een hoogh gemoet gelyck een regten aep.
En soo men nogh een reijs voor hem wil laten tappen,
Hij sal in korten stont gelyck een exter klappen.
En soo men verder gaet, een mensch wort haest een swyn.
Zie daar, o Hollands Volk! de krachten van den wijn.

Wij betuigden onzen dank voor het gul onthaal, na nog eenmaal, tot afscheid, *Brüderschaft* gedronken te hebben, en begaven ons nu over *Grosz-Sachsen* naar *Schriesheim*, een groot dorp of wel een vlek van bijna 3000 inwoners. In de nabijheid treft men eenige papierfabrijken, en ook bergwerken aan. Hier beklommen wij den *Oelberg*, waarop de ruïne van *Strahlenburg*, oudtijds eene vesting, gevonden wordt. Naar de zijde van het dorp *Dossenheim* lag vroeger nog eene vesting, *Schauenberg* genoemd; beide zijn omstreeks de helft der vijftiende eeuw verwoest. Van het laatst genoemde kasteel is genoegzaam niets meer overgebleven; hetzelve heeft alleen nog zijn beſtaan in de *Sage*, dat hier in de veertiende eeuw BERTOLD, de laatste van zijn' stam, leefde. Hij had eene eenige dochter, IDA genoemd. Zij was schoon en deugdzaam en werd teeder bemind door den Ridder HUGO VON HABERN, die echter weldra, als vassaal van den Palts, zijnen Heer in den strijd volgen moest tegen Koning LODEWIJK. Bij het afscheid nemen zwoeren de ge-

liefden elkander eeuwige trouw, en schonk de Ridder aan IDA zijn' windhond, die van een uitnemend ras was, en in welk dier de jeugdige IDA veel vermaak schepte. De krijg duurde lang, en eerst na verloop van een jaar keerde HUGO uit denzelven terug. Inmiddels was BERTOLD overleden, de heerlijkheid door den Leenheer weder aan zich getrokken, en de schoone IDA verdwenen. Het onderzoek, door HUGO met ijver in het werk gesteld, deed hem alleen ontwaren, dat de burgfreule, weinige dagen na de begravenis van haren vader, vergezeld van slechts eenen ouden bediende, den burg verlaten had, om de aanzoeken van eenen ruwen knecht te ontwijken, die haar eene woeste liefde toedroeg, en pogingen gedaan had om haar te ontvoeren. HUGO was radeloos. Hij bezocht de naburige kloosters, doorkruiste de bosschen in het *Odenwald*, en deed al het mogelijke om zijne bruid op te sporen. Vele maanden waren reeds vervlogen, toen hij, afgemat en geheel moedeloos, aan den voet van een' berg uitrustende, zijnen windhond ontwaart, die uit het bosch te voorschijn komt, tegen hem opspringt, hem liefkoost en, door beurtelings naar het bosch te loopen en terug te keeren, den Ridder scheen uit te noodigen, om hem te volgen. HUGO deed zulks. Het dier bragt hem op de kruin des bergs bij een hol, aan welks ingang IDA, met haren ouden getrouwen bediende, gezeten was. De vreugde van het wederzien was onbeschrijfelijk. HUGO geleidde haar naar eene vrome weduwe, en weldra naar het echtaltaar.

Kleiner, doch ouder dan *Schriesheim*, is het naburige *Handschuhsheim*, een dorp van nog geen 2000 inwoners. In de twaalfde eeuw was dit oord de eigendom van een adellijk geslacht, welks naam de plaats nog draagt. De laatste afstammeling van de Heeren van *Handschuhsheim* viel in 1600 in een

tweegevecht. Dit aan het gebergte gelegen plaatsje levert vele fraaije gezigten op naar de stille, groene vlakte, die in 1795 het tooneel des oorlogs was tusschen de Oostenrijkers en de Franschen, welke laatsten, met groot verlies, naar *Manheim* terug gedreven werden.

Over het dorpje *Neuenheim*, alwaar de *Bergstrasze* eindigt, en den vreemdeling het huis aangetoond wordt, waarin LUTHER, in 1518, op zijne reis naar *Heidelberg*, zoude zijn gehuisvest geweest, bereikten wij deze laatstgemelde stad. De aankomst van deze zijde levert een verrassend en treffend gezigt op. Neen, Dr. LEWITZ had ons daarvan niet te veel voorspeld! Wij merkten niet, dat wij de stad naderden, omdat dezelve achter het gebergte en het bosch verscholen ligt. Eensklaps draait de weg af en men ziet, over den *Neckar*, de stad in hare volle uitgestrektheid amphitheaterswijze gelegen; terwijl zich boven dezelve, op eenen kleinen afstand, de ruïne van het kasteel vertoont aan de helling van eenen berg, welks kruin de wolken schijnt te raken.

Heidelberg is eene zeer oude stad, in het Groot-Hertogdom *Baden*, op den zuidelijken oever van den *Neckar*, welke hier het gebergte verlaat, eene onafzienbare vlakte doorloopt, en zich bij *Manheim* in den *Rijn* uitstort. Deze universiteits-stad, in eene vallei, tusschen den *Geisberg* en den *Königsstuhl* gelegen, telt bijna 13,000 ingezetenen. Haar oorsprong verliest zich in de hooge oudheid. Sommigen willen denzelven van den tijd afleiden, in welken de Romeinen dit land bezochten. Anderen meenen denzelven te moeten toeschrijven aan het verblijf, dat de eerste Paltsgraaf, KONRAD VON HOHENSTAUFEN, sedert 1156 te *Heidelberg* hield. Toen was er reeds een burg of kasteel op den *Geisberg* aanwezig, maar

of *Heidelberg* toen reeds eene stad was, blijft twijfelachtig. Zeker is het, dat, door het huwelijk van de Paltsgravin AGNES met LUDWIG, deze, omstreeks den jare 1125, met den toenmaligen Palts, de stad en het kasteel *Heidelberg* als leengoed verwierf. Men wil, dat in dien tijd het kasteel zoude aangeduid zijn door de benaming: *das Schlosz auf dem Heidelbeerenberg*, omdat de *Geisberg* toen met blaauwe bessen als bedekt was, een heester, die aldaar en in de omstreek nog veelvuldig wordt aangetroffen. Later zoude de verkorte benaming *Slosz-Heidelberg* ook op de stad overgegaan zijn, welke, even als het oude slot, door uitbouwingen en bijbouwingen, achtervolgelijk vergroot is geworden. Zoo schijnt het lager aan den berg gelegen kasteel, welks ruïnen thans nog het sieraad dezer plaats uitmaken, in het begin der veertiende eeuw gebouwd te zijn. In 1386 werd de Universiteit te *Heidelberg* gesticht. FRIEDRICH I versterkte in de volgende eeuw de stad en het kasteel aanzienlijk, zoodat beide, in 1504, den aanval van een Beijersch leger weêrstonden. Eenige jaren daarna werd het oude kasteel door den bliksem getroffen, waardoor brand ontstond, een kruidtoren sprong, het geheel vernield, en veel schade toegebragt werd aan het nieuwe kasteel zoowel, als aan de nog lager gelegene stad. In de eerste helft der zestiende eeuw, onder FRIEDRICH II, werd hier de kerkhervorming ingevoerd. Onder zijnen opvolger, FRIEDRICH III, werd de hervormde godsdienst als de heerschende aangenomen, en de Heidelbergsche Cathechismus, in 1562, vastgesteld. In de daarop volgende eeuw had *Heidelberg* veel van den oorlog te verduren. Eerst door de Oostenrijkers, onder TILLY, later door de Franschen, onder TURENNE, overheerd, werd *Heidelberg*, in 1688, door een Fransch leger bezet, gebrandschat, het kasteel verwoest, en ook de

stad door brandstichting, als anderzins, grootelijks beschadigd. Deze tooneelen van vernieling vernieuwden zich in 1693, toen de Franschen de stad op nieuw hadden overweldigd, als wanneer niets verschoond, en alles schier verdelgd werd. De vrede van *Rijswijk* maakte, in 1697, een eind aan deze gruwelen. Onder KARL PHILIPP werd het kasteel gedeeltelijk weder opgebouwd, hetwelk die Keurvorst, in 1718, betrok. Deze residentieplaats werd echter weldra met *Manheim* verwisseld; terwijl later, in 1764, het opgebouwde gedeelte van het kasteel, door den bliksem getroffen, uitbrandde. Ook hier bleef men niet verschoond van de gevolgen der Fransche revolutie, die overal armoede en ellende, in plaats van dwaselijk gehoopt geluk en voorspoed aanbragt. — In 1802 werd *Heidelberg* aan *Baden* afgestaan, en KARL FRIEDRICH deed er zijne plegtige intrede den 27 Junij van het volgende jaar. Na den veldtogt van NAPOLEON naar *Rusland*, trokken de legers der geälliëerde mogendheden door deze streken, en was *Heidelberg*, in 1815, gedurende eenige weken, de verblijfplaats van de Keizers van Rusland en Oostenrijk, van den Koning van Pruissen, en van andere Vorsten en Veldheeren; bij welke heugelijke gelegenheid, ter eere dezer hooge gasten en dappere voorvechters der vrijheid, de ruïne van het kasteel verlicht werd; welke illuminatie een verheven en grootsch schouwspel moet hebben opgeleverd.

Na het voornaamste, nopens de geschiedenis van *Heidelberg*, kort te hebben opgeteekend, zullen wij de stad zelve beschouwen, die langwerpig, en met den noordelijken oever van den *Neckar* verbonden is door eene steenen brug; terwijl dezelve, van daar naar de *Mannheimerthor*, in de lengte doorsneden is door eene genoegzaam regtuit loopende straat, een half uur gaans lang.

De lengte van de even bedoelde brug is ruim 200 ellen, derzelver breedte bijna 9 ellen. Zij rust op acht zware pilaren, welke negen bogen vormen, en is, in 1788, door den Mannheimer architect MAIJER, van rooden zandsteen gebouwd, in de plaats van de oude brug, die door den ijsgang is vernield. Twee standbeelden, op groote voetstukken, met ijzeren hekwerken omgeven, versieren dit meesterstuk. Het eene stelt den Keurvorst KARL THEODOR voor, onder wiens regering de brug werd daargesteld; het andere is eene MINERVA. Aan de voeten der eerstgemelde statue zijn tot sieraden aangebragt de beelden van den *Rijn*, den *Neckar*, den *Donau* en de *Moesel*. Op het pedestal leest men:

PALATINORUM PATRI
CAROLO THEODORO
HOC PIETATIS MONUMENTUM POSUIT
SENATUS POPULUSQUE HEIDELBERGENSIS
ANNO 1787.

Aan de voeten van het Minervabeeld liggen andere versierselen, zoo het schijnt, zinspelende op de vier faculteiten der Universiteit, en prijkt deze statue met de inscriptie:

CAROLO THEODORO
PIETATIS JUSTITIÆQUE PATRONO
AGRICULTURÆ COMMERCII FAUTORI.
1790.

Deze beelden zijn gebeiteld door den bekwamen LINK, van *Manheim*.

Van de drie hoofdpoorten is de *Karlsthor* beziens-waardig. Massief van rooden zandsteen opgetrokken en versierd met de borstbeelden in medaillon van den

Keurvorst KARL THEODOR en zijne gemalin, strekt die poort tot voetstuk voor twee kolossale liggende leeuwen, het werk van den hof-beeldhouwer LAMINE. De beide andere hoofdpoorten worden tevens tot gevangenissen gebezigd.

De straten zijn, over het algemeen, eng, en de opene pleinen weinig in getal en klein. De langwerpig vierkante *Karlsplatz* verdient bezocht te worden, omdat dezelve het standpunt oplevert, van waar het gezigt op de ruïne van het kasteel het allerschoonste is. De *korenmarkt* prijkt met een Mariabeeld, in 1718 aldaar opgerigt. Op de markt is eene fraaije bron, versierd met het beeld van HERCULES. De drie overige pleinen mogen ter naauwernood dien naam dragen, en zijn van geene bijzondere beteekenis.

Van de vier kerken zijn die *zum heiligen Geist*, op de markt, om derzelver grootte, en de Roomsch-Katholijke of Jezuïtenkerk, om derzelver bouworde, bezienswaardig. Deze laatste is Romeinsch, met vierkante pilaren en vergulde kapiteelen, en heeft drie altaren. In de St. Peterskerk treft men begraafplaatsen van groote Staatsmannen, en beroemde Geleerden aan.

Behalve de gebouwen ten dienste der Hoogeschool, en het Raadhuis, bezit *Heidelberg* weinige openbare gebouwen, die hier melding verdienen. Alleen moeten wij noemen het groote krankzinnigenhuis, dat zeer bevolkt is, waar de beste orde heerscht, en de grootste zorg voor de herstelling der lijders gedragen wordt, alsmede het *Museum*, in 1828 gebouwd, bevattende eene dans- en eene concertzaal, en voorts lees-, speel-, koffij- en eetkamers.

De stad heeft weinig industrie en handel. Onder de fabrijken zijn de bierbrouwerijen en de tabaksfabrijken de voornaamste. Het bier, dat hier gemaakt wordt, is zeer goed, aangenaam van smaak, en wordt wijd en zijd verzonden. In verhouding tot de bevol-

king, en in vergelijking met andere steden van Duitschland, zijn er vele logementen, koffijhuizen, bierhuizen en dergelijke. Misschien is het groot getal dezer inrigtingen wel een gevolg van het aanwezen der Universiteit, welke de voornaamste middelen van bestaan der ingezetenen schijnt op te leveren, en van welke Universiteit wij nu eenige korte mededeelingen zullen geven.

Nadat de Paus URBANUS VI daartoe bij eene Bulle verlof had verleend, werd de Hoogeschool door den Keurvorst RUPRECHT I gesticht, en aan dezelve werden vele regten, privilegiën, vrijheden en inkomsten verbonden. De kanonik MARSILIUS was er de eerste Rector. Toen beliep het getal der studenten reeds meer dan vijf honderd. De opvolgende Keurvorsten vermeerderden het getal leerstoelen, en bragten, ook in andere opzigten, het hunne toe om de Hoogeschool te doen bloeijen; waartoe mede mag gerekend worden te behooren de bevordering van het in werking brengen der drukpers, welke van 1472 dagteekent. De gevolgen van den dertigjarigen oorlog, de verovering van *Heidelberg* door de Oostenrijkers, het wegzenden der Bibliotheek naar *Rome*, het afzetten der Hoogleeraren, welke de hervormde godsdienst beleden, en dergelijke omstandigheden meer bragten achtervolgelijk gevoelige slagen toe aan deze Hoogeschool, welke later, na het sluiten van den Westfaalschen vrede, door KARL LUDWIG, die te *Leiden* gestudeerd had, eenigermate tot haren vorigen luister terug gebragt werd. Zijne opvolgers zetteden het begonnen goede werk voort, hoe zeer de Fransche oorlogen ook hier op het hooger onderwijs nadeelig werkten. Door den afstand van den linker Rijn-oever aan *Frankrijk*, een gevolg van den vrede, in 1802 te *Luneville* gesloten, verloor de Universiteit, met hare links van den Rijn gelegene bezittingen, schier al hare

inkomsten; doch KARL FRIEDRICH verhoedde haren anders wissen val, en ondersteunde haar rijkelijk uit de lands-geldmiddelen. Latere regenten hebben die hulpbronnen steeds meer en meer doen vloeijen, en de Hoogeschool vereert in den tegenwoordigen Groot-Hertog van *Baden*, die eenmaal haar kweekeling was, haren warmen voorstander en krachtdadigen beschermer. Zijne nieuwe wet op de Badensche Hoogescholen, te *Heidelberg* en *Freiburg*, van den 30 April 1835, moge in sommige opzigten eenigzins streng voorkomen, de ondervinding leert nogtans, dat zij voor de solide studie, de rust en de goede orde uiterst doelmatig is.

Het getal der gewone en buitengewone Hoogleeraren en der privaat-leeraars bedraagt ruim zestig, dat der studenten ongeveer vijfhonderd. De Akademische lessen zijn halfjarig. De regerende Groot-Hertog is Rector der Universiteit. Het Curatorium over de Hoogeschool kan als vereenigd beschouwd worden met het Ministerie van Binnenlandsche Zaken. Jaarlijks wordt, uit eene der vier faculteiten, bij afwisseling, een der gewone Hoogleeraren als Prorector benoemd. Het bestuur der dagelijksche zaken is aan den kleinen Senaat opgedragen, bestaande uit den Prorector, den afgetredenen Prorector en vier Hoogleeraren uit de vier faculteiten, onder bijvoeging, in disciplinaire zaken, van den Universiteits-ambtman. De groote Senaat bevat mede al de gewone Hoogleeraren.

Van de Akademische inrigtingen schijnt de Bibliotheek wel de voornaamste genoemd te mogen worden. Zij is althans zeer rijk aan oude handschriften en zeldzame werken. De gedrukte boeken alleen bedragen ruim 150,000 banden. Het getal der handschriften wist men niet juist te bepalen, dat der afzonderlijk bewaard wordende Akademische proefschriften werd

op 50,000 begroot. Men vindt er een' alphabetischen, doch geenen wetenschappelijken catalogus. Ook hier mogen geene boeken aan studenten afgegeven worden, om van dezelve buiten de leeszalen der bibliotheek gebruik te maken, dan tegen schriftelijke borgstelling van eenen der Hoogleeraren, en dan nog wel niet meer, dan één werk te gelijken tijd. Alleen *Doctorandi*, welke bezig zijn met het schrijven hunner dissertatiën, kunnen, met toestemming van den Deken der faculteit, meerdere werken te gelijk bekomen.

De etablissementen, tot de geneeskundige faculteit behoorende, zijn: het ziekenhuis, waarin jaarlijks meer dan vierhonderd zieken verpleegd worden. Voorts het gasthuis voor lijders, welke heelkundige hulp behoeven, die jaarlijks mede eenige honderden bedragen. De hierbij behoorende verzameling van chirurgische instrumenten mag aanzienlijk heeten. Nabij deze twee inrigtingen bevindt zich die voor het vroedkundig onderwijs. Het getal verlossingen aldaar bedraagt jaarlijks steeds meer dan tweehonderd. Het *Theatrum Anatomicum* is doelmatig ingerigt en vooral beziens-waardig, uit hoofde der daar bewaard wordende groote verzameling van ontleedkundige praeparaten. In hetzelfde gebouw treft men ook het *Laboratorium Chemicum* aan, zoo mede kabinetten voor de natuurkunde en de natuurlijke historie, en eene verzameling van modellen van allerlei werktuigen voor wiskunde en toegepaste werktuigkunde, welke beide laatsten nog jeugdige inrigtingen schijnen en veel te wenschen overlaten. Eindelijk moeten wij hier vermelden den akademischen kruidtuin, buiten de Manheimerpoort gelegen, en den landhuishoudkundigen tuin aldaar, ten dienste van het genootschap ter bevordering van de landhuishoudkunde. Deze tuinen zijn uitgestrekt en schijnen voldoende aan het oogmerk te kunnen beantwoorden.

Het akademisch gebouw, aan de *Ludwigsplatz*,

tegen over het Museum, is groot en uitgestrekt. Het is daargesteld in de plaats van het oude gebouw, door den brand in 1693 verwoest. Het bevat eene ruime *Aula*, onderscheidene wel ingerigte gehoorzalen, verschillende vertrekken voor vergaderingen van den Senaat en van andere kollegiën. In dit gebouw wordt tevens eene verzameling van minerealiën bewaard, welke echter nog aanzienlijk zal moeten vermeerderd worden, eer zij aanspraak op eenige volledigheid maken kan.

Hoe zeer wij de akademische inrigtingen van *Heidelberg* met genoegen zagen, en wij uiterst tevreden waren over de welwillendheid der akademische ambtenaren, met welke wij in aanraking kwamen, mogen wij nogtans niet verzwijgen, dat ons, over het algemeen, alles, wat tot de Hoogeschool betrekking heeft, te *Göttingen* beter beviel, en ons voorkwam op eene grootere schaal en meer onbekrompen te zijn aangelegd en daargesteld, dan hier.

Welligt hebben wij reeds sommigen onzer lezers verveeld, met te lang in de stad en derzelver voornaamste gebouwen rond te dwalen. Wij haasten ons dan ook dezelve te verlaten, en begeven ons, langs den steeds opwaarts loopenden burgweg, naar het grijze kasteel, waarvan de eerste zekere vermelding in oorkonden van 1329 voorkomt. Wij zullen ons hier niet verdiepen in een geschiedkundig verhaal van al hetgene met dit kasteel sedert eeuwen is voorgevallen; wanneer en door wien het is vergroot, verfraaid, versterkt, verdedigd, ingenomen, verwoest, weder opgebouwd, enz., maar wij zullen ons bepalen bij de korte vermelding van de uitgestrekte ruïnen, die wij bezochten. Er wordt thans geen geld gespaard, om deze overblijfsels in stand te doen blijven en om de onderscheidene, keurig aangelegde tuinen en wandelingen bij het kasteel goed te onder-

houden. Deze waarlijk sierlijke, naar den nieuwsten smaak ingerigte tuinen en plantsoenen steken echter zonderling af bij de grijze oudheid van de gebouwen zelve, en zijn met deze als ware het in strijd. In de fraaije Engelsche partijen wandelende en naar een der vele gedeelten van deze sombere en eerbiedwekkende bouwvallen op- of afziende, kwam ons telkens het tegenstrijdige in den *Löwenburg*, bij *Kassel*, voor den geest, en dit benam aan ons gevoel niet zelden voor een deel het indrukmakende van het grijze slot.

De burgweg leidde ons, door de ruïnen van de vestingwerken heen, naar het kasteel, hetwelk ruim 90 ellen boven den Neckar, en 180 ellen boven de oppervlakte der zee gelegen is, op eene uitspringende rotsmasse van graniet, aan den voet van den *Königs-Stuhl*.

Onder de tuinen, waarvan één dient ten behoeve van het onderwijs in de boomkweekerij, is zeker de *Stückgarten* de merkwaardigste. Men treedt denzelven binnen door de *Elisabethenthor*, dus genoemd door den stichter FRIEDRICH V, ter eere van zijne gemalin ELISABETH, blijkens het opschrift, luidende:

FREDERICUS V ELISABETHAE
CONJUGI CARISSIMAE
A. C. 1615
F. C.

Deze tuin, oorspronkelijk een wal tot verdediging, diende later tot oefenplaats voor de burger-artillerie, van waar hij zijnen tegenwoordigen naam gekregen heeft, en is thans een groot terras, onregelmatig met zware lindeboomen beplant. Van dit punt kan men de schoonste uitzigten genieten, niet alleen op de stad, maar ook, in de verte, naar de groote vlakte,

waardoor de Rijn en de Neckar kronkelend henen stroomen, terwijl het oog, naar het westen, op het Vogesisch en het Haardtgebergte rust.

In de nabijheid van dezen tuin staat nog de halfscheid van den ouden toren, bekend onder den naam van *dicke Thurm*, welke, genoegzaam geheel met klimop begroeid, van buiten, in nissen, de standbeelden vertoont van LUDWIG V en FRIEDRICH V. De muur van dezen toren is zeven ellen dik. Wij beklommen denzelven en vonden ons, bij het bovenkomen, niet weinig verrast, eensdeels door het tuintje, op dezen, een' halven cirkel beschrijvenden, muur aangelegd en *der Luftgarten* genoemd, maar vooral door de treffende gezigten, welke deze duizeling verwekkende hoogte aanbiedt op de diep liggende vallei. De vier uren van hier stroomende Rijn scheen aan onze voeten te kruipen. Dan eens viel ons oog op eene verwijderd liggende ruïne van eenen ouden burg, dan troffen ons de overblijfsels van een sedert lang verlaten klooster. Dit standpunt geeft nog het fraaiste gezigt op de voor- of bergstad, waardoor de burgweg loopt, en welker huizen zich aangenaam onder het groen verschuilen; zoomede op eene vrij hoog gelegene studentenherberg, die den bijnaam van *Steigeleiterei* verworven heeft.

Onmiddellijk bij den evengemelden dikken toren begint de ruïne van het Engelsche paleis, door FRIEDRICH V, ten behoeve zijner genoemde gemalin, dochter van JACOB I, Koning van *Engeland*, daargesteld. De bouwtrant is eenvoudig, doch treffend. Van hier kan men zich naar het binnenste van het oude kasteel begeven, en eerst de voormalige kerk of kapel bezoeken. Ook kan men, den *Stückgarten* weder doorwandelende, denzelven door de genoemde *Elisabethenthor* verlaten, en het kasteel over de steenen brug binnentreden. Het brugwachtershuis strekt

thans tot eene bewaarplaats van schilderijen, plaatwerken, gedenkpenningen en andere dingen, tot de geschiedenis van het kasteel betrekking hebbende. Over deze brug, en door de ruïne van eene vierkante poort, kwamen wij op het slotplein. De ruïnen, welke zich links van ons vertoonden, behooren klaarblijkelijk tot het oudste gedeelte van het geheel, dat onder den Paltsgraaf en Keizer RUPRECHT III, en misschien vroeger, schijnt gebouwd te zijn. Deze ruïne dagteekent van het jaar 1689. Eene der zalen is eenigermate hersteld. De geschilderde vensterglazen, de aan den wand opgehangene wapens en wapenrustingen en dergelijke geven aan dezen bouwval een zeer ouderwetsch voorkomen. Een wenteltrap voert naar eenen kleinen achtkantigen toren, waar een zeer antieke schoorsteen, met arabesken versierd, bezienswaardig is. Zeker punt dezer ruïne is tot een *belleyue* ingerigt. Wij beklommen die hoogte en genoten een treffend gezigt, over den *Stückgarten*, naar de diepe vallei. Nu bezochten wij de zoogenoemde *oude* kapel, welke grootendeels is staan gebleven, doch sedert 1607 niet meer als zoodanig is gebruikt geworden, en thans tot eene kuiperij is ingerigt, zoodat ook derzelver naam met dien van *Bandhaus* is verwisseld. Van het evengemelde jaar af is de kapel vervangen geworden door de slotkerk, die nog in vrij goede orde is. Toen werd de oude kapel verbouwd tot eene groote zaal, die zeer prachtig moet geweest zijn, doch van welke pracht zelfs de laatste sporen reeds lang verdwenen zijn.

Boven de deur van de slotkerk vindt men dit opschrift, uit Psalm 118: 20. *Haec est porta Jehovæ, justi intrabunt per eam.* Deze kerk toont nog hier en daar de overblijfsels van voormalige pracht aan. Zij is zeer antiek, van eene breede galerij voorzien, en heeft drie altaren. Het groote altaarstuk

van RUBBENS, den doop van CHRISTUS voorstellende, dat vroeger het hoogaltaar versierde, is in 1804, toen het doen van dienst hier ophield, naar *Manheim* overgebragt. In een' der biechtstoelen zagen wij het zittende beeld van eenen capucijner monnik, hetwelk, zoo door deszelfs gelijkenden vorm, als door deszelfs plaatsing tegen het in de kerk vallende licht, eene zeer bedriegelijke vertooning opleverde.

Wij bezochten vervolgens den vleugel, door den Keurvorst FRIEDRICH IV, in de plaats van andere oude gebouwen, daargesteld. Dit gedeelte der ruïne is prachtig. De gevel is versierd met kolossale standbeelden van de Vorsten van den Palts, van KAREL *den Grooten* af, tot op den evengenoemden Keurvorst; voorts met ander beeldhouwwerk en de wapens van den stichter en zijne gemalin, welke eene Prinses uit het huis van *Oranje-Nassau* was.

Over het uitgestrekt balkon, van waar het gezigt op de stad en omgevingen, hoe zeer anders dan boven vermeld, nogtans niet minder aangenaam is, daalden wij af naar de plaats, alwaar het groote, beroemde Heidelberger vat bewaard wordt. Het tegenwoordige zoude reeds het vijfde vat van die soort zijn, hetwelk hier gelegen heeft, en in 1751 gemaakt zijn door den kuiper van het hof, met name ENGLER. Men verhaalde ons, dat het slechts viermaal met wijn gevuld was geworden, en dat het sedert den brand van 1764 ledig gelegen had. Van welken tijd af ook in onbruik zoude zijn geraakt het lederen pompwerk, waarmede de wijn van uit den kelder tot naar de bovenste verdiepingen van het kasteel werd opgepompt. Het vat zelf is negen ellen lang, bijna zeven ellen hoog, en kan ruim 2454 vaten vocht bevatten. Men heeft dit monster-vat betimmerd met eene soort van theater, van hekwerk omgeven, waar-

op een vrij talrijk gezelschap kan plaats nemen. In dezen kelder wordt voorts bewaard een ander zeer groot vat, nog vroeger in onbruik gekomen, zoomede een klein kunstvat, zijnde dit laatste zonder hoepels gemaakt. Ook treft men er een houten beeldje aan, den Tyroler dwerg CLEMENS PERKEO levensgroot voorstellende, welke hofraad of hofnar van KARL PHILIPP was, en gezegd wordt dagelijks vijftien flesschen wijn te hebben gedronken.

Nu bezagen wij de overblijfselen van het zoogenoemde *neue Hof*, voorts van den achthoekigen, voormaligen kloktoren en toen van het nieuwe paleis, of de *Ridderzaal*. De gevel van dit laatste gebouw getuigt van eene uitmuntende bouworde, waartoe MICHEL ANGELO het ontwerp zoude geleverd hebben, en is versierd met beeldhouwwerk van eerste meesters. De ingang prijkt met vier statuën, het borstbeeld en het wapen van den Keurvorst OTTO HEINRICH, terwijl links en regts twee mannen met leeuwen worstelen. Aan den gevel zijn, in nissen, vele beelden van personen uit de heidensche, romeinsche en bijbelsche geschiedenis geplaatst. Het geheel is een meesterstuk van bouw- en beeldhouwkunst, en de naauwkeurige bezigtiging overwaardig. De zaal zelve, in den gottischen trant gebouwd, bevat eene verzameling van zeer oude zaken, gereedschappen en wapentuigen uit den riddertijd.

Aan dit eenmaal prachtvol paleis sluit de ruïne van een ouder gebouw, onder LUDWIG V daargesteld. Na dezelve doorloopen te hebben, verlieten wij het slotplein (alwaar jaarlijks, in de maand Mei, een muzijkfeest gevierd wordt door meer dan driehonderd muzikanten, zangers en zangeressen) langs de boven beschrevene brug, bezochten wij den ouden kruidtoren, daalden af naar de bron, onder KARL THEODOR aangelegd, bezagen de kazematten, alwaar ons

eene zeer antieke vierkante steenen tafel werd aangetoond, welke in der tijd van onder het puin was opgegraven, en deden eene wandeling in de tuinen, tot het kasteel behoorende, waarvan het op steenen bogen rustende terras, om deszelfs uitzigt, de fraaiste partij uitmaakt.

Van hier beklommen wij den berg hooger op, en, na een vermoeijend half uur doorgebragt te hebben, bevonden wij ons bij het oude slot, den eersten zetel der Paltsgraven, waarvan thans niets meer dan eenig puin overgebleven is. Uit dien hoofde verdient deze plaats, *die alte Pfalz*, geen bezoek, maar alleen om het onbeschrijfelijk schoon uitzigt, hetwelk men hier, ruim 260 ellen boven de oppervlakte van de zee verheven, geniet, dat de moeite van het klimmen ruimschoots beloont. Dit is nog meer het geval op den nabijgelegen' *Königs-Stuhl*, welken wij later, op ezels gezeten, beklommen, en welke, sedert het bezoek van denzelven door de Keizers ALEXANDER van *Rusland* en FRANS van *Oostenrijk*, in 1815, den naam *Kaisers-Stuhl* verworven heeft. De weg loopt somtijds steiler, dan een gewone trap, over onregelmatig op elkander gestapelde groote keisteenen naar boven. De kruin van den berg verheft zich 510 ellen boven de zee. Zij is vrij breed. Hier was vroeger een groote steen geplaatst met het opschrift: *Königs-Stuhl.* Dáár ter plaatse is in 1832 een toren van zandsteen gebouwd, boven van eene opene galerij voorzien. Om ook slechts eene zeer onvolledige en flaauwe schets te geven van het overheerlijk genot, dat wij hier smaakten in het aanschouwen van den omtrek, bij eenen helderen hemel en de ondergaande zon, hiertoe schiet ons vermogen te kort. Zulke treffende tooneelen moet men zien, en men zal zich overtuigen, dat zij niet te beschrijven zijn. Wij willen alléén aanstippen, dat het oog noord-

waars over het gebergte van het *Odenwald*, over ontelbare hoogten waart, totdat het *Taunus*-gebergte, achter *Frankfort*, den gezigteinder uitmaakt. Meer westwaarts rust het oog op de hooge *Platte* bij *Wiesbaden* en het gebergte bij *Bingen;* daartegenover op de bergketen, welke zich in de *Vogesen* verliest, en, zuidwaarts, op het gebergte van het *Schwartzwald.* Door een' hier, ten dienste der bezoekers, geplaatsten teleskoop konden wij den toren van *Straatsburg* duidelijk zien.

Met het vallen van den avond keerden wij naar de stad en ons logement *Hôtel de Hollande* terug. Kwartier vóór elf uren kondigt het luiden der klokken het sluiten der herbergen aan, en dit teeken was voor ons tevens een wenk, om ons ter rust te begeven in onze slaapkribben, die ook hier nog altijd zonder gordijnen waren.

De aanbrekende dag vond ons reeds op weg naar de *Wolfsbron.* Deze verdient een bezoek om hare romantische ligging in eene enge rotskloof, aan den steilen rotswand van den hoogen *Königs-Stuhl.* Zij ontleent, volgens de overlevering, haren naam van de omstandigheid, dat de tooveres JETTA hier door eenen hongerigen wolf zoude zijn verscheurd. Van dit betooverend oord zingt OPITZ reeds aldus:

Du edler Brunnen du, mit Ruh und Lust umgeben,
Mit Bergen hier und da, als einer Burg umringt;
Prinz aller schönen Quell', aus welchen Wasser dringt,
Anmuthiger dann Milch und köstlicher dann Reben;

Da unser's Landes Kron' und Haupt mit seinem Leben
Der werthen Nympf' oft selbst die lange Zeit verbringt;
Da das Geflügel ihr zu Ehren lieblich singt,
Da nur Ergötzlichkeit und keusche Wollust schweben.

Vergeblich bist du nicht in dieses grüne Thal
Beschlossen von Gebürg und Klippen überall,
Die künstliche Natur hat darum dich umfangen
Mit Felsen und Gebüsch, auf dasz man wissen soll,
Dasz alle Fröhlichkeit sey müh-und arbeitvoll,
Und dasz auch Nichts so schön, es sey schwer zu erlangen.

Later hebben andere dichters de *Wolfsbron* bezongen, doch het geboomte, waarvan zij melding maken, is sedert verdwenen. Men zeide ons, dat dit sieraad van den *Schlucht* met opzet was weggenomen, om de forellenteelt, welke hier plaats vindt, te bevorderen.

Wij keerden terug en ontbeten, aan den voet van den *Riesenstein*, in de *Sattlermüllerei*. Deze herberg wordt veel door studenten bezocht, en heeft dien bijnaam van dezelve ontvangen, omdat een zadelmaker MÜLLER het huis en de daarbij behoorende tuinen aankocht, en het een en ander deed inrigten tot eene uitspanningsplaats voor de studerende jeugd. Nu beklommen wij den berg verder, en, hoe zeer de *Riesenstein* nog geen tweehonderd ellen hoog is, levert deszelfs top nogtans overheerlijke gezigten op.

Van deze hoogte afgedaald, begaven wij ons naar eene andere, namelijk den *Heiligeberg*, tegen over de stad, aan den noordelijken oever van den *Neckar* gelegen. Langs wijngaarden en kleine, doch fraaije buitenverblijven klommen wij, reeds tamelijk vermoeid, naar boven, ten einde de vermoedelijk schoone gezigten op de vallei, de stad, het kasteel, en de gebergten, welke wij vroeger beklommen hadden, te genieten. Wij vonden ons in onze verwachting geenszins teleurgesteld.

Meerdere voortreffelijke wandelingen biedt de omstreek van deze akademiestad aan, onder welke vooral die naar het drie uren verwijderde *Neckar-Steinach* moet

genoemd worden, Gaarne zouden wij een uitstapje naar laatstgemelde plaats gedaan hebben, doch onze reismakker Dr. LEWITZ, die zich reeds bij herhaling geschikt had naar onze plannen, drong op het vertrek naar *Schwetzingen* aan, ten einde den vorstelijken tuin aldaar nog dienzelfden dag te bezigtigen, en te *Manheim* te overnachten. Daar zoodoende één dag werd uitgewonnen en wij buitendien zeer vermoeid waren, besloten wij te eerder tot de afreis en rustten onder weg in het rijtuig uit.

Schwetzingen, een stadje van ongeveer 2600 inwoners, is twee uren van *Heidelberg* verwijderd. Eene lijnregte chaussée voert derwaarts. Nadat dezelve naar de vlakte, het *Neckarthal*, is afgedaald, levert zij de schoonste gezigten op, vooral naar de zijde van *Heidelberg*. Lang houdt men, terug ziende, den toren op den *Königs-Stuhl* in het oog, terwijl links de Rijn bevallig kronkelt, en regts en vooruit het gezigt zich in het gebergte verliest.

Het evengemeld Badensch stadje en de zandige, juist niet zeer vruchtbare streek, waarin het ligt, en waar men genoegzaam niets dan hop en tabak verbouwt, leveren weinig bijzonders op, en het is alleen om het antieke slot van den Groothertog en den daarbij behoorenden tuin, welke KARL THEODOR is begonnen te verfraaijen, dat men zich hier moet ophouden.

Het paleis is zeer uitgestrekt. Het was in de veertiende eeuw reeds aanwezig; werd in den dertigjarigen oorlog, en in den Franschen revolutie-oorlog grootelijks verwoest, doch telkens fraaijer hersteld; zoodat aan het gebouw zoowel als aan den tuin, vooral in de laatste helft van de achttiende eeuw, aanzienlijke schatten zijn besteed. In het begin van dat tijdvak is zelfs bij dit paleis een sterretoren en een schouwburg gesticht, welke laatste, bij herhaling,

door VOLTAIRE bezocht werd, om er zijne tooneelstukken te zien uitvoeren. Over het slotplein traden wij, door eene poort, den tuin binnen, die ongeveer 160 bunders groot is. Naar deze zijde zijn bij het paleis twee afzonderlijk staande zijvleugels in de Romeinsche bouworde, ieder een vierde deel van een' cirkel beschrijvende, aangebragt, welke tot eet-, speel- of danszalen dienen, en oorspronkelijk tot eene oranjerie waren ingerigt, doch sedert door een nog grooter oranjerie-gebouw zijn vervangen geworden. Tegen over deze kwartcirkels zijn, in dezelfde gekromde rigting, van hekwerk met groen overdekt, zoogenoemde *berceaux* gemaakt. Tusschen deze kromme *allées* vertoont zich eene groep, bestaande in twee kolossale herten, door honden aangeblaft wordende. Dit een en ander maakt het voorste gedeelte van den tuin cirkelvormig.

Bij het binnentreden van dezen lusthof heeft men al dadelijk een uitgestrekt vergezigt over den grooten tuin, naar het aan de andere zijde van den Rijn gelegen Haardtgebergte, en vallen terstond in het oog de midden in den grooten tuincirkel geplaatste fonteinen, waarvan de grootste het water tot ruim vijftien ellen opvoert.

Na lang dit ruime gezigt genoten te hebben — want het was waarlijk treffend — bragt onze gids ons regts af, ten einde regelmatig de voornaamste partijen van dezen tuin te bezoeken, die oorspronkelijk op de Fransche wijze en dus stijf is aangelegd en later, grootendeels althans, in Engelsche partijen is herschapen. Na eene lindenlaan doorgewandeld te hebben, kwamen wij bij een waterbekken, waarin zich eene rots verheft, waarover het water valt en waarop eene groep van GALATHEA, uit wit carrarisch marmer, een meesterstuk van CREPELLO, prijkt. In de nabijheid van deze partij ziet men eerst een kolossaal beeld van

BACCHUS, uit marmer gebeiteld, en dan dat van PAN, uit dufsteen, door LAMINE, zittende voorgesteld op rotsbrokken, waardoor het water afstroomt.

Nu wandelden wij naar den tempel van APOLLO, welke op eene groote schaal is aangelegd, en in het boschrijk oord, waar hij opgerigt is, eene treffende vertooning maakt. De tempel zelf is eene opene, door twaalf zuilen gedragene, rotunde, in welker midden het wit marmeren standbeeld van APOLLO op een zwart marmeren voetstuk geplaatst is. Aan den voet van dezen tempel, waaronder koele grotten zijn, gieten twee Najaden, uit urnen, het water, dat langs de trappen afstroomt en onder den grond verdwijnt.

Het nabij gelegen badhuis is eenvoudig. Het kan in het voorbijgaan bezigtigd worden, wanneer men zich naar de waterspuwende vogelen-menagerie en vervolgens naar het bedriegelijk landschap wil begeven. Beide zijn juist geene groote kunststukken. De menagerie kwam ons kinderachtig en stijf voor. Vele, zonderling door elkander geplaatste, in- en uitlandsche vogelfiguren spuwen water! Het landschap is een rotsachtig oord op een schot geschilderd en in het volle licht geplaatst, waarop men van verre het gezigt heeft door een zeer lang, donker priëel, zijnde eene *allée* van latwerk, in den Chineeschen smaak gemaakt en met groen digt bewassen. Deze laan levert inderdaad een bedriegelijk gezigt op.

Wij wandelden nog meer regts af, van den ingang des tuins gerekend, en bezagen den botanischen tempel, voerende het opschrift:

BOTANICAE SYLVESTRI
ANNO 1778.

Deze tempel ontvangt het licht van boven en bevat —

behalve de beeldtenissen van LINNAEUS, PLINIUS, THEOPHRASTES en TOURNEFORT, de standbeelden der vier jaargetijden en andere sieraden, — een standbeeld, de kruidkunde voorstellende, uit carrarisch marmer, in *Italië* gebeiteld. In hare hand houdt zij eene rol, waarop men leest: *Linnaei Systema plantarum.* Achter deze partij vindt men eerst de waterleiding, in den vorm van eene Romeinsche ruïne, van dufsteen opgebouwd, van wier toren men een heerlijk uitzigt over de vlakte naar de *Bergstrasze* kan genieten, en voorts eene dertien ellen hooge obelisk.

Langs lagchende, steeds afwisselende, smaakvolle partijen, wandelden wij naar het midden van den tuin terug, ten einde nu deszelfs zuidelijk gedeelte, dat zich links van den ingang uitstrekt, te bezoeken, beginnende met den meest nabij het paleis gelegen' tempel van MINERVA. Wil men echter een half uurtje tijds uitwinnen, dan kan men zich regtstreeks naar het achterste gedeelte van den tuin begeven, en zoo, langs het zuidelijk gedeelte, naar den ingang terug keeren. Wij volgden echter in dezen den raad van onzen geleider, ten einde de meest treffende partij het laatst te zien en, langs het midden van den tuin terug keerende, een beter overzigt van het geheel te verkrijgen. Wij kunnen echter niet ontveinzen, dat het eene vermoeijende wandeling is, om in dezen tuin van het noordeind naar het zuidelijkste gedeelte te komen, en wij verheugden ons zeer, toen wij den tempel van MINERVA in het gezigt kregen, welken wij dan ook weldra tot onze rustplaats maakten. Deze tempel is in een stil en eenzaam bosch, op eene eenigzins verhevene plaats, in den antieken stijl gebouwd. Een breede trap leidt naar denzelven. Het dak rust op eene dubbele rij korinthische kolommen. Het standbeeld van MINERVA is uit marmer door den reeds genoemden CREPELLO gehouwen. In den omtrek van dezen tem-

pel wordt het donkere bosch afgewisseld door een aantal standbeelden en bustes van heidensche goden en Romeinsche Keizers.

Wij lieten de *Moskée*, die wij het laatst zouden bezoeken, links liggen en wandelden westwaarts, langs het monument door KARL THEODOR opgerigt, tot aandenken van de aldaar in 1765 ontdekte Romeinsche begraafplaats, naar het groote *Bassin*, prijkende met de kolossale beelden van den Rijn en den Donau, beide meesterstukken van VERSCHAFFELT. Deze onafzienbare kom, welke het water van de fonteinen en de overige kunst-waterwerken, die bij de onderscheidene tempels, grotten, ruïnen enz. zijn aangebragt, opvangt, en in welke verschillende eilanden gevonden worden, mag met regt vorstelijk genoemd worden en levert overschoone gezigten op. De wandeling van dezen uitgestrekten waterplas naar de ruïne van den tempel van MERCURIUS is eene aaneenschakeling van bevallige partijen, hier en daar door smaakvolle bruggen verbonden. De evengemelde ruïne is uit dufsteen gemaakt en op eene hoogte geplaatst.

Wij naderden de laatste partij, die wij bezoeken zouden, namelijk de *Moskée*, in eene boschrijke streek gelegen. De langwerpig vierkante voorhof is omgeven van eene overdekte galerij. Het hoofdgebouw prijkt met eenen fraaijen koepel en heeft wederzijds twee dunne torens of minarets. Hetzelve is van binnen met arabesken, spreuken uit den Koran en dergelijke versierd, en ontvangt het licht van boven. Het geheel is het werk van den architect PIGAGE, die door KARL THEODOR naar *Konstantinopel* gezonden werd, om afteekeningen van *Moskéen* te maken, naar welke teekeningen hier gebouwd is geworden, en welke bouw, naar men ons zeide, meer dan 300,000 guldens gekost zoude hebben. Wij gelooven zulks gaarne; want het is een grootsch en uitgestrekt werk, waaraan niets schijnt gespaard te we-

zen. Het kwam ons echter voor, dat het te bejammeren was, dat hier zoo vele schatten zijn verspild geworden, om zoo vele uitheemsche, onderling strijdige en geen wezenlijk nut aanbrengende dingen daar te stellen; schatten, die, tot een beter doel aangewend, veel heil, zelfs tot op de late nakomelingschap hadden kunnen overbrengen.

Een wenteltrap van 130 treden leidt in de minarets naar den trans. Wij beklommen een' dezer slanke torens. De trap was bij uitstek smal, en toen Dr. LEWITZ de aanmerking maakte, dat een corpulent mensch denzelven niet zoude kunnen beklimmen, scheen de vrouw, die ons hier tot geleidster verstrekte, daarover zeer gebelgd. Zij gaf ons althans vrij bits te kennen, dat de Groothertog den trap niet voor dikke vreemdelingen, maar voor zich en zijne nakomelingen had laten maken, en verried zoodoende tevens hare onkunde ten aanzien van den Vorst, op wiens last deze torens zijn daargesteld. Van den trans, die, als ware het, in de lucht zweeft, is het uitzigt, over den tuin en verder over de uitgestrekte vlakte, naar het rondom gelegen gebergte, duizeling wekkend, doch schilderachtig en beloont het ongemakkelijke van het klimmen langs den zeer engen weg rijkelijk.

Wij verlieten dezen vorstelijken tuin en weldra *Schwetzingen* zelve, om ons naar het van daar drie uren verwijderde *Manheim* te begeven. Eene even lijnregte chaussée, als die, welke van *Heidelberg* naar *Schwetzingen* leidt, doch welke weinig afwisseling aanbiedt, bragt ons, over *Neckarau*, naar de evengemelde Badensche stad, alwaar wij in het logement *Reinischer Hof*, bij BAMBERGER, aan de *Planken*, afstapten. Het was zondag avond. Wij begaven ons dadelijk naar den Schouwburg, welke ook nog des dingsdags en donderdags geopend is, doch des zondags het meest bezocht wordt. De gevel prijkt met

verschillend toepasselijk beeldwerk, dat ons echter voorkwam juist niet als een meesterstuk van kunst te kunnen worden beschouwd. De gehoorzaal van dit Hoftheater, onder KARL THEODOR, naar het plan van QUAGLIO gebouwd, is ruim, smaakvol wit, blaauw en bruin geschilderd, en rijk met goud versierd. Zij heeft vier rangen of galerijen boven elkander. De loge van den Groothertog, tegenover het tooneel, was, bij de afwezigheid van het Hof, ten dienste van vreemdelingen afgestaan. Reeds in 1742 bestond in deze stad een tooneel. Het werd bespeeld door een Italiaansch opera-gezelschap, hetwelk later plaats maakte voor de Fransche komedie, waarop niet zelden stukken van VOLTAIRE, in zijne tegenwoordigheid, gegeven werden, vóór dat men die te *Parijs* uitvoerde. Later bloeide het Hoogduitsch tooneel onder SCHILLER, hier als tooneeldichter aangesteld. IFFLAND, BEIL, KOCH, ESZLAIR en andere verdienstelijke tooneelspelers traden hier achtervolgelijk op; zoodat het Manheimer tooneel beroemd werd en nog voor een van de besten van *Duitschland* gehouden wordt. Wij zagen er vertoonen: *die unsichtbare Braut*, blijspel van THEODOR KÖRNER, en daarna: *eine Hütte und sein Hertz*, tooneelspel van KURLÄNDER, naar het Fransch van SCRIBE. De uitvoering was goed, de decoratiën waren fraai geschilderd en de tooneelveranderingen werden bij uitstek spoedig bewerkstelligd. Het groot orchest en de keurige verlichting lieten niets te wenschen over. Hoogst voldaan keerden wij naar ons logement terug en begaven ons te rust.

De volgende dag was bestemd, om *Manheim* te bezien. Deze stad ligt in eene groote vlakte, tusschen den Rijn en de Neckar, en wel op den uithoek, waar laatstgemelde rivier in den Rijn valt. In het laatst der achtste eeuw komt deze plaats reeds als een dorp voor. In 1606 bouwde FRIEDRICH IV er

een kasteel, *Friedrichsburg* genoemd, en weldra werd *Manheim* eene stad, die in 1622 door de Beijeren overheerd, later door de Zweden genomen, kort daarop door de Franschen bemagtigd, en toen weder door de Beijeren bezet werd. Na den Westfaalschen vrede, in 1648, deed KARL LUDWIG de volkomen verwoeste stad weder opbouwen en versterken. In 1688 viel *Manheim* op nieuw in handen der Franschen, die in het volgende jaar, met den meesten overmoed, de werken en gebouwen verwoestten, verbrandden en stad en vesting, op eene barbaarsche wijze tot aan den grond toe sloopten. Na den vrede van *Rijswijk*, in 1697, deed de Keurvorst JOHANN WILHELM de stad en de vestingwerken weder opbouwen, en wel volgens het plan, daartoe door den Ingenieur COEHOORN opgegeven, en op de plaats zelve afgebakend. Het tegenwoordig kasteel werd van 1720 tot 1729 gebouwd voor eene som van 21,000,000 gulden. De stad, in 1736 tot vrije handelstad verklaard, bloeide zeer onder KARL THEODOR, tegen het einde der achttiende eeuw, doch moest veel lijden ten gevolge van den Franschen revolutie-oorlog. In 1795 werd zij door de Franschen bezet, en kort daarop aan de Oostenrijkers overgegeven, bij welke gelegenheid de linker vleugel van het kasteel en vele huizen eene prooi der vlammen werden. De vrede van *Luneville* bragt, met den regter Rijn-oever, *Manheim* aan *Baden*. Sedert heeft zij nog veel moeten doorstaan onder de Fransche overheersching, die met den oorlog van 1813 en 1814 eindigde. Van den vrede van 1815 af begon deze stad wederom te bloeijen en in welvaart toe te nemen, en zij zal welligt eenmaal hare vorige, door het zwaard des oorlogs vernielde grootheid en luister terug bekomen. Wat heeft de zucht tot overheersching niet al nadeel en ellende berokkend! en dan geeft men meermalen nog wel den eernaam van *groot*

aan de Vorsten, hoofden en aanvoerders der vernieling! Neen, de Vorsten behoeven, naar onze meening, geene geweldenaars te zijn, om groote en glorierijke monarchen genoemd te worden. Wij houden het met het gezegde in het tooneelstuk: ÉSOPE *à la Cour:*

Sans être conquérant, un Roi peut être auguste.
Pour aller à la gloire il suffit d'être juste.
Dans le sein de la paix faites de toutes parts
Dispenser la justice et fleurir les beaux arts.
Protéger votre peuple autant qu'il vous revère,
C'est en être, Seigneur! le véritable Père;
Et Père de son peuple est un titre plus grand
Que ne le fut jamais celui de conquérant.

Op zulk eenen Vader des volks, door BOURSAULT als den wenschelijksten Koning geschilderd, mogen wij, Gode zij dank! in ons vrij en gelukkig Nederland bogen!

Doch keeren wij tot de stad *Manheim* terug. Dezelve beschrijft een langwerpig vierkant, waarvan de eene zijde geheel wordt ingenomen door het kasteel. Dit vierkant is door elf straten in de lengte en door tien straten in de breedte doorsneden, waardoor 112 andere vierkanten, *quadraten* genoemd, worden daargesteld. Deze straten zijn lijnregt. De voornaamste, *die breite Strasze*, loopt in de lengte midden door de stad en leidt naar den hoofdingang van het kasteel. Behalve deze straat, is die, *die Planken* genoemd, welke met boomen beplant is, en eene aangename wandelplaats oplevert, de merkwaardigste. Het uiterst regelmatige van dezen aanleg doet de stad in den eersten opslag vreemd voorkomen. De meestal witte huizen met graauwe daken zijn, in dezelfde straat, van gelijke bouworde, even hoog en als ware het van één

doorloopende kroonlijst voorzien. Aan dit vreemde gewent men zich spoedig, en dan maakt het geheel eene eenigzins stijve vertooning. De bevolking der stad mag, sedert deze weder tot residentieplaats verheven is, op 21 à 22,000 zielen begroot worden. Er zijn drie poorten: de Heidelberger-, de Neckar- en de Rijnpoort. De voornaamste openbare pleinen zijn de marktplaats, waarop in ijzeren hekwerk het beeld van MERCURIUS, tusschen de zinnebeeldige godheden van den Rijn en de Neckar geplaatst is, vervaardigd door VAN DER BRAND; voorts het slotplein; de komedieplaats; de paradeplaats, welke met eene bron prijkt, waarop een beeldengroep van CREPELLO; en het plein voor de Kapucijner kerk, waarop het standbeeld van den H. JOHANNES, door REPOMUK, zich bevindt.

Van de openbare gebouwen is het kasteel het voornaamste. Het bestaat uit drie groote vierkante blokken, en kan in uitgestrektheid met de grootste paleizen van Europa wedijveren. Het middelste vierkant is, naar de stadzijde, alleen met hekwerk afgesloten, en dit hoofdgebouw of hoofdblok is versierd met een uitspringend ovaal paveljoen van vijf verdiepingen. Tusschen twee wachthuizen door, treedt men het slotplein binnen, en heeft dan dadelijk het gezigt op het evengemeld paveljoen. Op al de hoeken van het gebouw zijn vierkante paveljoenen aangebragt. De woonkamers van den Groothertog, die alle in eene regte lijn op elkander volgen, maken te zamen eene lengte van ongeveer 150 ellen uit. Onder dezelve vindt men kostbaar gemeubeleerde zalen, van welke de ridderzaal en de eetzaal uitmunten. Vele der behangsels zijn prachtig en de groote kristallen kroonen zijn inderdaad vorstelijk. Tapijten worden er niet gevonden, maar de overal keurig ingelegde houten vloer is bruin gewreven. Een der vleugels van dit paleis bevat een kabinet voor de natuurlijke historie, en voorts verzame-

lingen van Romeinsche en andere oudheden, van zeer schoone gipsbeelden, van plaatwerken en van schilderijen. In deze laatstgemelde verzameling treft men stukken van de eerste meesters aan.

Na de slotkapel bezigtigd te hebben, deden wij eene wandeling in den achter het paleis gelegen' vorstelijken tuin, die sedert het slechten der wallen en vestingwerken, welke mede tot wandelplaatsen zijn ingerigt, aanmerkelijk is vergroot geworden. Deze tuin staat den geheelen dag voor iedereen open en levert onderscheidene niet onaardige partijen op. Aan het eind van denzelven wordt men aangenaam verrast door een overheerlijk uitzigt over den Rijn, naar het ver afliggende gebergte. Wij zagen hier een aantal militairen bezig zich te oefenen in het met spoed opslaan van nood-bruggen.

Van de zes kerken verdient vooral de Roomsch-Katholijke hofkerk, vroeger de Jezuïtenkerk, zoo wel uit- als inwendig, bezigtigd te worden. Zij is ruim 70 ellen lang, ongeveer 30 ellen breed en, onder den fraaijen koepel, bijna 45 ellen hoog. Volgens het plan van BIBIENA, begon KARL PHILIPP den bouw in 1733, welke onder KARL THEODOR in 1756 voleindigd werd. Deze kerk prijkt met twee torens. Zij heeft van binnen eene rondgaande galerij, zeven altaren en een goed orgel. Het plafond is geschilderd en vertoont de daden en den dood van IGNATIUS LOIJOLA, den stichter der Jezuïtenorde. Het hoogaltaar is, onder anderen, met kolommen van agaat versierd. Overigens is de kerk wit met goud. Het schilderwerk, gevoegd bij het vele vergulden loofwerk, maakt, dat het geheel, hoe treffend overigens, als overladen voorkomt.

Achter deze kerk staat de sterrewacht van vijf verwulfde verdiepingen, met een plat dak en van onderscheidene balkons voorzien. Deze toren, onder KARL

THEODOR in 1772 gebouwd, is ruim dertig ellen hoog, dient tevens tot woning van den observator of waarnemer, en is voldoende van sterrekundige werktuigen voorzien.

Het groote, indrukwekkende tuighuis is eenvoudig, doch smaakvol gebouwd. Het werd in 1777, naar het plan van VERSCHAFFELT, opgerigt en is het fraaiste gebouw der stad.

Het koophuis is ouder en reeds onder KARL PHILIPP, ruim honderd jaren geleden, daargesteld. Rondom hetzelve is een overdekte gang, achter 72 bogen, welke de tweede verdieping schragen, en waaronder de winkels geplaatst zijn. Dit gebouw, waarvan de bovenverdiepingen tot vergaderplaatsen van verschillende kollegiën dienen, prijkt met eenen toren.

Van de publieke gebouwen verdienen nog bezigtigd te worden de groote nieuwe kazerne, het raadhuis, en de overige kerken. Dezelve vereischen echter hier geene bijzondere vermelding.

Manheim heeft onderscheidene fabrijken en drijft eenen uitgestrekten handel, welke nog meer zal toenemen, ten gevolge van het aanleggen van eene nieuwe haven, waarmede men bezig was. De scholen, waaronder een *Lyceum*, munten uit. Men treft er vele liefdadige inrigtingen aan. Ook is er geen gebrek aan wijnhuizen, koffijhuizen, badhuizen, casino's en dergelijke.

Behalve de reeds genoemde wandelplaatsen, zijn er nog een paar openbare tuinen en eene uitspanningsplaats: *die Mühlau*, een eiland tusschen den Rijn en de Neckar. Wij bezochten dit laatste, namen vervolgens afscheid van Dr. LEWITZ en vertrokken met de stoomboot naar *Maintz*.

Voor den stroom af deden wij den togt met eene zeer snelle vaart; zoodat de afstand van ruim veertien uren in vier uren tijds werd afgelegd. De

landstreek is vlak en levert weinig bijzonders op, of het moest zijn het gezigt op de statige torens van *Worms*, waardoor de herinnering wordt opgewekt aan den Rijksdag in 1521, op welken de kerkhervormer LUTHER zich verantwoordde. — In de verte rust het oog links op het Haardtgebergte, en regts op den *Melibocus*, welke, bij helder weder, duidelijk zigtbaar is. Wij snelden *Gernsheim*, vervolgens de voormalige vesting *Oppenheim* en de daarbij gelegene ruïne voorbij, en zoo kwamen wij te *Maintz* aan.

ZESTIENDE HOOFDSTUK.

Maintz. *Vertrek van daar over* Biberich *en den* Johannisberg *naar* Rudesheim. *Uitstapje naar* Wisbaden *en de* Platte.

Kent Gij den stroom, die uit den schoot der Alpen,
Als kleine beek, komt hupplen in het dal;
Maar, ras gegroeid, zijn golven voort doet zwalpen
In breeder kil, in talrijker getal;
Die dwars door steile rotsen kronkelt,
Bij Laufen onversaagd zich in den afgrond stort;
Straks in het goud der zonnestralen fonkelt,
Waar Duitschland door gekoesterd wordt?
Kent gij den stroom, wien de Aar haar' cijns komt brengen,
Aan wien de Main haar groene golven huwt;
In wien de Moezel, in der bosschen luwt',
Uit volle kruik haar zilvren nat komt plengen?
Kent gij den stroom, die fier langs boorden vloeit,
Waar ginds de druif haar schittrend goud doet blinken,
Hier uit het groen ons purpren tegengloeit,
Als de Oogst gezang en liedren rond doet klinken?
Kent gij dien vloed, in oevers en in loop
Schoon, godlijk schoon, den schoonsten van Euroop?
Het is de Rhijn!

LULOFS.

Het is een schoone, majestueuze vloed, *de Rijn*, waardig, dat dichters denzelven bezingen, waardig, dat schilders de uitstekende schoone partijen, die hij schier op tallooze punten aanbiedt, op het doek trach-

ten af te malen, waardig bovenal, dat bewoners van andere gewesten, wie het vergund wordt, reizende zich te verpoozen en te verlustigen, de oevers van deze schoone rivier komen bezoeken, om daar in het volle genot van de pracht en den luister der Natuur als te zwelgen. Geen wonder ook, dat duizenden de inspraak van het hart volgen, om, ten minste eenmaal in hun leven, eene bedevaart naar deze heerlijke streken te doen en dat men gedurende het reissaizoen eene schier tallooze menigte personen van verschillende gewesten alhier verzameld vindt, om van het schoon, dat de Natuur hier zoo mild ten toon spreidt, te genieten.

In de versregelen, die wij tot motto kozen voor dit Hoofdstuk, schetst ons de dichter in fraaije trekken deze heerlijke rivier, hoe zij als kleine beek op de Alpen ontspringt, door de Zwitsersche rotsmassen zich eenen weg baant, aldaar heerlijke watervallen vormt, verder Duitschland doorstroomt en onderscheidene kleinere rivieren in haren schoot opneemt, tot zij eindelijk naar ons vaderland afdaalt, waar zij, in onderscheidene kleinere takken verdeeld, alzoo zich in zee uitstort.

Wij willen hier nog in het kort iets over deze rivier in het algemeen bijvoegen, vóór wij onze reis langs de bekoorlijke oevers derzelve beschrijven. Zij ontleent haren oorsprong uit drie hoofdbronnen, die in het Zwitsersche kanton Graauwbunderland ontspringen en *voor-*, *middel-* en *achter-Rijn* genoemd worden. De voor-Rijn ontspringt op het gebergte *Crispalt*, een tak van den St. Gothard; de middel-Rijn op het *Luckmanier* gebergte; terwijl de grootste derzelve, de achter-Rijn, in het gebergte *Adula* op den Vogelberg zijnen oorsprong neemt. Bij *Reichenau* vloeijen zij te zamen. De breedte is aldaar 70 ellen. In de omstreken van *Chur* wordt de Rijn bevaarbaar. Na de Bodenzee doorloopen te hebben, stroomt hij, langs eene

rotsachtige bedding, tot naar *Schafhausen*, waar hij den beroemden waterval vormt, en vervolgens naar *Bazel*. Zijne breedte is hier reeds over het algemeen meer dan 200 ellen. Bij *Bazel* verlaat hij Zwitserland en loopt, nu onder den naam van *Opper-* of *Boven-Rijn*, tusschen *Baden*, *Beijeren*, *Frankrijk* en *Hessen*, langs de steden *Speijer*, *Manheim* en *Worms*, naar *Maintz*, waar hij den naam van *Neder-* of *Beneden-Rijn* aanneemt, onder welken naam hij door Pruissen, langs de steden *Coblentz*, *Bonn*, *Keulen* en *Dusseldorp*, naar ons Vaderland vloeit. Tusschen *Straatsburg* en *Speijer* heeft de Rijn eene breedte van 300 à 400 ellen. Bij *Maintz* is hij 500 ellen breed, terwijl zijne breedte bij *Schenkenschans*, waar hij in ons Vaderland stroomt, ruim 600 ellen is. De diepte van deze rivier is zeer verschillende. Op sommige plaatsen is dezelve gering, en enkele punten van de rotsachtige bedding steken, bij laag water, boven hetzelve uit; op andere punten daarentegen heeft de rivier eene aanmerkelijke diepte, die bij *Dusseldorp* zelfs 15 ellen zoude bedragen. De geheele lengte van den Rijn, van de plaats, waar hij op de Alpen ontspringt tot dáár waar hij zich in de Noordzee uitstort, bedraagt 277 uren.

Van *Bazel* tot *Maintz* stroomt de rivier door eene uitgebreide vlakte, die aan de linkerzijde door het Vogesische gebergte, aan de regterzijde door het *Schwarzwald* en de *Bergstrasze* begrensd wordt. Van *Maintz* tot aan het Zevengebergte, in de nabijheid van *Bonn*, is de stroom ter wederzijden door bergen ingesloten en het is inzonderheid hier, dat de Rijn de prachtigste en verhevenste natuurtooneelen aanbiedt. Steile rotsen, op wier kruinen de overblijfsels van oude ridderslote prijken; hooge bergen, waarop de druif welig groeit en die het heerlijkste uitzigt op romantische dalen, soms door kleinere bergstroomen doorsneden, aanbieden; prachtige steden en aan de helling der

bergen fraai gelegene dorpen; bevallig zich uit den snelvlietenden stroom verheffende eilanden boeijen hier achtereenvolgend het oog van den opgetogenen reiziger, die dezen heerlijken stroom bezoekt. Beurtelings houdt de Natuur hier den bezoeker, door hare liefelijkheid en bevalligheid, of door hare wildheid en verhevene pracht, in bewondering of van verbazing opgetogen. Het is ook dit gedeelte van den Rijn, dat het meest door vreemdelingen wordt bezocht. Met het Zevengebergte houdt het bijzonder schoone van den Rijn, eensklaps op en, langs eentoonige, vlakke oevers, vloeit de stroom nu verder, voorbij de steden *Bonn*, *Keulen* en *Dusseldorp*, naar ons Vaderland.

Na dit weinige over deze beroemde rivier in het algemeen gezegd te hebben, zullen wij verder onze reis over en langs dezelve geregeld vervolgen. Eerst moeten wij echter het een en ander aangaande de stad *Maintz* en ons bezoek van die stad mededeelen.

Het was een bijzonder druk stijdstip, toen wij met het marktschip van *Frankfort* voor *Maintz* aankwamen. Duizenden menschen bedekten den oever, en tallooze vaartuigen van verschillende soort, alle met aanschouwers gevuld, dreven op de oppervlakte van den snelvlietenden stroom. Overal zwierden vlaggen en wimpels en eene fraaije muzijk klonk heerlijk ons uit het midden der groote watervlakte tegen. Het was de tweede dag van het Gutenbergsfeest. Op den eersten dag was hetzelve begonnen met het houden eener plegtige mis in de Domkerk. Hierna had de feesttrein zich begeven naar het Gutenbergsplein, waar door een koor, uit 1200 personen bestaande, het *Te Deum* van NEUKOM werd uitgevoerd; waarna vervolgens de president der kommissie van het feest eene redevoering hield, bij welker slot het fraaije standbeeld, onder trompet- en paukgeschal, werd onthuld. Plegtige aanspraken, muzijk en zang besloten dit ge-

deelte van het feest. Des middags had er een groot *diner* plaats en des avonds werd er in den schouwburg een oratorium uitgevoerd, *Gutenberg* getiteld, voor deze gelegenheid bijzonder vervaardigd. De tweede dag was hoofdzakelijk aan volksfeesten toegewijd, waarbij in verschillende spelen, van stadswege, onderscheidene prijzen waren uitgeloofd. De spelen hadden alle op den Rijn plaats en bestonden, vooreerst, in het oploopen tegen eene zware koord, die schuins uit het water opliep; vervolgens, in eene aaltrekkerij, op soortgelijke wijze als dit bij ons te lande soms plaats heeft; verder, in het opvangen van eenden, die men alle met touwen aan de poten in den Rijn liet zwemmen; en eindelijk, in eene soort van steekspel, dat ons van alles het beste beviel. Er waren twaalf schuitjes, in ieder derzelve zaten drie roeijers, die met hunne donkere broeken, witte hemden en sjerpen om de zijden eene niet onbevallige vertooning opleverden. Voor op de spits van deze ranke vaartuigen stonden de mededingers in het spel, in vleeschkleurig nankings gekleed en ieder met eene lange speer gewapend. Twee dezer schuitjes roeiden nu telkens op elkander aan, en zoodra waren zij niet zoo digt genaderd, dat de kampvechters elkander met hunne speren konden bereiken, of deze moesten trachten, de een den anderen van zijne standplaats te stooten. Dat bij deze onderlinge worsteling dikwijls beide in den snelvlietenden stroom ploften, waaruit zij dan weder in hunne schuitjes werden opgenomen, is ligt te denken. Het was waarlijk een aardig feest, en de overgroote menigte aanschouwers van verschillenden rang en stand, op en langs de rivier verspreid, bewees genoegzaam, dat dit feest met regt een volksfeest mogt genoemd worden. Het gezigt op de ontelbare menigte vaartuigen, die op den vloed door elkander wemelden, leverde eene fraaije vertooning op; doch deze menigte, gepaard met den snellen

stroom, vereischte ook eene bijzondere voorzigtigheid bij de roeijers, die sommige dezer ligte vaartuigen bestuurden. Zoo zagen wij met ijzing, hoe in onze nabijheid eene ranke schuit, met onderscheidene menschen bezet, aan het bestuur der roeijers ontsnapte en, door den stroom voortgestuwd, tegen een ander grooter vaartuig aandreef, hetwelk, had men niet schielijk de menschen uit hetzelve in het andere vaartuig getrokken, zeer waarschijnlijk aanleiding gegeven zoude hebben tot een treurig ongeluk. Ook ons vaartuig had bijna eene soortgelijke ramp, uit onachtzaamheid, wel niet van onzen schipper, die evenwel ook al een zonderlinge vent was, maar van de bestuurders eener stoomboot, kunnen ondergaan. De stoomboot lag namelijk, ten opzigte van ons vaartuig, aan de tegengestelde zijde van het zware touw, dat over een gedeelte der rivier was gespannen. Dit werd echter van de stoomboot niet opgemerkt, en met den spoed, aan deze eigen, kwam zij op ons aan en zoude gewis ons kleiner vaartuig eene voor ons zeer onaangename, onregelmatige beweging hebben medegedeeld, zoo niet de zware koord, over het vaartuig henen gaande, alles wat zich daarop bevond, in de vaart had medegesleept. Allen ploften daarom ook, zoodra zij het gevaar zagen, als instinktmatig naar beneden. Inzonderheid was de schrik bij de aanwezige dames zeer groot, en met den wanhopigen uitroep: *Ist denn keine Rettung mehr da?* drukte eene jonge dame een' onzer zoo gevoelig de hand, dat de sporen daarvan een veertien dagen later nog zigtbaar waren. Wij kwamen evenwel met den schrik vrij. Het geschreeuw van rondom maakte den bestuurder van de stoomboot opmerkzaam, en ijlings deed hij het vaartuig eene tegengestelde rigting aannemen. Een paar dames, die door schrik bezwijmd waren, kregen, na eenige moeite, het bewustzijn weder, en verheugd, dat wij dit gevaar ge-

lukkig ontkomen waren, stapten wij eindelijk aan wal.

Dat wij hier met moeite huisvesting vonden is ligt te denken; want de toevloed van vreemdelingen, om het feest te vieren, was zoo groot, dat men het getal derzelve op den eersten dag op 15,000 berekende. Wij verkregen echter met eenen heer uit *Breslau* twee kamers in een tamelijk goed logement.

Te midden van eene aanzienlijke menigte, die, even als wij, met het *diner* naar den afloop der spelen op den Rijn had gewacht, gebruikten wij nu, daar het reeds naar den avond liep, een *souper dinatoir*. Het was zeer druk en vrolijk aan tafel, en wat was natuurlijker, dan dat wij als Nederlanders, die, na het ijverig en onpartijdig onderzoek van eenen KONING, SCHELTEMA en andere vaderlandslievende mannen, onzen LAURENS JANSZOON KOSTER van *Haarlem* alleen de eer der uitvinding van de zoo nuttige Boekdrukkunst toekennen — wat was natuurlijker, dan dat wij hier, te midden van eene feestvierende menigte, die GUTENBERG feestelijk vereerde, onze hulde toebragten aan de nagedachtenis van onzen, door zijne vinding onsterfelijken landgenoot? Met vaderlandsch gevoel werd een toast aan zijne nagedachtenis toegebragt en met vaderlandsche geestdrift gedronken. Waarschijnlijk was dit de eenige feestdronk van dien aard, welke in die dagen in *Maintz* is ingesteld geworden.

Onze eerste wandeling was naar de Gutenbergsmarkt, om het pas ingewijde standbeeld in oogenschouw te nemen. Het is een meesterstuk, uit metaal vervaardigd, door den beroemden THORNWALDSEN te *Rome*. In de regterhand houdt het beeld eene letter, terwijl het in de linkerhand den bijbel draagt. Het staat op een marmeren voetstuk, waarin twee groepen, tot de boekdrukkunst betrekking hebbende, *en basrelief*

zijn gegoten. Op de rugzijde van dit pedestal leest men het opschrift:

Artem, quae Graecos latuit, latuitque Latinos,
Germani solers extudit ingenium.
Nunc quidquid veteres sapiunt, sapiuntque recentes,
Non sibi, sed populis omnibus id sapiunt,

waarvan de zin hierop neêrkomt:

Een voor de Grieken verborgene kunst en voor de Romeinen,
Bragt de vorschende geest van eenen Duitscher aan 't licht.
Wat nu ooit de ouden ook wisten en wat thans de nieuweren weten,
Weten zij niet meer voor zich, maar voor de volken der aard.

Voorzeker een gepast opschrift, indien GUTENBERG de ware uitvinder der drukkunst was. Wanneer men *Duitscher* met *Nederlander* verwisselde, zouden wij het allezins op KOSTER kunnen toepassen. Wij willen GUTENBERG den roem niet betwisten, dien hij zich door de uitbreiding en volmaking dezer kunst heeft verworven, maar dat hij zich de eer der *uitvinding* onregtmatig heeft toegeeigend, strekt zijne nagedachtenis niet tot lof.

Rondom het standbeeld was, bij gelegenheid der inwijding, een groot amphitheater opgerigt, en aan de buitenzijde van hetzelve hingen aan lange staken de wapens der steden, die tot de oprigting van het standbeeld hadden bijgedragen, terwijl boven deze wapens de vlaggen dier plaatsen wapperden.

Met eenige verwondering zagen wij ook het wapen der stad *Utrecht* met de geliefde vaderlandsche vlag. Hoe aangenaam het ons steeds is, wanneer wij de vaderlandsche kleuren mogen aanschouwen, hier echter beviel

ons dit minder, en het Nederlandsche dundoek scheen ons toe hier minder eigenaardig en gepast te zwieren.

Des avonds had er een groote optogt met fakkelen plaats, die door de voornaamste straten der stad ging, en waaraan de Boekdrukkers, Boekhandelaars, Lettergieters en alle tot het vak betrekking hebbende personen deel namen. Wij merkten hier hetzelfde op, dat wij te *Göttingen* bij de studenten hadden gezien, dat namelijk ieder persoon, die tot den trein behoorde, zelf eene fakkel droeg, zoodat dus ook hier het aantal fakkels bijzonder groot was en eene niet onbevallige vertooning opleverde. Met een bal werd vervolgens het feest van dezen dag geëindigd.

Op den derden en laatsten dag van het feest had er des namiddags een groot openbaar militair concert plaats, nadat des morgens eene bijeenkomst was gehouden van omtrent 200 personen, in welke besloten werd, dat het vierde Eeuwfeest der uitvinding van de Boekdrukkunst met beweegbare letteren, door geheel Duitschland, zoude gevierd worden op den 24 Junij 1840. Den verdienstelijken vervaardiger van het fraaije standbeeld van GUTENBERG werd bij deze gelegenheid het burgerregt der stad geschonken.

Maintz is eene zeer ouderwetsche stad, en de schoonheid van het inwendige beantwoordt niet aan de gunstige vertooning, die zij, van de rivier gezien, oplevert. Zij behoort onder den Groothertog van Hessen-Darmstad en is eene der sterkste vestingen van Europa, welke, als tot het Duitsche verbond behoorende, tegenwoordig door Pruissische en Oostenrijksche soldaten is bezet. De stad en vesting zijn reeds zeer oud. Onder den Romeinschen Keizer AUGUSTUS werd hier door zijnen veldheer AGRIPPA een kamp aangelegd, om de Germanen van den linker Rijn-oever te weren. DRUSUS GERMANICUS bouwde hier later eene sterkte, welke voorkomt onder den naam van *Mogon-*

tiacum of *Moguntia*. Op den anderen oever der rivier bouwde hij mede een kasteel, *Castellum*, thans veelal *Kastel* of *Kassel* genoemd. Behalve in den naam, is evenwel ook de gedachtenis der Romeinen in andere gedenkteekens bewaard gebleven. Zoo vindt men in de nabijheid der stad nog de overblijfsels van eene Romeinsche begraafplaats, alsmede die eener waterleiding, terwijl men in de citadel, op den wal, nog eenen ouden toren vindt, die door DRUSUS zoude zijn gebouwd en van daar ook nog *Drususstein* of ook wel *Eichelstein* genoemd wordt. Het is een groot en lomp gevaarte, dat evenwel, behalve om zijne oudheid, ook om de fraaije uitzigten, die men van hetzelve over de stad en de omstreken kan genieten, allezins der bezigtiging waardig is. Om op de citadel toegelaten te worden, moet men zich eerst van een permissiebiljet voorzien.

In den jare 70 van onze jaartelling zoude in deze stad het 22ste der Romeinsche legioenen in bezetting hebben gelegen, nadat het van den togt naar het Heilige Land was terug gekeerd, terwijl de heilige CRESCENTIUS, die de legerbenden vergezelde, de eerste geweest zoude zijn, die, onder den naam van Bisschop, de bewoners van deze streken in de Christelijke godsdienst onderwees.

Daar de stad langen tijd de hoofdplaats van een Aartsbisdom en de residentie van eenen der Keurvorsten van Duitschland was en de inkomsten van de Aartsbisschoppen en Keurvorsten van *Maintz* buitengewoon groot waren, zoo had dit veel invloed op den bloei en den luister der stad, zoo zelfs, dat men dezelve met den bijnaam van *gouden* vereerde en haar het *gouden Maintz* (aurea Moguntia) noemde.

Zij was een' geruimen tijd het geliefkoosde verblijf der Duitsche minnezangers. Geen wonder ook; want bloei en welvaart kweeken vrolijkheid en min. De

beroemdste derzelven, HEINRICH FRAUENLOB, welke zijnen naam van VROUWENLOF verwierf door de menigvuldige lofliederen, waarmede hij de schoone sekse vereerde, overleed hier in 1318. Uit erkentenis voor de eer, die hij der vrouwen steeds had bewezen, genoot hij na zijnen dood de vereerende onderscheiding, dat de Maïntzer schoonen zijn lijk ter aarde bestelden, en zijn graf met groen en bloemen versierden. Hij werd in de Domkerk begraven.

De Dom is een uitgestrekt gottisch gebouw, en draagt alle sporen van hooge oudheid. Het gewelf rust op zesenvijftig forsche kolommen en het geheel levert een trotsch en indrukwekkend gezigt op. Deze kerk bevat 13 altaren en 60 monumenten. Het altaar van het huis van Nassau bestaat nog, doch het wapen boven hetzelve is in 1601 omgekeerd, toen de Vorsten van dit huis tot de Hervormde godsdienst overgingen. Het koor is de vergaderplaats van het Domkapittel. Onder de monumenten is vooral bezienswaardig de grafzerk, die het lijk der echtgenoote van KAREL *den groote* dekt. Tijdens ons bezoek werd bij een der altaren de mis gelezen, terwijl bij een ander een paar jonge lieden getrouwd werden. Dit een en ander belette echter niet, dat de kerkbediende, geheel in het rood uitgedost en die alleen het regt scheen te hebben, om zijnen gegaloneerden hoed steeds op het hoofd te houden, ons overal rondgeleidde en van alles uitlegging deed. Ook de werklieden, die bezig waren met een monument te herstellen, werkten, onder het maken van vrij wat geraas, ongehinderd door. Alleen toen het hoogwaardige vertoond werd en al de geloovigen knielden, smeten zij hamer en beitel neder en vielen op hunne steigering mede op de knien.

De Stephanuskerk, die in het hoogste gedeelte der stad staat, verdient, inzonderheid om den vrij hoogen

toren, een bezoek. Deze toren toch, die eene hoogte heeft van 68 ellen, levert een heerlijk vergezigt op.

De Augustijner- en St. Pieterskerk, welke laatste in de vorige eeuw is gebouwd en twee torens heeft, zijn mede der bezigtiging niet onwaardig.

De Ignatiuskerk is evenwel de schoonste en in eenen edelen stijl gebouwd. De koepels zijn *al Fresco* geschilderd. Overigens is alles wit gestukadoord met goud. Op het kerkhof is eene opene kapel, in welke, op eene soort van berg, Christus met de beide moordenaren aan het kruis levensgroot zijn voorgesteld. Voor deze groep brandt des nachts eene lantaarn.

In de muren van sommige partikuliere huizen, alsmede op de hoeken van enkele straten zijn insgelijks Heiligen geplaatst, die soms eveneens, bij nacht, verlicht worden.

Hoe deze Heiligen nog na hunnen dood de armoede lenigen en de onschuld beschermen, kan blijken uit het volgende mirakuleuze voorval, dat men van een' derzelven vertelt.

Een arme grijsaard, die sinds lang het sober levensonderhoud gewonnen had met het bespelen der viool en het zingen van vrolijke liederen, en daardoor in vroegere tijden gewoon was vreugde en vrolijkheid te verspreiden onder degenen, die hem hoorden, doolde vruchteloos de straten rond. Zijne kunst konde anderen nu niet schenken, wat hij zelf niet meer bezat; opgeruimdheid en vrolijkheid kende hij niet meer. Met eene hongerige maag en van koude schier verkleumd, poogde hij nog, met magtelooze hand, op het gevoel werkende toonen aan zijn instrument te ontlokken, doch het was te vergeefs. Noch de klaagtoonen van zijn speeltuig, noch de toonen van jammer en ellende, aan de bevende lippen ontvloten, vermogten

de harten te vermurwen en het mededoogen voor den ongelukkige op te wekken. Terwijl hij zoo, door jammer en ellende ter nedergedrukt en door ieder schier verlaten, langs den Rijn sukkelde, hoorde hij, in eene kerk aldaar, den toon eener schel, die de eene of andere godsdienstplegtigheid aanduidde. Schroomvallig trad hij op den drempel van het heiligdom. Hier aanschouwde hij nu het beeld der Heilige maagd, dat, prachtig opgetooid, met eene hemelsche zachtheid op hem scheen neder te zien, als ware zij met zijnen ellendigen toestand bewogen. Lang bleef hij in vrome aandacht voor het beeld staan, en het was hem als werd zijne ellende verzacht en het gevoel van zijnen hulpeloozen toestand verminderd. Eindelijk greep hij zijn speeltuig en vol demoed zong en speelde hij het heilige beeld ter eere en hij smeekte het om bijstand en hulp: en naauwelijks was het lied ten einde, of het beeld ligtte den voet op en wierp den gouden schoen voor den droeven zanger ter neder. Vol vreugde en dankbaarheid nam deze het kostbare geschenk op en ijlde, om in zijne eerste en dringendste behoeften te voorzien. — Maar de mensch, die dikwijls zijnen broeder niet alleen kan zien lijden zonder hem hulp te bieden, is bovendien soms nog wreed genoeg, om hem de hulp, die hij van elders ontvangt, te benijden en te betwisten. Zoo ging het ook met dezen ongelukkige. Weldra werd de grijsaard beschuldigd, van der Heilige haar gouden schoeisel ontvreemd te hebben, en daar deze diefstal tevens heiligschennis was, werd de ongelukkige ter dood veroordeeld. Toen hij nu eindelijk ter strafplaats geleid werd, en hetzelfde heiligdom voorbij moest, smeekte hij, om nog eens te mogen knielen voor de Heilige, wier gunst en milddadigheid voor hem zoo ongelukkig waren geworden. Als laatste gunst stond men dit den armen man toe. Nogmaals hief hij nu met geroerde stem een lied aan, haar ter

eere, en voor het laatste poogde hij toonen aan het speeltuig te ontlokken, dat weldra niet meer door zijne stramme vingers bespeeld zoude worden. En, o wonder! toen hij eindigen moest, en de trein verder zoude gaan, ziet, daar wordt ook de andere schoen hem toegeworpen. Vol verbazing zagen allen dit wonder aan, en wierpen zich mede voor het beeld neder. Allen erkenden hier eene hoogere magt en hieven met den speelman, die dadelijk in vrijheid gesteld werd, een gezang aan, ter eere der Heilige, die op zulk eene wonderdadige wijze de onschuld beschermde en den verdrukte redde.

Onder de verdere opmerkenswaardige gebouwen en inrigtingen dezer stad, willen wij nog noemen: het voormalige gebouw der Duitsche orde, hetwelk thans tot een groot-hertoglijk slot is ingerigt, het fraaije tuighuis, alsmede onderscheidene kazernen, onder welke de groote kavallerie-kazerne bijzondere opmerking verdient, omdat op de frontespice van het gebouw een levensgroot verguld paard prijkt, dat kunstig uit metaal is gegoten. Het voormalige huis van GUTENBERG is thans een casino. Het Museum is, om de menigvuldige Romeinsche oudheden, die men er aantreft en die meest in deze streken zijn gevonden, hoogst merkwaardig. De verzameling van schilderijen bevat enkele goede stukken, doch is op verre na zoo belangrijk niet als sommige andere verzamelingen, van welke wij reeds melding gemaakt hebben. Men vindt er ook nog eenige bijzonderheden, zoo als een fraai tellurium, door eenen monnik vervaardigd, alsmede het model eener brug, die NAPOLEON, in navolging van de Romeinen, over den Rijn wilde leggen, en die zoodanig ingerigt zoude zijn, dat zijn leger langs eenen bedekten weg over de rivier konde trekken, zonder dat zulks werd opgemerkt, en op welke het zich tevens konde verschansen. De

Bibliotheek is vrij uitgebreid en inzonderheid ook merkwaardig om eenige van de eerst gedrukte werken, die in dezelve voorhanden zijn.

De nieuws gebouwde schouwburg is een fraai koepelgebouw met drie uitspringende vleugels. Dezelve staat aan de Gutenbergsmarkt, en strekt haar wezenlijk tot sieraad. De gehoorzaal, die van vier rangen of galerijen is voorzien, bevindt zich in den koepel. Het tooneel is zeer diep en het mechaniek voortreffelijk ingerigt. *Maintz* heeft een Gymnasium, een Seminarium, eene school voor de geneeskunde en onderscheidene andere inrigtingen van onderwijs, van welke wij alleen dit, als iets bijzonders, willen aanstippen, dat in de armenschool, behalve het gewoon onderwijs, ook door eenen kleermaker onderrigt wordt gegeven in het verstellen van oude en gescheurde kleederen. Hoe zeer deze lessen ook van andere wetenschappelijke mogen verschillen en hoe vreemd zulk eene inrigting in den eersten opslag moge schijnen, zoo komt zij ons echter niet ongepast voor, en wij twijfelen niet, of het zal menig een' van die klasse, welke in dergelijke scholen onderwezen wordt, in het vervolg even goed en soms meer te pas komen, dan het onderwijs in sommige wetenschappen, dat hem wordt gegeven.

Onder de straten, die over het algemeen naauw en somber zijn, verdienen *die Bleichen*, zijnde drie regte en vrij breede straten, bijzondere onderscheiding. In *die grosze Bleichen* is eene fraaije springbron. De stad heeft onderscheidene pleinen, waaronder de *Gutenbergsplatz*, die vroeger de *Gemüsmarkt* heette, de *Thiermarkt*, de *Flachsmarkt* en de *Paradeplatz* de voornaamste zijn. De huizen hebben over het algemeen een ouderwetsch voorkomen, hoewel men er ook prachtige gebouwen aantreft. Het aantal inwoners in deze stad beloopt 27,000. De bezetting bedraagt er 6,000

à 7,000 man. De stad is door eene brug van bij de 500 ellen lengte, die op vijftig schuiten rust, met het aan de overzijde der rivier gelegene *Kastel* verbonden.

De omstreken van *Maintz* leveren fraaije wandelwegen op, waarbij, in de eerste plaats, verdient genoemd te worden de zoogenoemde *neue Anlage*, zijnde eene op een half uur van de stad gelegene herberg, die druk bezocht wordt en om de schoone ligging zulks ook allezins verdient. Een fraai aangelegd bosch, dat al dadelijk, zoodra men de poort en de bij uitstek sterke vestingwerken gepasseerd is, eenen aanvang neemt, leidt derwaarts. Langs dezen weg klimt men gestadig en heeft tusschenbeiden een heerlijk gezigt op de voorbij stroomende rivier, tot dat men eindelijk, bij de herberg gekomen zijnde, die op eene aanzienlijke hoogte staat, een uitstekend fraai panorama rondom zich ziet geopend. Beneden zich heeft men den prachtigen vloed, die hier met eene aanzienlijke breedte voorbij stroomt en, juist hier tegen over, den Main in zijnen schoot opneemt. *Hochheim* en *Kostheim*, met de omgelegene, met druiven beplante heuvels, prijken sierlijk aan deszelfs oevers. Links heeft men een prachtig gezigt op de digt gebouwde stad met hare menigvuldige torens, kerken en hooge gebouwen, op den langen schipbrug, en het tegenovergelegene *Kastel*. Heerlijk ziet men van weerskanten de rivier tusschen groene heuvels en lagchende dreven zich henen slingeren, tot zij eindelijk in bevallige valleijen zich aan het turend oog onttrekt. Het verschil in kleur, tussschen het Rijnwater en dat van den Main, trok in het bijzonder onze aandacht tot zich. Het eerste is merkelijk donkerder, en zoo ver het oog slechts reikte, konden wij duidelijk het onderscheid opmerken. Wij zetteden ons voor de herberg, bij een der menigvuldige hier geplaatste tafeltjes, neder in de lommer van

het statige geboomte en vermaakten ons in het zoo even vermelde heerlijke uitzigt, terwijl de verfrisschende drank, welke de oevers dezer schoone hier zamenvlietende rivieren, de Rijn en de Main, zoo mildelijk aanbieden, ons regt verkwikte; inzonderheid, daar de vriendelijke kasteleins dochter, door middel van ijs, aan het kostelijk druivensap eene aangename koelte mededeelde, waardoor hetzelve bij de warmte, die de Natuur ons in die oogenblikken schonk, nog zoo veel te meer laafde en verfrischte. Langs eenen anderen weg wandelden wij weder door de lanen van dezen waarlijk fraaijen aanleg naar de stad terug, en verheugden ons regt over het genot, hetwelk ons dit uitstapje naar de *neue Anlage* verschaft had.

Na het merkwaardigste van *Maintz* bezigtigd te hebben, stelden wij ons voor, de terugreis aan te nemen, en tot dat einde den *Rijn* af te zakken met eene afgehuurde aak, waartoe hier overvloedige gelegenheid aanwezig is. Déze wijze van reizen levert het voordeel op, dat men, in korteren tijd en minder kostbaar, de beide oevers van deze rivier kan bezoeken en het merkwaardige bezigtigen, dan wanneer men zulks met rijtuig, of, hetwelk nog ondoelmatiger is, met de stoomboot doet. Ook verschaft de voor den stroom afdrijvende boot (*Nachen*) eene geschikte rustplaats van de vermoeijende uitstapjes, die te voet moeten gedaan worden; voorts, de overheerlijkste gezigten op de wederzijdsche oevers, welke gezigten verre weg die overtreffen, welke men, van den eenen oever naar den anderen ziende, genieten kan; en eindelijk, de gelegenheid om de eilanden, welke in de rivier liggen, te bezoeken, zonder nieuwe kosten en moeite aan te wenden.

De *Oberkellner im Holländischen Hofe*, alwaar wij gelogeerd waren, had de taak op zich genomen, om, onder onze nadere goedkeuring, eene *Nachen* af te

huren, en berigtte ons, dat hij dit gedaan had tegen den prijs van tien gulden daags. Deze prijs kwam ons, in vergelijking tot dien, welke voor rijtuig betaald wordt, eenigzins hoog voor; doch de gedienstige kastelein maakte ons opmerkzaam, dat de terugreis met het scheepje stroom-opwaarts moeijelijk, langdurig en, uit hoofde van de watertollen, die bij het opvaren van de rivier betaald moeten worden, nog al kostbaar was, en dat de schipper en zijn knecht voor den kost en des nachts voor hun logement moesten zorgen, niet alleen gedurende de heenreis, maar ook gedurende de terugreis, op welke niets te verdienen valt, omdat de reizigers wel den *Rijn* afzakken, doch dien zelden met eene aak stroom-opwaarts (*Berg-an*) bevaren. De vriendelijke man voegde er bij, dat zich somtijds gelegenheden voordeden, welke eenen lageren prijs mogelijk maakten, waaromtrent men in *Kastel* onderzoek konde doen, maar dat in den regel, van *Maintz* naar *Bonn*, tien gulden daags, de heenreis alleen gerekend, betaald werd.

Daar wij den tijd over hadden en toch voornemens waren eene avondwandeling te doen, begaven wij ons naar *Kastel*. Vrij wat volk was er op de been, omdat aldaar de in deze streken zeer beminde Prins WILHELM van Pruissen, met zijn gevolg, doortrok, zich begevende naar *Wisbaden*, alwaar Zijne Hoogheid zoude overnachten, om den volgenden dag naar *Biberich* te vertrekken. Naauwelijks hadden wij ons voornemen aan eenen schipper uit de menigte bekend gemaakt, of er ontstond naijver en eene hevige woordenwisseling onder het scheepsvolk, over de vraag: door wien eene aak, en tegen welken prijs dezelve geleverd zoude worden? Men bekreunde zich niet meer om ons. De zaak scheen aan de uitspraak van het volk onderworpen te zijn. Wij wachtten dan ook het einde maar geduldig af en dachten: „*non nostrum inter vos tantas*

componere lites." (het is onze zaak niet zoodanige geschillen tusschen u te beslechten.) De eene wilde de reis goedkooper aannemen, dan de andere. De prijs scheen wel bij afslag te zullen worden bepaald, toen eindelijk een schipper voortrad, die tot nu toe gezwegen had, en beweerde, dat niemand hunner de vreemde Heeren goedkooper bedienen konde, dan hij; dat hij den *Rijn* morgen moest afzakken, om zijne vrouw naar *Oberlahnstein* te brengen, alwaar zij hare bloedverwanten zoude bezoeken; dat hij daarenboven zijne aak verkocht had aan iemand, een half uur dezerzijds *Bonn* woonachtig; dat hij die aak moest afleveren binnen drie weken; dat hij dus geene kosten voor de terugreis behoefde te berekenen; dat hij slechts dertig gulden vorderde, wanneer de heenreis niet langer dan tien dagen mogt duren, en dat hij ons twee *Thaler* op hand zoude geven, die hij ons schier dwong aan te nemen. Wat zouden wij doen? De aak hadden wij nog niet gezien; ook wisten wij niet, of wij op de gezegden van dezen schipper staat konden maken. Wij dachten echter aan den regel van VIRGILIUS: *Sed motos praestat componere fluctus*, ('t is best maar om den fel bewogen vloed te stillen.) en, om uit het gedrang der schippers te komen, die meer en meer onstuimig werden, en, zoo mogelijk, een eind te maken aan den hevigen woordenstrijd, welke vele der op de been zijnde nieuwsgierigen tot aandachtige toehoorders had uitgelokt, namen wij het aanbod voetstoots aan en met hetzelve het handgeld.

Zoodra wij verklaard hadden het handgeld aan te nemen, was de strijd geëindigd. Ieder zweeg en ging zijnen weg, zoodat wij met onzen schipper alléén bleven, die ons zeide VALENTIJN WEHRUM te heeten; dat zijn broeder PHILIPP bij hem als knecht diende, en dat zij met de aak den volgenden morgen te vier uren tot onze dienst zouden zijn. Hierin werd naauwkeurig woord gehouden. Bij onze afreis bevonden wij de aak

niet groot, ook juist niet van de fraaisten, maar ruim genoeg en voorzien van een over hoepels gespannen zeildoek, als beschutting tegen regen en zonneschijn. Al spoedig merkten wij op, dat de equipage uit vriendelijke en welwillende menschen bestond en wij stelden ons, mede uit dien hoofde, veel vermaak van ons watertogtje op het schoonste en meest merkwaardige gedeelte van den *Rijn* voor.

Een der eerste punten, welke wij met onzen schipper bespraken, was het verkrijgen van de onderscheidene wijnsoorten, welke dit gedeelte van den *Rijn* oplevert. Hieraan denkt toch ieder vreemdeling, die voor het eerst deze streek bezoekt. Bij het vooruitzigt, om den heerlijken Nectar, die de *Rijn* oplevert, op de plaats zelve te proeven, kwam ons onwillekeurig voor den geest het drinklied van CLAUDIUS, waarvan de slotcoupletten aldus luiden:

„Am Rhein! Am Rhein! da wachsen unsre Reben,
Gesegnet sei der Rhein!
Da wachsen sie am Ufer hin, und geben
Uns diesen Labewein.

So trinkt ihn denn, und laszt uns alle Wege
Uns freun und fröhlich sein! —
Und wüszten wir, wo Jemand traurig läge,
Wir gäben ihm den Wein."

Deze coupletten, in verschillende talen overgebragt, zijn welligt door geheel Europa bekend, en deze bekendheid is dan ook het voornaamste, wat den Duitschen zanger, die voor den kost schreef, te beurt viel; want hij was en bleef zoo arm, dat men wil, dat, toen hij den heerlijken Rijnwijn bezong, hij denzelven nooit zoude geproefd hebben. Op dezen CLAUDIUS was dus zeer van toepassing hetgene DES FORGES MAILLARD, in de voorrede zijner werken, verhaalt,

dat zijn vader namelijk van de dichters gewoon was te zeggen:

„Disant que l'art des vers est un art infertile,
Que la pauvreté suit."

Doch keeren wij tot ons reistogtje terug. Onder het genot van schilderachtige gezigten, zoowel naar de wijkende stad *Maintz*, als vooral ook op het verder af, maar hoog gelegen jagtslot *die Platte*, dreven wij, bij het schoonste weder, dat men in den vroegen morgen denken kan, voorbij twee eilanden, de *Peters-aue* en de *Ingelheimer-aue*, en stapten, na een uurtje op het water doorgebragt te hebben, te *Biberich* aan wal.

Deze, aan den regteroever gelegene, stad is klein, doch niet onzindelijk. Zij verdient een bezoek, uit hoofde van het prachtig paleis van den Hertog van Nassau. Vóór het gebouw, naar den Rijnkant, is een groot terras, hetwelk een ruim en treffend gezigt over het water aanbiedt. Daar wij den *Castellan* niet te huis vonden, zoodat wij op hem moesten wachten, om het paleis van binnen te kunnen bezigtigen, deden wij inmiddels eene wandeling in het park en de tuinen. Deze zijn fraai en uitgestrekt. De hoofdpartij vooral, in welker midden eene fontein springt, mag met regt vorstelijk geheeten worden. Hier ontmoetteden wij den Prins WILHELM *van Pruissen*, op zijne morgenwandeling. Zijn voorkomen is vriendelijk en innemend.

Het hoofdgebouw van het hertoglijk paleis bestaat uit eenen grooten koepel, met twee zijvleugels. Op de kroonlijst van den koepel is eene galerij aangebragt, met beelden versierd.

Zoodra de *Castellan* zich bij ons vervoegd had, traden wij het paleis binnen, dat prachtig gemeubeleerd is. De koepelzaal, voor groote feesten bestemd,

heeft een majestueus voorkomen. De wanden der rotunde zijn met marmerplaten van verschillende soorten en kleuren ingelegd, en de binnenkroonlijst, waarop het koepeldak rust, wordt door acht kolossale marmeren pilaren ondersteund. Tot deze ronde zaal leiden twee groote, tegen over elkander gelegene, langwerpig vierkante zalen, rijk met goud versierd, waarvan de eene tot eetzaal dient, de andere tot receptiezaal. Onder de prachtige meubels in deze laatste munten uit zeer kostbare vazen, geschenken van de Keizers van *Rusland* en *Frankrijk*, en van den Koning van *Pruissen*, zoomede de zes kristallen kroonen en de vele kristallen armblakers, welke een getal van ruim zevenhonderd waskaarsen tot de verlichting der zaal vereischen.

Wij hadden ons voorgenomen, van hier een uitstapje te voet te doen, en zoo wandelden wij nu, over *Mosbach*, naar de ruim een uur verwijderde stad *Wisbaden*. Het voornaamste logement aldaar, *zu den vier Jahreszeiten*, was bezet, weshalve wij onzen intrek namen bij GÖLZ, *zum Nassauer Hof*, mede een zeer groot gebouw, en even aangenaam gelegen als het eerstgemelde, dat tevens een badhuis is, en tot opschrift heeft: *Curæ vacuus, hunc adeas locum, ut morborum vacuus, abire queas; non enim hic curator qui curat.* (Nader deze plaats vrij van zorg, opdat gij vrij van ziekten, van hier kunt gaan; want hij die zorgen voedt wordt hier niet genezen.)

Wisbaden, de hoofdstad van het hertogdom *Nassau*, en de residentieplaats van den Hertog, telt ruim 8000 inwoners. Zij ligt in eene aangename vallei, van vruchtbare bergen omgeven. De stad is vrij goed gebouwd en bezit, behalve een paar koude, veertien warme bronnen, welke zesentwintig badhuizen van het noodige water voorzien, die jaarlijks door meer dan dertien duizend badgasten bezocht worden. De heetste dezer bronnen, *Kochbrunnen* genoemd, ontspringt niet

ver van ons logement, aan de publieke straat, en heeft eene temperatuur van 52 graden *Reaumur*. Wij bezochten deze bron, welke besloten is in eene soort van koepel, waarin men met een' trap naar het water, dat onophoudelijk borrelt, kookt en dampt, afdaalt, en welke dagelijks, gedurende bepaalde uren, voor het algemeen gebruik openstaat. De smaak van het water, dat deze *Kochbrunnen* oplevert, hetwelk ons in bierglazen beleefdelijk werd aangeboden, komt vrij wel overeen met dien van slappe bouillon van kalfsvleesch, waarin noch zout noch zuur gemengd is.

De boven bedoelde heilzame bronnen waren reeds ten tijde der Romeinen bekend en in gebruik. *Wisbaden* is dan ook zeer oud en komt in de tiende eeuw bereids als eene stad voor. DRUSUS bouwde er een kasteel, waarvan de overblijfsels, die nog zigtbaar zijn, de *Heidenmauer* genoemd worden.

Het hertoglijk slot, in het laatst der zestiende eeuw, door JOHAN LODEWIJK *van Nassau* gebouwd, zoo ook het zeer oude raadhuis zijn in eenen goeden staat. Het oude slot wordt niet meer bewoond en dient tot een magazijn. Onder de overige openbare gebouwen verdienen opmerking de twee kazernen, waarvan de nieuwe, prijkende met het opschrift: WILHELMUS, *Dux Nassoviae Militibus* 1818, een zeer uitgestrekt gebouw is, bestaande uit drie vleugels, afgeschoten door een fraai ijzeren hek, en versierd met twee kolossale leeuwen; voorts, de munt; de nieuws gebouwde Roomsch-Katholijke kerk, en eindelijk de schouwburg.

Wij bezochten dezen laatsten, bij gelegenheid dat er vertoond werd: *Der Bauer als Millionär, oder das Mädchen aus der Feenwelt*, romantisch-tooverspel met zang in drie bedrijven, door FERDINAND RAIMUND, muzijk van DREXLER. De gehoorzaal is genoegzaam geheel rond en heeft drie galerijen boven elkander,

waarvan de onderste op marmeren kolommen rust. De loge van den Hertog was ten dienste van de vreemdelingen afgestaan. Het tooneel is zeer diep. De decoratiën zijn goed geschilderd. Niettegenstaande het opgemelde stuk vrij groot is, het personeel van hetzelve, buiten het talrijk figuratif, een veertigtal spelende rollen bedraagt, en de decoratiën van het tooneel dertien malen veranderd werden, duurde de vertooning slechts drie uren. Wij teekenen dit op, om te doen zien, hoe spoedig men in Duitschland de stukken afspeelt, hetwelk veel tot het voldoen derzelve bijbrengt. De hoofdrol, FORTUNATUS WURZEL, werd meesterlijk vervuld door den acteur ETMÜLLER. Eene der aria's moest hij, op algemeen verlangen, *da capo* zingen, namelijk die, welke eindigt met de woorden:

„Doch vieles in der Welt,
Ich mein nicht etwa 's Geld,
Ist doch der Mühe werth,
Dasz man es hoch verehrt.
Vor alle brave Leut,
Vor Lieb' und Dankbarkeit,
Vor treuer Mädchen Gluth,
Da zieh' ich meinen Hut."

Bij het eindigen van het zangspel, werd de heer ETMÜLLER voor geroepen, en ontving hij een welverdiend applaudissement. Ook wij waren over zijn spel en over de geheele voorstelling uitermate voldaan, zoodat wij ons verheugden den schouwburg bezocht te hebben en ons geenszins de betaalde entrée beklaagden, die op den tweeden rang slechts 36 *kreutzer* (60 centen) bedraagt.

Bezienswaardig zijn nog te *Wisbaden* het *Museum* van vaderlandsche voortbrengselen, Romeinsche oudhe-

den en schilderijen, en de openlijke Bibliotheek, welke meer dan 50,000 banden en manuscripten bevat; maar boven alles bezoeke men de *Cursaal*, het voornaamste sieraad van deze badplaats. Dit gebouw staat aan het einde van een groot plein, tegen over ons logement, zoodat wij ons dikwijls in het schoone gezigt op hetzelve konden verlustigen. Het prachtig portiek van zes kolossale Ionische zuilen heeft tot opschrift: *Fontibus Mattiacis* 1810. Wederzijds het hoofdgebouw zijn zijvleugels aangebragt, met kolonnades versierd, ieder uit twaalf Dorische kolommen bestaande. Het front van dit geheel is ruim honderd ellen lang. De inwendige inrigting is rijk en smaakvol. Het grootste vertrek, dat tot dans-, concert-, speel- en eetzaal dient, heeft eene galerij, die op eene dubbele rij van 24 Korintische zuilen rust, uit inlandsch marmer vervaardigd. Op deze galerij zijn de orkesten geplaatst. De zaal, welke buitengemeen groot is, wordt met kristallen kroonen verlicht en is versierd met fraaije standbeelden en busten in nissen. Gedurende den badtijd wordt hier dagelijks open tafel gehouden en concert gegeven. Na den maaltijd bezochten wij de bank, die er gehouden werd, en zagen verschillende vreemdelingen, zoo heeren als dames, in weinige oogenblikken, aanzienlijke sommen gelds winnen of verliezen.

Achter dit groot gebouw is eene uitgestrekte wandeling smaakvol aangelegd, waarvan de groote waterpartij een der voornaamste gedeelten is. Door deze wandeling loopt een van de bergen afkomend beekje, waarvan het water opgevangen wordt in waterleidingen, die onder den grond gemaakt zijn, en door welke het naar de stad gevoerd wordt, om dáár verschillende molens in beweging te brengen.

Het plein of het terras, voor de *Cursaal* gelegen, is aan de eene zijde afgesloten door eene kolonnade

uit 46 pilaren bestaande, welke met derzelver kroonlijst en dak eene gaanderij daarstelt, voorlangs een groot aantal winkels, waarin allerlei zaken van weelde en noodzakelijkheid, waaronder sommige van groote kostbaarheid, door vele vreemde kooplieden zijn uitgekraamd. Aan de tegenovergestelde zijde van het evenbedoeld terras geleidt eene fraaije allée van de *Cursaal* stadwaarts.

De schoone omstreken van *Wisbaden* leveren verschillende gelegenheden op tot aangename uitstapjes naar *Soden*, *Hofheim*, *Sulzbach* en andere plaatsen, in het nabijliggende Taunusgebergte, en tot vermakelijke wandelingen naar meer nabijgelegene oorden. Onder deze laatsten mogen als de voornaamste genoemd worden: de *Walkmühle*, eene door de badgasten druk bezochte danszaal, — het *Adamsthal*, de *Geisberg*, de *Platte*, het slot *Sonnenberg* en het *Nerosthal*. Daar wij den tijd niet hadden al deze plaatsen te bezoeken, bepaalden wij ons tot de wandeling naar het jagtslot van den Hertog van Nassau, *die Platte*, twee uren van *Wisbaden*, in een digt woud van het Taunusgebergte gelegen. Wij verkozen tot dit voetreisje den vroegen morgen, en wandelden, langs het bevallige *Clarenthal*, steeds bergopwaarts. Het Taunusgebergte is het hoogste van dit Hertogdom en het evenbedoelde jagtslot ligt op een vrij hoog punt van hetzelve. Hoe moeijelijk ons het schier aanhoudend klimmen ook viel, beloonde echter iedere schrede die moeite; want de steeds afwisselende gezigten, zoowel opwaarts naar de *Platte*, als naar beneden, in de dalen, op de verschillende schoone punten, welke dezelve aanbieden, zijn overheerlijk en niet naar eisch te beschrijven.

Het jagtslot is een regelmatig vierkant gebouw, wit bepleisterd en daardoor nog beter op eenen verren afstand zigtbaar. Een breede optrap of eene stoep,

welke twee kolossale herten van metaal tot ornement heeft, leidt naar den ingang der vestibule, zijnde een ronde, van pilaren voorziene gang, waarin de verschillende vertrekken uitkomen. Boven de deuren dezer apartementen zijn hertenkoppen met derzelver horens geplaatst. De onderscheidene zalen getuigen van eene goede inrigting en zijn met smaak gemeubeleerd. Onder dezelve zijn vooral bezienswaardig twee vertrekken, waarin de meubels, als: tafels, stoelen, canapés, branches, lijsten van schilderijen, spiegels, enz. voorts schrijfgarnituren en dergelijke, alle van hertshoorn gemaakt zijn. Dit gebouw, dat met volle regt den naam van paleis verdient en waarin eene zindelijkheid heerscht, welke voor de bekende Nederlandsche niet behoeft te wijken, is van een plat dak voorzien, dat een ver en rijk gezigt oplevert. Het Taunusgebergte strekte zich in twee naast elkander liggende ketens voor ons uit, en de treffende uitzigten naar *Wisbaden*, *Maintz*, *Frankfort* en andere plaatsen wedijveren om den voorrang in schoonheid.

Langs denzelfden weg wandelden wij naar *Wisbaden* terug, vanwaar wij met een' retourwagen naar *Biberich* vertrokken. Kort nadat wij de evengemelde badplaats verlaten hadden, werden wij getroffen door een der schoonste gezigten, welke wij tot dusverre in deze streken gehad hadden. Voor ons hadden wij *Mosbach* en *Biberich;* regts, in de laagte, verloor het oog zich in den groenen *Rheingau;* links zagen wij den *Rijn* en *Main* elkander te gemoet stroomen en zich vereenigen, waar zich het statige *Maintz*, met deszelfs hooge torens, verheft; terwijl, in de verte, de *Melibocus* zich duidelijk vertoonde.

Wij begaven ons aan boord van onze aak en roeiden voorbij *Schierstein*, aan den regter oever, en het schuins daartegen over, schilderachtig gelegene, *Bu-*

denheim. Toen wij *Walluf* naderden, verzocht schipper VALENTYN ons aan wal te stappen en in die plaats een' kleinen voorraad wijn op te doen, omdat, volgens zijn zeggen, de gewone landwijn dáár goedkoop en, naar zijn oordeel, goed van smaak en krachtig was, bijzonder geschikt, om, zoo als hij zich uitdrukte, ziel en ligchaam bij elkander te houden. Toen wij om deze uitdrukking glimlachten, verhaalde hij ons, dat dezelve in deze streken in den mond van vele schippers lag en haren oorsprong vond in een oud raadsel, waarvan de oplossing is een met hoepels beslagen vat vol most of nog gistenden wijn. Wij herinnerden ons dat raadsel, als uit het Paderbornsche afkomstig, in de werken van de gebroeders GRIMM aangetroffen te hebben, en nemen het hier over in den tongval, zoo als het door die schrijvers is opgeteekend. Het luidt aldus: *Krum Holt hält richt Holt, richt Holt hält Pisewippup, Pisewippup hält Lief und Seel tosamen.*

Wij voldeden aan het verzoek van onzen snaakschen schipper, en zakten daarna de rivier verder af. Na *Ellfeld*, de hoofdplaats van den *Rheingau*, buiten welk stadje een Engelschman bezig was een uitgestrekt buitengoed te doen aanleggen, voorbij gedreven te zijn, lieten wij de *Heddenaue* links liggen, zagen de ruïne *Kidrich*, en achtervolgens *Erbach*, *Grosz-Kiezeraue*, het kleine gehucht *Heidesheim*, *Niederingelheim*, *Hattenheim*, *Hallgarten*, daarvoor het buitengoed *Reichartshausen*, en eindelijk *Oestrich* en *Freiweinheim*. Laatstgemeld dorp of gehucht, in de nabijheid van de kleine rivier *Seltzbach*, die zich hier in den Rijn ontlast, wordt aldus genoemd, omdat oudtijds hij, die zich hier, te *Weinheim*, nederzette, vrij was van de betaling der elders gewone belastingen.

De gezigten over het water op deze onderscheidene,

meer en minder nabij gelegene plaatsen zijn waarlijk aangenaam en liefelijk, en hoe zeer zij het woeste en reusachtige van het Hartzgebergte derven, kunnen zij met regt bekoorlijk en schilderachtig genoemd worden.

In het gezigt van *Mittelheim* zachtkens voortdrijvende, namen wij, onder het gespannen zeildoek gezeten, aan boord het middagmaal, dat de vrouw van den schipper had toebereid, en waartoe zij het noodige gedeeltelijk van *Maintz* had medegenomen, gedeeltelijk te *Walluf* had ingekocht. Ons maal was eenvoudig, doch smakelijk. In het bijzonder beviel ons de *Salvanaat-worst*, die in *Maintz* en de omstreek veel gegeten wordt. Deze worst komt eenigermate met de Brunswijksche overeen. Zij is echter grover, vetter en minder aangenaam van smaak, dan deze. Ook moesten wij het wittebrood roemen, dat blanker en beter gebakken was, dan het beste Groningsche brood. De prijs van de worst, zoowel als van het brood, bedroeg daarentegen nog niet het derde van dien, welke voor die artikelen over het algemeen in ons Vaderland besteed wordt. Bij dit eenvoudig middagmaal smaakte ons de ingekochte, verfrisschende witte landwijn zeer goed, hoewel dezelve op slechts dertien centen, naar de bij ons gewone wijnflesch gerekend, te staan kwam. Terwijl wij etende en drinkende uitrustten, werd het aangename uitzigt, dat wij rondom ons genoten, afgewisseld door de aankomst van een houtvlot van buitengewone grootte, hetwelk den Rijn afzakte en eene soort van kolonie met zich voerde. Op hetzelve toch waren allerlei hutjes, tenten en hokken opgerigt, tot huisvesting van een aantal menschen, die het vlot bevolkten, en tot stalling van dieren en bergplaats van mondbehoeften. Aan het achtereind van dit vlot, op eene verhevene plaats, stond de schipper, die teekens gaf

aan eene menigte mannen op het vooreind, welke, door middel van balken, als roeispanen gebezigd, het vlot naar de gegevene teekens bestuurden.

Wij hadden ons voorgesteld eene wandeling in den *Rheingau* te doen, welke meer vlakke landstreek, aan den regteroever gelegen, in de nabijheid van *Maintz*, bij *Nieder-Walluf*, begint, en voorbij *Bingen*, bij *Lorch*, eindigt. Door het gebergte tegen de nadeelige winden beschut, schenkt deze zeer uitgebreide streek eenen voortreffelijken wijn, die geuriger en geestrijker is, naarmate hij van hooger gelegene gronden komt. Die welken de dorpen, langs den oever en dus laag gelegen, opleveren, wordt, hoe zeer minder smakelijk, voor de gezondste gehouden. Ten einde een goed gezigt over dit voorname gedeelte van het Paradijs van Duitschland te verkrijgen, begaven wij ons naar het kasteel van den Prins VON METTERNICH, op de kruin van den *Johannesberg* gelegen, en stapten tot dat einde aan wal bij *Winkel*, een vlek met 1600 inwoners. Inmiddels lieten wij de aak door des schippers knecht tot op de hoogte van *Geisenheim* vooruit brengen. Het weder, hoe schoon overigens, was drukkend warm. De middagzon scheen met volle kracht op de ons omringende wijnstokken en stoofde de reeds gezwollene druiven; maar ook wij deelden in den gloed der stralen. Het beklimmen van den *Johannesberg* werd daardoor eene der moeijelijkste en meest vermoeijende wandelingen, welke wij op ons reisje gedaan hadden. Nat bezweet en geheel afgemat bereikten wij de kruin; doch wij troostten ons met het gezegde van SENECA: *Quod fuit durum pati, meminisse dulce est*, of, zoo als wij het vrijelijk zouden vertalen:

„'t Geen hard en moeilijk was te lijden
Is in 't herdenken zoet, geeft stof vaak tot verblijden."

Inderdaad, de uiterst moeijelijke togt berouwde ons geenszins, en later hebben wij denzelven steeds met genoegen herdacht; want onze moeite werd in de ruimste mate vergoed door het genot van de overheerlijke gezigten, vooral van het balkon van het kasteel, vanwaar de *Rheingau* zich in al zijne grootheid en pracht vertoont. Ook het gezigt ruggewaarts naar den Rijn is voortreffelijk, zoo mede dat naar het zijdelings afgelegen *Vollraths-slot*, dat in de eerste helft der veertiende eeuw gebouwd en de eenige nog overgeblevene burg van den *Rheingau* is.

In den voorgevel van dit uitgestrekt en wel ingerigt kasteel, hetwelk 67 apartementen heeft, leest men C. W. L. P. A. METTERNICH REST. ET EXTR. 1826. In dat jaar moeten er wel aanzienlijke herstellingen en verbeteringen aan dit gebouw gedaan zijn; want het vertoont zich als geheel nieuw. De nabijgelegene slotkerk daarentegen was in eenen vervallen' toestand, doch men maakte een begin met deszelfs herstelling. Het dak van het koor was reeds afgenomen, zoodat het gebouw open en aan de inwerking van weer en wind blootgesteld was. Het zag er dan ook deerlijk gehavend uit; want het altaar was opgeruimd en al de beelden van Heiligen en andere kerksieraden waren, zonderling opeengestapeld, in een door ijzeren traliën afgeschut gedeelte der kerk weggesloten.

Nog tamelijk vermoeid daalden wij langs de noordzijde den berg af, naar het dorp *Johannesbergergrund*, verfrischten ons daar met melk bij eenen gulhartigen landman, wandelden door *Geisenheim* en rustten in onze aak uit.

Weldra vertoonde zich aan ons oog de *Rochusberg*

met de kapel op denzelven; welke laatste, den heiligen ROCHUS toegewijd, de reliquiën bevat van den heiligen RUPERTUS, en jaarlijks, op den 15 Augustus, door de bewoners van de gansche omstreek, in plegtige bedevaart, bezocht wordt. *Kempte* voorbij gedreven zijnde, stapten wij aan wal bij *Rüdesheim*, een schilderachtig vlek met 2400 inwoners, bloeijende door handel en scheepvaart. Ons voornemen was, van hieruit het *Niederwald*, welk goed thans aan den Graaf BASSENHEIM toebehoort, te bezoeken. Terwijl men de ezels, die wij tot dat einde door den schipper hadden doen bestellen, in gereedheid bragt, bezagen wij van de vier aloude burgen, welke hier gevonden worden, den meest bezochten, *Brömser-Hamburg*. Naar den Rijnkant levert dezelve een schoon gezigt op; dat naar de landzijde is door de hooge bergen beperkt. Men bragt ons in de woonkamers en toonde ons het burgverlies en de torenpriëelen. Het geheel is zeer somber. Desniettemin wordt deze ruïne als eene soort van uitspanningsplaats door de ingezetenen uit *Rüdesheim* en de omstreek, vooral des zondags, bezocht, waardoor de kastelein, welke dezelve bewoont, een goed bestaan schijnt te hebben. Deze voorspoed heeft aan eenen anderen aanleiding gegeven, om op zijn' grond, achter deze ruïne, meer naar de zijde van het vlek, eene nieuwe gelijksoortige ruïne, doch meer in den vorm van eenen hoogen toren, te bouwen, met het oogmerk, om zijnen buurman te onderkruipen. Het werk was reeds vrij ver gevorderd, tot groote spijt van den gedienstigen kastelein, die ons rondleidde.

Toen wij de ruïne afgedaald waren, vonden wij de bestelde ezels gereed staan. Wij begonnen onzen togt naar het, hoog op de rotsen, schuins tegenover *Bingen*, gelegen *Niederwald*. De wijnstok stond in deze streek overheerlijk. Hij was onlangs gesnoeid.

De afgesnedene ranken lagen gedeeltelijk nog in de zon te droogen. De reeds bruin uigedroogde werden door vrouwen, in groote manden, op het hoofd gedragen, naar de schuren gebragt, om aldaar tot den winter bewaard te worden, als wanneer dit snoeisel, na met warm water gebroeid te zijn, aan het vee gevoederd wordt.

Bij het doen van onderscheidene vragen aan de ezeldrijvers, die ons tevens tot gidsen verstrekten, merkten wij al spoedig op, dat zij zich vrij goed in verschillende talen wisten uit te drukken; vooral de jongste der drie, een vriendelijke knaap, die ons eerst in het Engelsch en daarna in het Fransch had aangesproken. Toen wij hem onze bevreemding over zijne taalkennis betuigden en vroegen, waar ter school hij het Engelsch en het Fransch geleerd had, scheen hij eenigzins geraakt en antwoordde: „wanneer men „dagelijks met ezels omgaat en goede zorg voor de „beesten en reizigers dragen wil, moet men wel „vreemde talen kennen. Wat zou er anders van „worden? Amor" — zoo was de naam van den ouden, zwarten ezel, dien hij dreef — „Amor luistert „wel naar mijne zweep. Ik kan het dier spoediger „doen gaan, links en regts doen afwijken, ja zelfs „stil doen staan, alleen door middel van de zweep „en zonder een woord te spreken. Zie maar!" en met een kreeg Amor een' fikschen zweepslag, ten gevolge waarvan de vooruitgang, hoe kortstondig dan ook, bespoedigd werd. „Maar," vervolgde de zestienjarige knaap, „ik kan mij bij de vreemdelingen „niet door de zweep doen verstaan. Dat moet met „woorden geschieden, en wel met woorden in de „taal, die zij spreken. Moet ik hen niet voor het „gevaar waarschuwen, wanneer zij op het gindsche „smalle voetpad te nabij den kant komen, en, dui„zelig wordende, met mijn dier in den afgrond konden

„nederstorten? Moet ik hen niet opmerkzaam maken „op de bijzonderheden, die het *Niederwald* oplevert? „Moet ik hen niet verzoeken verder voort te reizen, „wanneer zij eene schoone partij lang genoeg bezig- „tigd hebben, ten einde de tijd niet ontbreke, om „al de partijen te zien en nog vóór den avond te „kunnen afdalen? Moet ik het hen niet duidelijk „maken, dat het boven langer dag blijft dan beneden, „en dat zij zich dus moeten spoeden, om in tijds af „te dalen, daar zij in het duister ligtelijk zouden „kunnen struikelen? Ook is het mijn belang, dat er „spoed met de reis gemaakt worde; want de ezels „worden niet bij het uur betaald, maar de togt naar „boven staat op vast geld." Amor ontving wederom een' duchtigen zweepslag en de jeugdige ezeldrijver snapte verder: „Moet ik dan, naar beneden terug „gekeerd zijnde, de vreemdelingen niet kunnen zeggen „hoeveel geld zij schuldig zijn te betalen? Moet ik „hen niet beleefd en verstaanbaar om mijn drinkgeld „kunnen vragen, wanneer zij het uit zich zelve niet „geven? Dit weet ik het best in de vreemde talen „uit te drukken." — Nadat wij een eindwegs voort- gestapt waren, hervatte de knaap: „en waar ik dit „alles zou geleerd hebben? ja, zeker, in mijne „jeugd heb ik ter school gegaan, een groot huis, „een fraai gebouw. Ik zal het u beneden aanwijzen. „Dáár heb ik, met behulp van oorvijgen, het spellen „en een weinigje lezen geleerd, maar niet veel meer; „want al spoedig moest ik mijn' vader helpen de „ezels te verzorgen en te drijven, met mijne oudere „broeders. Die twee anderen, daar achter ons, zijn „mijne broeders. Ook hebben wij vier huurknechten. „Die worden, even als de ezels, bij de reis betaald. „Vader, die zelf niet meer naar boven drijft, blijft „te huis en neemt de zaken waar. Het gaat ons „goed. Wij leven van de ezels. Vader heeft er

„zeven in eigendom. Twee jaren geleden heeft hij „er een' van eenen Franschen Jood bijgekocht. Die „was voor mij, uit hoofde het zwartje reeds oud en „dus best bij mij vertrouwd was. Doch Amor begint „grijs te worden en welhaast krijg ik een der twee „graauwtjes, welke vader dit jaar aangekocht heeft „van onzen buurman, die het drijven gestaakt heeft. „Gij ziet, dat het ons voorspoedig gaat. Dat komt „echter niet van de ezels alléén. Wij hebben ook „eenen wijngaard, doch die is zeer klein. De voor„name rijke heeren hebben hier de grootste en de „beste wijngaarden, en toch koopen zij onzen wijn „en dien van andere kleine boeren op, verkoopen dien „weder voor een' veel hoogeren prijs, zenden dien „naar vreemde landen en maken de koopers wijs, dat „hij op hunne bergen geoogst is. Doch het gaat mij „als Amor, ik dwaal van het spoor." Nadat Amor door een paar zweepslagen, die hem langs de linkerzijde gegeven werden, regts af, op het betere pad, gekomen was, vervolgde onze snaak: „Ik zoude u „immers zeggen, hoe ik de talen geleerd heb. Dat „is zeer eenvoudig in zijn werk gegaan. Toen ik „oud genoeg was, om met de ezels naar het *Nieder*„*wald* te gaan, leerde mijn vader mij het Fransch „en het Engelsch, op dezelfde wijze, als hij het aan „mijne broeders geleerd had. Ik moest dagelijks eene „reeks van woorden van buiten leeren met derzel„ver beteekenis. Die woorden moest ik iederen mid„dag opzeggen en kreeg er dan telkens nieuwe woor„den bij. In den beginne ging het goed, doch „weldra verveelde het mij (als men nog jong is, kent „men zijn eigen best niet). Ik vergat de woorden, „die ik geleerd had en de nieuwe, die ik er bij „moest leeren, kende ik niet. Toen werd het anders! „Zweepslagen kreeg ik niet. Vader zeide: „de „„mensch is geen ezel." In dien tijd echter wenschte

„ik somtijds een ezel geweest te zijn; want de „dieren kregen hun voeder, en mij gaf men geen „eten. Neen, heerschap! volstrekt niets. Zoo dik- „wijls het maar aan één woord haperde, geen eten! „Dit nu gebeurde niet zelden, al had ik nog zoo „mijn best gedaan. Maar vader hield vol, en ik kan „u verzekeren, dat ik, zoodoende, in één' winter „meer aanleerde, dan ik anders in twee jaren zou ge- „daan hebben."

In dezen jongen ezeldrijver zagen wij bewaarheid het gezegde van PERSIUS FLACCUS:

Quis expedivit psittaco suum *χαῖρε*?
Magister artis ingenique largitor
Venter.

(Wie heeft den papegaai zijn *wees gegroet* geleerd? De meester van de kunst en schenker van den geest: de honger.)

Gedurende een' geruimen tijd bleef het gesprek afgebroken. Steeds hooger klimmende, dan eens langs zandige of kale, rotsachtige paden, dan weder door welige wijngaarden, verlustigden wij ons in de schoone partijen, die het vóór ons hooger gelegen gebergte niet alleen, maar ook het terug zien naar de laagte opleverde.

Om den vrolijken knaap weder aan het keuvelen te krijgen, vroegen wij hem, of hij wel wist, tot welke taal het woord Amor behoort, en wat hetzelve beteekent? Met eene zekere verwaandheid antwoordde hij: „Ik noem den ezel dagelijks honderd- „maal bij zijnen naam en ik zou niet weten, wat die „naam beteekent? Toen wij het dier van den Fran- „schen Jood kochten, vroegen wij natuurlijk naar „den naam. „Amor heet het," antwoordde hij.

„Sedert hebben wij het steeds Amor genoemd. „De Franschman heeft echter niet gezegd, wat dat „woord beteekent. Misschien omdat hij het niet „wist. Het was ook onnoodig; want zij (de Fran„schen) zeggen *a*, *aa*, *ahn*, *aan*, of *aane* (*âne*) „tegen eenen *ezel*. Hier te lande spreken de voor„name rijke heeren ook wel eens van *aanen* (*Ahnen*), „maar daarmede meenen zij dan niet hunne ezels, „maar hunne voorouders; en zij, die tweeëndertig „van die soort van *aanen* gehad hebben (alsof wij „alle niet veel meer hebben gehad), beelden zich „in, de voornaamsten van het land te wezen, en „zeggen, dat zij van adel zijn. — *Mor* is een *zwarte*, „want de *moren* zijn alle zwart, geheel zwart. Men „vindt ze echter niet aan den Rijn. — Amor is „dus een *zwarte ezel*."

Terwijl de knaap aldus snapte, hadden wij het eerste belangrijke punt van het *Niederwald* bereikt. Het is een open, steenen tempel, die reeds in verval begint te komen en dus als zoodanig weinig beteekent, maar die, aan het uiteinde van het woud, in de nabijheid van den breeden Rijn, die hier onderscheidene eilanden heeft, gelegen, een ruim uitzigt oplevert naar *Bingen*, naar den *Rochusberg* en naar den verwijderden, hoogen *Donnersberg*.

Nu begaven wij ons op weg naar de *Försterey*. Dit boschwachtershuis, het daarbij gelegen jagtslot en de kapel zijn alle drie zeer in verval. Het jagtslot is bij den tegenwoordigen bezitter nimmer bewoond geweest. De kapel is in eene schuur herschapen. Het zijn dan ook geenszins de gebouwen, die den reiziger derwaarts lokken; doch hij bezoekt deze plaats, eensdeels, om het overheerlijk uitzigt over het *Wisperthal* naar den verwijderden Rijn, die, van hooge rotsen omgeven, als in eene diepe kom ligt, aan welker eind zich in de verte *Bacharach* schilder-

achtig voordoet, en, ten anderen, om de zeer bijzondere *echo*, die hier gehoord wordt. Er is slechts ééne standplaats, waar men deze echo volkomen kan waarnemen. Die plaats is bij de kapel, voor de geslotene deur, zoodat men het boschwachtershuis links, het bosch regts en het jagtslot vlak voor zich heeft. De echo is sterker en de herhaling menigvuldiger hoorbaar, naarmate het weder helderder en stiller is. Men zeide ons, dat een geweerschot 14 à 15 malen herhaald werd. Hoe zeer het weder, tijdens ons bezoek van het *Niederwald*, niet zeer stil was, zoo als meestal op de bergen een weinig wind gevoeld wordt, namen wij nogtans eenige proeven met de echo. Wij bevonden, dat een geweerschot negenmaal en onze stem zesmaal zeer duidelijk herhaald werd, en dat het roepen door drie personen van de woorden *ha ha!* bijna te gelijkertijd, doch in onderscheidene toonen, een aanhoudend, schaterend en allerzotst lagchen opleverde.

Na wederom eenen geruimen tijd door het bosch gereden te hebben, moesten wij afzitten en den weg te voet vervolgen. Wij wandelden door een donker rotshol of eene kunstmatige grot en vonden ons eindelijk verrast, door plotseling in een' aangenamen, tamelijk hoog gelegen', koepel te komen. Deze koepel moet vooral niet onbezocht gelaten worden, uit hoofde dezelve drie uitzigten aanbiedt, welke, ieder in zijne soort, uitmuntend zijn, namelijk op *Dreieckhausen*, op het kasteel *Rheinstein* en op den *Vautsberg*.

Op onze ezels gestegen, klommen wij, nog hooger, naar den *Rossel*. Deze partij is op het hoogste punt van het *Niederwald* gelegen. Boven op eene rotsspits is een toren gebouwd, de *Rosselthurm* genoemd. Van de tinne van dezen toren heeft men allertreffendste gezigten op den *Rijn* en de *Nahe*, welke laatste bij *Bingen* in eerstgemelden uitstroomt.

Het onderscheiden gekleurde water dezer beide rivieren is hier zeer duidelijk een eind wegs zigtbaar. Het oog wordt voorts bij afwisseling getroffen door het gezigt op *Bingen*, naar het zeer diep liggend *Bingerloch*, op den *Maüsethurm*, op de ruïne *Ehrenfels* en het kasteel *Rheinstein*, en eindelijk op de *Klippe*, welke laatste ook nog tot het *Niederwald* behoort, vroeger mede bezocht werd, doch thans meer en meer in verval geraakt en, ter voorkoming van ongelukken, afgesloten is. Wij mogen den *Rossel* de stoutste partij noemen, die wij na den *Rostrap* gezien hebben. Dezelve is eenig in hare soort en het gezigt van den toren, steil naar beneden in den diepen afgrond, zelden door een' zonnestraal beschenen, inderdaad huiveringwekkend.

Zeer voldaan verlieten wij het *Niederwald* en daalden langs den kortsten weg naar beneden. Wij stapten bij de kleine boerderij van de ezeldrijvers af, alwaar wij vernamen, dat de oude zwarte ezel door zijnen voormaligen bezitter steeds bij den Hebreeuwschen naam חמור (gamor), dat is *ezel*, was genoemd geworden, en dat de knaap, dien wij hierboven sprekend hebben ingevoerd, van dien naam Amor had gemaakt. Men liet ons, volgens belofte, het schoolgebouw zien, een vrij goed lokaal.

Daar de avond reeds begon te vallen, spoedden wij ons naar boord, en, onder het klokkengeklep, — dat in deze streken schier aanhoudend is en van des morgens vroeg tot des avonds laat de geloovigen naar de kerken roept, — staken wij over naar het op den linkeroever liggend *Bingen*, alwaar wij onzen intrek namen *im weissem Ross*.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK.

Bingen, *en vertrek van daar naar* Coblentz.

Que ces sites sont doux! que ces lieux sont touchans!
O puissante nature! o grande enchanteresse!
Tout ce que j'aperçois m'attache et m'intéresse.

LA HARPE.

Indien niet na het gesmaakte genot, na de genotene genoegens des levens de herinnering daaraan ons bijbleef; indien niet de mensch het vermogen bezat, om zich het eenmaal genotene nog weder levendig voor den geest te stellen en hij niet bij herhaling kon smaken, waarvoor eenmaal zijn hart gloeide, ach! het reinste genot zoude slechts luttel waarde hebben, de hoogste vreugde des levens zoude niets meer zijn, dan een ijdel droombeeld. Maar neen, dat is zij niet. Het rein genot is duurzaam; want de herinnering aan hetzelve blijft ons steeds bij, en jaren mogen henenvlieten in het eindeloos verledene; de tijd moge de kenmerken van zijne vaart ons op het aanschijn malen, het hart blijft nog steeds genieten, wat het eenmaal genoot, en de eenmaal vast opgenomene indrukken vermogen tijd noch lot weder uit

te wisschen. Zij zijn duurzaam, zoo lang de geest het vermogen behoudt, om geregeld te denken, en even duurzaam, even onuitwischbaar is daarom ook het rein en zuiver genot, dat den geest wist te ontgloeijen en te treffen, het hart in heilig vuur konde doen ontvlammen. O, wien komen niet, als hij aan het verledene terug denkt, de zaligste herinneringen voor den geest van zoo vele reine genietingen, die hij eenmaal mogt smaken? Ongelukkig hij, met wien zulks niet het geval mogt zijn, op wiens afgelegden levensweg geene enkele bloem van levensvreugde bloeide, of liever, — want voor welken sterveling zou de bron van genot bestendig gesloten zijn? — ongelukkig hij, die onopmerkzaam en ongevoelig blijft voor de bloemen, die op zijne levensbaan tieren en niets meent te zien, dan doornen en distelen. Ook de toekomst moet voor hem arm zijn aan genot; want de herinnering aan genotene vreugde kent hij niet.

Onder die genietingen, welke steeds in het hart blijven gegrift en eene immer vlietende bron van genot opleveren, meenen wij ook die te mogen rekenen, die het beschouwen van prachtige natuurtooneelen ons schenken. Wanneer de Natuur in ieder voorwerp, dat zich aan het oog voordoet, ons als ware het tegenlacht; wanneer zij ons hier door hare aanminnige schoonheid boeit, dáár door hare verhevene stoutheid op eene ongekende wijze treft en roert, ginds door hare gadelooze pracht en luister ons verrukt, o dan ontvangt de ziel indrukken, die nimmer weder worden uitgewischt, maar steeds de aangenaamste herinneringen opwekken en een duizendvoudig genot aanbieden.

Zoodanige genietingen mogten wij in den Hartz in ruime mate smaken, en wij hebben het gewaagd dezelve in flaauwe trekken te schetsen. Ook de Rijn

bood ons dergelijk genot als met eene milde hand aan.

Nog waren wij verrukt door het schoone, dat wij op ons togtje naar het *Niederwald* hadden aanschouwd, en levendig stelde de verbeelding ons alles weder voor den geest, toen wij bij den avond van dat uitstapje uitrustten en uit onze kamers een prachtig uitzigt hadden op de heerlijke streken, die, door het zachte maanlicht als verzilverd, zich rondom ons uitstrekten. Het was een aangename avond — een avond, zoo als wij dien in onze vaderlandsche, nabij de zee gelegene, gewesten, waar dikwijls koude zeedampen, ook na eenen warmen dag, den avond guur en onaangenaam maken, zelden kunnen genieten. Eene liefelijke zoele lucht had de warmte van den dag vervangen, en voor het opengeslagen raam van onze logeerkamers ademden wij de, door eene zachte koelte naauw merkbaar bewogene, balsemrijke lucht in. Het genietende hart, hoe welsprekend veelal, kan ook van verrukking stom zijn, en zoo was het met ons. Alles om ons was stil en zweeg; wij zwegen mede, en dachten aan de heerlijke verzen van CLAUDIUS, waarin hij zulk eenen avond zoo juist en met ware kleuren schildert, welke verzen door den geliefden TOLLENS zoo fraai in onze taal zijn overgebragt.

„De maan is opgekomen,
Het donker loof der boomen
Verzilvert zij den top;
Valei en heuvels zwijgen,
En langs de velden stijgen
De wondre witte nevels op.

Wat is het stil in 't ronde!
't Is of natuur een sponde
Voor heel de wereld spreidt;
't Is of zij al 't geschapen',
Na 't waken, nu te slapen —
Na 't zwoegen nu ter ruste leidt."

En toch die stilte was zoo welsprekend, zoo indrukwekkend. Het zachte geruisch van den snelvlietenden stroom, waarop het maanlicht zich heerlijk spiegelde, drong aangenaam door in het oor en werd niet meer afgebroken door het rumoer van den dag. In onze nabijheid verhieven het oude *Bingen* en het bekoorlijk gelegen *Rüdesheim* hunne torens en ruïnen, die zich liefelijk als verscholen tusschen de rijk met druiven bebouwde bergen, welke beide plaatsen omgeven. Meer helder kaatste de steile en kale rotswand van het *Niederwald*, schuins tegen over *Bingen*, het bleeke maanlicht terug, terwijl nog andere heldere rotspunten tusschen de donkere wijngaarden uitstaken. Met moeite ontscheurden wij ons aan dit betooverend fraaije tooneel, en het was reeds laat toen wij ons nederlegden, om de voor den mensch zoo aangename en noodzakelijke rust te genieten en eenen dag af te wachten, die ons weder nieuw en rijk genot zoude verschaffen.

Bingen ligt aan den mond van de rivier de *Nahe*, die hier in den *Rijn* vloeit. De *Nahe* bepaalt de grenzen tusschen het Pruissische en Hessische. De stad heeft eene bij uitstek fraaije ligging aan de helling van eenen berg, op welks kruin de ruïnen nog aanwezig zijn van een oud kasteel, de *Klopp* geheeten. De stad zelve, die 4000 inwoners telt, is somber. Zij is van ouden oorsprong en zoude bij de Romeinen onder den naam van *Bingium* reeds bekend zijn geweest.

Het kasteel (de *Klopp*), waarvan wij zoo even spraken, wil men, dat ook van Romeinschen oorsprong zij, en wel dat DRUSUS het zoude hebben opgerigt. De helling van den berg is grootendeels tot tuinen en wandelingen ingerigt, zoodat men langs eenen aangenamen weg naar boven klimt. Hier en daar vindt men rustplaatsen in van mos gemaakte sopha's of in eenvoudige, uit boomschors zamengestelde, hutten, waar de vermoeide wandelaar zich kan verpoozen. In het kasteel zagen wij de rotskamer met het burgverlies, waarin eenmaal Keizer HENDRIK IV door zijnen zoon is gevangen gehouden. In den toren vindt men nog een kamertje, van waar men een vrij en uitstekend fraai gezigt heeft op de bekoorlijke omstreken. Van een' schier bestendigen luchtstroom, dien men in dit verheven vertrek kan hebben, had men hier gebruik gemaakt, om de snaren eener *Eolusharp* in beweging te brengen. Zacht en weemoedig klonken de toonen van dit speeltuig door de overblijfsels van voormalige pracht en grootheid, doch die ook waren henengevloten met den stroom des tijds, even als de smeltende toonen van het instrument, met den zacht bewogen luchtstroom henen vlietende, zich weldra in de ruimte verlooren.

Van hier wandelden wij naar de *Drususbron*, welke bevat is in een eenvoudig Romeinsch koepeltje. Deze bron vangt het water op, dat van de bergen vloeit en dit water wordt van hier door de waterleidingen, die mede van Romeinschen oorsprong zijn, en, naar men wil, door DRUSUS zouden zijn aangelegd, naar de stad geleid. Nevens deze onderaardsche waterleiding loopt een gang, welke de gelegenheid geeft, om dezelve te herstellen, wanneer die hier of daar gebrekkig mogt worden.

Eene fraaije brug, die grootendeels nog de duidelijkste sporen draagt van Romeinschen oorsprong te

zijn, verbindt de beide oevers van de *Nahe* te zamen.

Met *Bingen* eindigt de bekoorlijke *Rheingau* en begint de lange bergketen, die zich tot aan het Zevengebergte uitstrekt en zoo vele heerlijke partijen, zoo vele stoute en verhevene natuurtooneelen aanbiedt.

Reeds vroeg in den morgen waren wij bij de hand, om onze reis voort te zetten, doch alles om ons was in een digt nevelkleed gehuld en te vergeefs trachtte het oog tot de overzijde der rivier door te dringen. Wij moesten dus, om genot van de reis te hebben, besluiten, om nog eenigen tijd te wachten, tot dat de staag hooger rijzende zon de morgennevels zoude hebben verdreven.

Wij hadden den vorigen avond kennis gemaakt met eenen officier der Koninklijke garde, die te *Berlijn* in garnizoen lag en een reisje door *Frankrijk* en *België* gedaan had, en nu den *Rijn* bezocht, eenen Vrijheer VON LYNCKER. Deze wilde gaarne in ons gezelschap deelen, dewijl hij anders, alleen zijnde, met de stoomboot zoude moeten gaan, en daar het ons scheen, dat wij geenen onaangenamen reisgenoot aan hem zouden hebben, zoo stemden wij hierin gaarne toe. Omstreeks acht uren was de lucht genoegzaam opgeklaard en wij begaven ons nu te zamen in de *Nachen*, in welke onze schippers reeds op ons wachtten. Weldra dreven wij weder in het midden van den prachtigen vloed.

Het eerste voorwerp, dat onze aandacht tot zich trok, was de kleine ruïne, in het midden van den *Rijn*, de bekende muizentoren. Wie kent toch de *Sage* niet van den wreeden HATTO, Aartsbisschop van *Maintz*, die, naar men wil, in de tiende eeuw, ten tijde van eene groote hongersnood, eene tallooze menigte ongelukkigen, die bij hem kwamen om brood, daar zijne schuren met koren gevuld waren, liet opslui-

ten en daarop het gebouw in brand liet steken, waardoor zij ellendig omkwamen, terwijl hij, hun jammergeschrei hoorende, onmenschelijk genoeg was van te zeggen: „hoor die muizen eens piepen?" Maar wie kent dan ook niet de straf, die het gevolg was van deze gruweldaad? Tallooze muizen bestormden den onmensch en lieten hem in zijn prachtig paleis nergens met rust. Om zich van haar te ontdoen, liet hij eenen toren bouwen in den *Rijn* en in denzelven meende hij van zijne vervolgers bevrijd te zullen wezen; doch te vergeefs. Ook daar zwommen zij hem na en levend werd hij door de muizen verslonden. Zijn naam zelfs werd uit het tapijt gevreten!

Het schijnt, dat deze toren in de dertiende eeuw gebouwd is, om tol te vorderen van de hier voorbij varende schepen en tevens, om tot baken en lichttoren te dienen. In dien tijd toch was de *Rijn* hier, te midden der menigvuldige rotspunten, voor de schippers uiterst gevaarlijk. De meest gevreesde plaats was in de nabijheid van dezen toren, waar slechts eene smalle opening den doortogt tusschen de rotspunten overliet, en welke plaats daarom ook den naam van *Bingerloch* draagt. Later heeft men evenwel de rotsen doen springen en daardoor is de vaart aanmerkelijk gemakkelijker en veiliger geworden, hoewel men nog steeds voorzigtig moet zijn; waarom het doorvaren hier ter plaats bij nacht ook zoo veel mogelijk vermeden wordt. Een aan den weg opgerigt gedenkteeken bewaart de gedachtenis aan het werk, waarbij de Rijnvaart zoo veel heeft gewonnen.

Aan de regterzijde geniet men een fraai gezigt op de schilderachtig gelegene ruïne van het slot *Ehrenfels*. Een weinig verder ligt het dorp *Asmanshausen*, dat bekend is door zijnen rooden wijn. Deze is zeer krachtig, doch wij moesten denzelven ook duurder be-

talen, dan den witten landwijn uit de naburige plaatsen. Schuins tegen over *Asmanshausen* ligt, op eene hooge en steile rots, het fraaije slot *Rheinstein* of *Königstein*.

Wij lieten ons hier aan wal roeijen, en langs een smal en zeer steil voetpad klommen wij naar boven. Ofschoon reeds eene ruïne zijnde, zoo heeft echter de menschelijke hand de verdere slooping van den tijd afgewend en de oude ridderlijke hallen weder tot vorstelijke vertrekken ingerigt. Het kasteel, dat sterk en fraai genoemd mag worden, behoort thans aan Prins FREDERIK *van Pruissen*.

Toen sommigen onzer dit slot bezagen, waren de vorstelijke personen juist aanwezig, en ofschoon alsdan de bezigtiging gewoonlijk geen plaats mag hebben, zoo werd ons verzoek evenwel heuschelijk toegestaan en wij zagen niet alleen het slot, maar ontmoetten ook deszelfs doorluchtige bewoners.

De vertrekken zijn over het algemeen klein, doch smaakvol gemeubeleerd. De ridderzaal is waarlijk prachtig. Wij zagen voorts eene aanzienlijke en keurige verzameling van keukengereedschappen, bekers, hompen, schenkkannen en dergelijke dingen uit den riddertijd, sommige met gedenkpenningen versierd. De zandsteenen trap, naar den hoogen toren, is buiten om denzelven als een wenteltrap aangebragt en van een ijzeren hekwerk omgeven. Hij heeft geen' anderen steun, dan aan de ééne zijde, waar hij in den muur is bevestigd en schijnt dus vrij in de lucht te zweven. Groote Pruissische vlaggen en wimpels wapperden van de tinne des torens, uit hoofde van het verblijf der vorstelijke personen aldaar, en men verzekerde ons, dat eene derzelve eene lengte had van 50 ellen. De gezigten, die men van deze hoogte heeft op den in de laagte zich bevallig kronkelenden *Rijn* en deszelfs met stoute bergen omzoomde oevers, zijn boven alle beschrijving schoon. Ook bij de een half

uur gaans van het kasteel verwijderde meijerij, waarheen wij ons nu begaven, wachtten ons de heerlijkste vergezigten. Een vermoeijend voetpad, nu eens rijzend dan weder dalend, leidde ons door digt kreupelbosch derwaarts, doch een goed glas wijn en eene zitplaats, die naar alle zijden een heerlijk uitzigt aanbood, stelden ons genoegzaam schadeloos voor de aangewende moeite.

Een ander steil en daardoor zeer vermoeijend voetpad leidde ons naar beneden en bragt ons voorbij de ruïne *Sonneck*, aan welker voet wij wederom een uitstekend fraai verschiet rondom ons opmerkten. Aan den regteroever van den *Rijn* zagen wij *Lorch*, links *Heimbach*, terwijl het gezigt bepaald werd door de stad *Bacharach*, die zich bevallig in de verte tusschen de groene bergen en steile en kale rotsen vertoonde. In de aak rustten wij van onze wandeling uit en verlustigden ons tevens in de overheerlijke gezigten, die men hier schier onophoudelijk geniet en die ieder oogenblik weder door nieuwe schoonheden het oog verrukken en treffen. Van *Bingen* af is de *Rijn* hier overal door ontzettend steile en hooge rotsen ingesloten, en geene plaats schijnt er overgeslagen te zijn, hetzij door eenen koenen ridder, om er zijn kasteel te bouwen, hetzij door eenen vromen vader, om er zijn bedehuis te plaatsen. Zoo zagen wij, aan den voet van het gebergte, de nederig gelegene *St. Klemenskapelle* en roeiden achtervolgens voorbij de ruïnen *Sonneck*, *Dreieckshausen* en, in de nabijheid van het dorp *Heimbach*, de ruïnen van den *Heimburg*; terwijl aan de andere zijde van den vloed de ruïnen van het kasteel *Nollingen*, en, bij het oude vlek *Lorch*, de ruïnen van *Fürsteneck* of *Stollingen* zich aan ons oog vertoonden. In de nabijheid ziet men den berg *Kedrich* of de zoogenoemde *Duivelsladder* zich steil verheffen.

De naam toont genoegzaam aan, dat aan dezen berg de eene of andere bovennatuurlijke geschiedenis toegeschreven wordt, en tot afwisseling willen wij onzen lezers dezelve mededeelen, naar aanleiding van hetgene een geacht schrijver, Dr. ALOYS SCHREIBER, daarvan verhaalt.

Op het evengenoemde kasteel bij *Lorch* woonde namelijk in vroegere tijden SIBO VON LORCH, een dapper, maar tevens barsch en onvriendelijk ridder. In een' stormachtigen nacht klopte een klein en oud man aan zijne poort en verzocht om huisvesting. Met ruwe en onvriendelijke woorden werd evenwel de zeldzame vreemdeling door den ridder afgewezen. „Het zal u berouwen!" — bromde de oude in zijnen grijzen baard en ging ontevreden verder. SIBO dacht niet verder aan het voorgevallene. Toen echter den volgenden middag de klok ter maaltijd luidde, was zijne eenige dochter, een schoon en bloeijend meisje van twaalf jaren, niet te vinden. Naar alle kanten werden boden uitgezonden en ook de vader ging zelf zoeken, doch alles te vergeefs. Een herdersknaap evenwel verhaalde hem, dat hij in den vroegen morgen een meisje gezien had, welke aan den voet van den steilen en ontoegankelijken *Kedrich* bloemen had geplukt. Plotseling was een grijze dwerg bij haar gekomen, had haar aangegrepen en was met haar den steilen berg zoo gemakkelijk opgesprongen, als waren zij op een effen veld geweest. „Ach!" — voegde de knaap er bij, terwijl hij zich kruiste, — „dat zijn zeker van de booze berggeesten, die in den *Kedrich* huisvesten, en zoo ligt in toorn ontvlammen." De ridder staarde met schrik naar boven en zag er werkelijk zijne GARLINDE, die op de kruin stond en, naar het hem toescheen, hare handen naar hem uitstrekte.

Hij riep nu al zijne lieden te zamen, of het misschien aan één onder hen mogt gelukken de hoogte

te beklimmen, maar elke poging daartoe mislukte. Hij liet vervolgens werktuigen halen, om eenen weg in de rotsen te houwen, doch naauwelijks was men daarmede begonnen, of een geweldige van boven nederdalende steenregen dreef allen op de vlugt; terwijl er eene stem van boven scheen te komen, die sprak: „zoo vergelden wij de gastvrijheid te *Lorch*."

Te vergeefs wendde SIBO alles aan, om zijne dochter uit de magt dezer booze wezens te bevrijden. Hij deed menigvuldige geloften, beschonk kloosters en armen mildelijk met almoezen, maar nergens konde hij raad of hulp erlangen. Dagen, weken en maanden vervlogen en de eenige troost voor den armen vader was de zekerheid, dat zijne dochter nog leefde; want zijn eerste blik des morgens, even zoo als zijn laatste blik bij den avond, was naar den steilen *Kedrich* gerigt, en telkens zag hij, hoe zij daar stond en naar beneden blikte.

De Gnomen lieten evenwel het meisje aan niets gebrek lijden. Zij bouwden haar eene kleine, maar bevallige woning en versierden de wanden met schelpen, kristallen en gekleurde steenen. De bergvrouwtjes vervaardigden haar kleederen, halsbanden van koralen en andere sieraden. Door gezang en het verhalen van wonderbare vertellingen trachtten zij haar het verblijf aldaar zoo aangenaam mogelijk te maken. Hare tafel was dagelijks met melk en smakelijke vruchten bezet. Een oud moedertje beijverde zich inzonderheid, om haar genoegens te verschaffen en fluisterde haar dikwijls in het oor: „wees getroost, mijne beste! ik verzamel u een' bruidschat, zoo als geene koningsdochter dezelve bekomt."

Vier jaren waren alzoo vervlogen. De vader gaf reeds alle hoop op, om ooit weder in het bezit van zijne dochter te komen, toen RUTHELM, een jong en dapper ridder, uit Hongarije terug keerde, nadat hij

met roem tegen de ongeloovigen had gestreden. Zijn burg was slechts een half uur van dien van *Lorch* verwijderd. Naauwelijks had hij het ongelukkig lot van zijnen nabuur en diens dochter vernomen, of dadelijk vatte hij het besluit op, om haar te bevrijden, en hij aarzelde ook niet, om zulks den bekommerden vader te melden.

SIBO drukte hem hartelijk de hand en zeide: „ik ben rijk en heb niet dan dit ééne kind. Brengt gij mij haar weder, dan moge haar bezit het loon zijn van uwe koene daad!"

RUTHELM begaf zich naar den voet van den *Kedrich*, om de gesteldheid des bergs op te nemen, doch hij zag nergens gelegenheid, om den steilen rotswand te beklimmen. In diep nadenken verzonken stond hij daar nog, toen reeds de avondschemering aanbrak. Juist wilde hij zich op weg naar zijnen burg begeven, als een oud, dwergachtig mannetje op hem aankwam en hem aldus aansprak: „gij hebt zeker ook van de schoone GARLINDE gehoord, die daar boven op den berg woont, niet waar Heer Ridder? Zij is mijne pleegdochter, en zoo gij haar tot bruid verkiest, hebt gij haar slechts af te halen."

„Ik houd u bij uw woord," hernam RUTHELM, en reikte den oude de hand. „Ik ben in vergelijking van u slechts een dwerg," hernam deze, — „doch mijn woord is een reus. De jonkvrouw geef ik geheel aan u over, wanneer u namelijk de weg tot haar niet te moeijelijk wordt. Maar, de prijs is allezins der moeite waardig; want bezwaarlijk zal er in den *Rheingau* een meisje te vinden zijn, dat in deugd, verstand en schoonheid met haar kan worden vergeleken."

Lagchend verdween de oude in het bosch en RUTHELM dacht, niet zonder reden, dat de dwerg den spot met hem gedreven had. Nogmaals beschouwde hij den berg en half luid mompelde hij voor zich zelven: „in-

dien ik vleugels had, dan zoude het mogelijk zijn den top te bereiken."

„Het gaat ook wel zonder vleugels," klonk het eensklaps achter hem. De ridder zag verwonderd om en ontdekte een klein oud moedertje, dat hem vertrouwelijk op den schouder klopte.

„Ik heb gehoord, wat mijn broeder zoo even tegen u heeft gesproken. GARLINDE's vader heeft hem beleedigd, maar reeds vier jaren boet hij daarvoor; doch het meisje heeft geene schuld aan de onmeêdoogendheid des vaders. Zij is schoon, vroom en medelijdend en zal voorzeker geenen moeden huisvesting en verkwikking weigeren. Ik heb haar van harte lief gekregen als eene dochter, en gun het haar gaarne, dat een wakker ridder haar tot echtgenoote verkiest. Mijn broeder heeft u zijn woord gegeven en wij breken hetzelve nooit. Neem dit zilveren klokje en ga daarmede naar beneden in het Wisperdal. Gij vindt daar eene groeve, aan welker ingang een beuk en een den staan, die met elkander zamengegroeid zijn. Treed er zonder vrees binnen en luid driemaal het klokje. In deze groeve woont mijn jongste broeder; zoodra hij dat klokje hoort, zal hij bij u komen. Het dient tevens tot een teeken, dat ik u bij hem zend. Verzoek hem, dat hij u eene ladder vervaardige, zoo hoog als de *Kedrich*, en gij zult dan de kruin zonder gevaar kunnen beklimmen."

RUTHELM deed zoo als de oude hem had bevolen. Hij ijlde naar de aangewezene plaats in het Wisperdal, vond de groeve en gaf het bepaalde teeken. Naauwelijks had hij voor de derdemaal geluid, of een grijs mannetje, met eene lamp in de hand, kwam uit de diepte te voorschijn en vroeg, wat hij verlangde. De ridder gaf het hem te kennen, en de oude zeide, dat hij gerust konde zijn en zich met het aanbreken van den dag slechts

naar den voet van den berg had te begeven. Hij nam te gelijken tijd een fluitje uit zijn' zak, blies driemaal op hetzelve en in een oogenblik wemelde het geheele dal van bergmannetjes, alle voorzien van bijlen, zagen en hamers. Op zijnen terugweg hoorde de ridder reeds het gedruisch van het kappen en vallen der boomen. Blijde hoop vervulde zijn hart. Bij het eerste hanengekraai spoedde hij zich naar den *Kedrich* en hij vond er de ladder geplaatst en bevestigd. Wel zette hij met eenigen angst den voet op de eerste trede, doch met iedere schrede groeide zijn moed en gelukkig bereikte hij den top juist toen het uchtendrood de kruin des bergs vergulde. Het eerste voorwerp, dat zijn blik hier aanschouwde, was GARLINDE. Van wilde rozen en geurige kruiden omgeven lag zij, bevallig en zorgeloos op eene zachte mosbank, in eene zoete sluimering verzonken. Onbewegelijk stond de ridder voor haar en was verrukt door de betooverende schoonheid, die zijn oog aanschouwde. Toen zij ontwaakte en hare hemelsche blaauwe oogen tot hem opsloeg, smolt hij schier weg in gevoel. Geheel buiten zich zelven van verrukking, viel hij op eene knie voor haar neder en zeide, dat hij gekomen was, om haar naar haren vader terug te brengen.

GARLINDE wist niet, wat haar overkwam. Zij bloosde en begon te weenen, doch lachte onder hare tranen, zoo als de zon lacht onder eenen meiregen.

Eensklaps verscheen nu de dwerg, die de jonkvrouw aan haren vader ontvoerd had, en het grijze moedertje kwam achter hem aantrippelen. Op het gezigt des ridders fronste hij eerst een weinig het voorhoofd, doch toen hij de ladder ontdekte, konde hij de toedragt der zaak gemakkelijk gissen. Hij begon luidkeels te lagchen en zeide, op zijne zuster duidende: „dat is zonder twijfel éene vinding van die weekhartige

oude. Maar wat ik beloofd heb zal ik volbrengen. Welaan! neem haar, die gij zoekt, doch wees gastvrijer, dan haar vader. Al te gemakkelijk moogt gij evenwel de schoone jonkvrouw niet verkrijgen, daarom kunt gij den weg weder afgaan, dien gij gekomen zijt; onze pleegdochter evenwel zullen wij het gemakkelijker maken."

Ruthelm liet zich dit gaarne welgevallen en daalde met een opgeruimd hart naar beneden. Garlinde werd door den dwerg en zijne zuster door een hol in den berg naar beneden geleid, waar een verborgene uitgang was. Bij het afscheid nemen reikte het moedertje een schoon kastje van versteend palmboomen hout, met kostbare edelgesteenten gevuld, aan de schoone jonkvrouw over en zeide: „ziedaar, mijn kind! dit is de bruidschat, dien ik voor u heb verzameld." Garlinde bedankte haar met tranen in de oogen.

De ridder geleidde nu de jonkvrouw op den burg des vaders. De vreugde van den ouden sibo, toen hij zijn kind weder zag, is niet te beschrijven. Hij gaf dadelijk bevel, om iederen reiziger, die op *Lorch* zoude komen, vriendelijk te ontvangen en acht dagen te huisvesten en voeden. Ruthelm verkreeg garlinde's hand tot loon. Beide leefden regt gelukkig tot in eenen hoogen ouderdom, en zoo dikwijls garlinde haren echtgenoot een' zoon of eene dochter schonk, kwam het grijze moedertje van den *Kedrich* en bragt een peetgeschenk.

Nog lange jaren stond de ladder aan den berg, en de bewoners dier omstreken hielden dezelve voor het werk van eenen boozen geest, en gaven daarom aan den *Kedrich* den naam van *Duivelsladder*.

Lorch is een vlek met ongeveer 1700 inwoners. Het ligt aan het eind van het romaneske Wisperdal. Een riviertje stroomt door hetzelve en stort zich hier in den *Rijn*. Het heet de *Wisper*, en ontleent, even als

het dal, zijnen naam van *wispern*, dat toelispelen beteekent. In het dal namelijk heeft, bij eenen noordoosten wind, steeds dat bijzondere plaats, dat het is alsof iemand den bezoeker iets toelispelt of toefluistert. Geen wonder voorzeker, dat dit eigenaardig natuurverschijnsel ook wederom aanleiding gegeven heeft tot eene *Sage*, die mede vrij onnatuurlijk is. Dat lispelen namelijk zoude het werk zijn van booze boschnimfen en Feeën. In betooverende schoonheid verschijnen zij den argeloozen reiziger en lokken, zoo door hare bekoorlijkheid als door het zoete lispelen, hem in hare verblijven, waar zij eensklaps in oude en hatelijke tooverkollen veranderen en met den bedrogenen en door haar verleiden wandelaar den spot drijven. Zoo vertelt men van drie rijke jonge lieden uit *Neurenburg*, die zich door de betooverende schoonheden van drie dezer verleidelijke nimfen zoodanig lieten wegslepen, dat zij zich schier geheel aan haar overgaven. Weldra echter, toen de bevallige schoonen in oude tandelooze en onophoudelijk snappende grootjes waren veranderd, en het fraai ingerigte en met keur van meubelen prijkende paleis in een ruw hol was verkeerd, zagen zij, dat zij bedrogen waren. Geen wonder voorzeker, dat hun geloof aan de gouden dagen, waarvan de ouden hen veel voorsnapten, niet zeer sterk was. De lust tot eten en drinken was hun schier geheel vergaan, en slechts een' beker kostelijken wijn vermogten zij in dezen benarden toestand te drinken, toen eensklaps eene diepe sluimering hunne oogleden betrok en hun het treurige lot deed vergeten, dat zij zich zelve op den hals hadden gehaald. Bij hun ontwaken lagen zij aan den voet van eenen steilen en woesten rotswand, te midden van digte in elkander gegroeide struiken, waaruit zij zich niet dan met moeite konden losscheuren. Vol schaamte keerden zij terug, terwijl nog van alle zijden het verleidelijk gelispel in hunne ooren drong. Ach! hoe velen worden

door een oogenblikkelijk schoon betooverd, hoe velen door een verleidelijk lispelen in het verderf gesleept, zonder dat eene geruste sluimering hun redding aanbrengt! Wel kan de slaap voor eenige oogenblikken hun hunne dwaasheid doen vergeten, doch met het ontwaken keert het gevoel aan de droeve werkelijkheid terug en jaren lang betreurt men soms de dwaasheid van enkele onbezonnene oogenblikken.

Voorbij de ruïnen *Furstenberg* en *Stahleck* roeijende, hadden wij weldra het grijze *Bacharach* bereikt. Het is een stadje met 1100 inwoners, dat regt schilderachtig aan de helling der bergen is gelegen. De wijn, die er groeit, zoowel roode als witte, is zeer gezocht. Sommigen willen, dat in de voortreffelijkheid van dezen wijn de naamsoorsprong van de stad is te zoeken, doordien men dezelve aan *Bacchus* zoude hebben toegewijd. Volgens anderen, zoude de naam ontstaan van *Bacchi Ara* (altaar van BACCHUS), omdat een groot stuk rots in den *Rijn*, dat bij zeer laag water zigtbaar is, dezen naam draagt. Hoe het zij, de naam schijnt van Romeinschen oorsprong en ter eere van den Wijngod gegeven te zijn.

Men heeft van de rivier, over het stadje, een heerlijk gezigt op de zoo even genoemde ruïne *Stahleck* en de lager gelegene fraaije overblijfsels van de *St. Werners kerk*. De statige ruïnen van dit heiligdom van vroegeren tijd leveren een heerlijk en indrukwekkend gedenkteeken op van Gottische bouworde, toen zij in haren grootsten bloei was.

In de nabijheid van *Bacharach* komt men voorbij het fraaije eilandje *Bacharacher-Werth*, en vervolgens door het zoogenoemde *wilde Gefärth*, waar eene soort van maalstroom en eene menigte klippen den Rijnvaart moeijelijk maken. Een uitmuntend gezigt wachtte ons hier op het stadje *Kaub*, met de daarboven gelegene ruïne *Gutenfels*, en het midden in den

stroom gelegen slot de *Pfaltz*. Weldra hadden wij den zonderlingen, uit het water als verrijzenden, burg bereikt. Het is een zeer antiek gebouw. Van onderen vormt het eenen veelhoek, boven welken zich verschillende torens verheffen. De vertrekken en gaanderijen zijn somber en worden tegenwoordig niet bewoond. Dit gebouw, ook *Pfaltzgrafenstein* genoemd, diende vroeger tot tolhuis en schijnt daartoe ook door de Paltsgraven gesticht te zijn. Men verhaalt er ook van, dat hetzelve de Paltsgravinnen, gedurende den tijd van hare eerste zwangerschap, tot verblijf diende, om aldaar hare bevalling af te wachten, ten einde alzoo de wettigheid van den opvolger te waarborgen. In lateren tijd heeft deze burg mede tot staatsgevangenis gediend, waartoe de in de rotsen uitgehouwene onderaardsche kerkers gebezigd werden. Men vindt er eenen door de rotsen gewerkten put, welks water geene de minste gemeenschap met het water van den *Rijn* heeft.

Wanneer men eenigen tijd in *Kaub* kan vertoeven, verzuime men niet de ruïne *Gutenfels*, die onmiddellijk achter en schier boven de stad ligt, een bezoek te geven. De gezigten, die men aldaar heeft, vergoeden allezins de moeite van het klimmen langs de steile moeijelijke rotspaden, welke naar boven geleiden. Door het tot eene soort van trappen uithouwen der rots, heeft men het staag heen en weder slingerende pad eenigzins gemakkelijk gemaakt. Duizelingwekkend is soms het gezigt naar beneden langs de steile en kale rotswanden. De ruïne is zeer uitgestrekt en was vroeger eene bij uitstek sterke vesting. In het afdalen van den berg bezochten wij eene daarnevens nieuws aangelegde *schiefer*- of leigroeve.

Van *Kaub* kwamen wij weldra voorbij het stadje *Oberwezel*, met de in deszelfs nabijheid gelegene ruïne *Schönberg*. Het gezigt op het oude

met muren omgeven en met eenige fraaije torens en hooge gebouwen prijkend stadje, te midden van steile rotsen en met druiven beplante bergen, is met regt fraai te noemen. De Lieve Vrouwen kerk aldaar zoude, naar men ons zeide, de oudste aan den *Rijn* zijn. Niet ver van *Oberwezel* steken zeven kleine rotspunten uit den vloed omhoog. Zij worden de zeven maagden geheeten, naar het getal jongvrouwen, dat eens het zoo evengenoemde slot *Schönberg* bewoonde en welke door hare schoonheid tallooze jongelingen tot zich trokken, maar wier koude en ongevoelige harten voor alle teedere gevoelens onvatbaar waren. Alle aanzoeken waren te vergeefs, en werden ook al sommigen aangehoord en in schijn begunstigd, het was slechts, om het wreede vermaak te hebben van zich met de bedrogene hoop en teleurgestelde verwachtingen der beklagenswaardige jongelingen te kunnen verlustigen. Eindelijk ontvingen de ongevoelige dames de regtvaardige straf voor hare wreedheid en als zoo vele harde en onvermurwbare rotsen staan zij daar nu in den stroom; doch niemand wordt meer door heur schoon betooverd.

Het moet in vorige tijden aan den *Rijn* wel zeer gevaarlijk geweest zijn voor jonge lieden, wien het nog niet gelukt was een braaf en edel meisje te vinden, hetwelk zij hart en hand konden schenken. Naauwelijks toch hebben de zeven rotsen de gedachte aan even zoo vele wreede en verleidelijke schoonen in het geheugen terug geroepen, of men komt aan de *Lurleijrots* en hoort nu van een ander vrouwelijk wezen spreken; van eene verleidelijke Undine of waternimf, die door haren bevalligen zang en hare betooverende schoonheid de argelooze reizigers tot zich lokte en, dezelve eenmaal in hare magt hebbende, met zich in den vloed sleepte. Waarlijk het was in dien tijd voor een' jongeling niet vertrouwd, om eene reize langs den *Rijn*

te ondernemen. Hoe ligt toch konde hij niet, ware hij ook al de sirenenzangen van de Fee bij de *Lurleij* ontkomen, in de strikken van de wreede maagden van *Schönberg*, of van de verleidelijke boschnimfen van het *Wisperthal* vervallen! Doch zoude men zich in onze dagen ook nog niet hebben te wachten voor valsch sirenen gezang, verleidelijke behaagziekte en bedriegelijke schoonheid, die nog de onschuld belagen en menig een' in het verderf slepen? Helaas ja! en het is niet alleen aan den *Rijn*, maar schier overal, dat men verpligt is te waken; want overal loert de verleiding op hare prooi, en wee hem! die ligtzinnig genoeg de stem van het geweten verdooft, de deugd verzaakt en zich door het schijnschoon masker der ondeugd laat wegslepen. Ach! te laat beklaagt hij zich; te laat ziet hij in, dat er geen geluk kan bestaan zonder deugd en er geene deugd bestaat zonder strijd, en dat wijze bedachtzaamheid alleen, die kracht van boven verwacht, in staat is, om den mensch zijn levenspad zoo veel mogelijk rein en vlekkeloos te doen bewandelen.

„'t Geluk is slechts het doel waarnaar we op de aarde streven,
En 't is de deugd alléén, die ons 't geluk kan geven."

Bezwaarlijk zal men aan den *Rijn* een stouter en woester partij aantreffen, dan bij de *Lurleij*. De kale rotswanden, die hier den stroom insluiten, naderen elkander meer en meer. Zij schijnen met eene ontzettende steilte als uit den vloed te verrijzen en dreigen met ieder oogenblik in denzelven neder te storten. Bij de menigvuldige krommingen, die de *Rijn* hier ondergaat, is men soms geheel tusschen deze steile en naakte rotswanden ingesloten en schier nergens is een uitgang te zien, tot dat eindelijk onverwacht de rivier zich als tusschen de hooge rotsen een' weg baant. De

stroom is hier zeer smal, doch op sommige plaatsen diep, terwijl eene gedeeltelijk onder water verborgene, gedeeltelijk boven hetzelve uitstekende rotsengroep den bij uitstek snellen stroom in zijnen loop verhindert en eenen maalstroom vormt, die alles, wat in deszelfs nabijheid komt, medesleept en daardoor de scheepvaart zeer moeijelijk en gevaarlijk maakt.

De *Lurleijrots* is bijzonder beroemd om de merkwaardige echo, die men er heeft. Zij is ons echter niet toegevallen, in vergelijking met die, welke wij vroeger op onze reis hadden gehoord. Natuurlijk hangt de fraaiheid van deze echo ook af van bijzondere omstandigheden, als van de plaats, waar men zich bevindt, de droogheid en helderheid van den dampkring en dergelijke omstandigheden meer. Wij hoorden dezelve in het midden van den *Rijn*, terwijl wij tusschen de ontzettend hooge rotswanden doordreven, en een man aan den linkeroever, door het lossen van eenige geweerschoten en het blazen van enkele toonen op zijnen waldhoorn, ons in staat stelde, om de zonderlinge uitwerkselen van het geluid alhier waar te nemen. Deze man vertoeft daar den geheelen dag en vindt zijn bestaan door deze echo. Hij is ook de eenige, die aan deze eenzame en woeste streek, waar de vormende hand van den mensch de natuur hare oorspronkelijke vormen heeft doen behouden, nog eenige levendigheid bijzet.

Het is ligt te denken, dat deze zonderlinge echo, gepaard met den gevaarlijken maalstroom, die zich hier bevindt, aanleiding gegeven heeft tot het sprookje, waarvan wij zoo even gewag maakten, in eenen tijd, toen men minder met de werkingen der natuur bekend was en zoo gaarne aan bovennatuurlijke oorzaken toeschreef, hetgene men niet zoo dadelijk wist te verklaren.

Terwijl wij verder dreven, verkwikten wij ons hier

met een eenvoudig maal van brood en wijn. Wel was er een groot verschil tusschen ons eenvoudig maal, te midden eener ruwe en ongekunstelde natuur, en de diners in de groote en prachtige hotels, waar eene menigte van spijzen elkander als verdringt, eene liefelijke muzijk gedurende den maaltijd het oor streelt en vriendelijke kinderen den gasten bloemruikers aanbieden, terwijl de knechten straat en gangen met water begieten om het stof te weren en de lucht frisch te houden, gelijk wij zulks meermalen hadden ondervonden; maar toch verschafte dit eenvoudig maal ons hier een eigenaardig genoegen en overtuigde ons, dat het genot meer afhangt van de geschiktheid voor het genieten, dan van het genot zelf. Hoe velen — helaas! kennen geen genot, te midden van de zoo vurig nagejaagde geneugten des levens, en hoe menig smaakt het reinste genot, die door de wereld geoordeeld wordt van alle levensvreugde verstoken te zijn. Het ware genot ontspruit uit het binnenste en komt geenszins van buiten.

Te *St. Goar*, een levendig en fraai gelegen stadje met 1200 inwoners, besloten wij vooreerst te vertoeven. Wij namen er onzen intrek *zur Lilie*, uit welk logement wij een overheerlijk uitzigt hadden op den *Rijn*, op het aan den regteroever gelegen dorp *St. Goarshausen*, boven welk dorp de ruïnen liggen van een slot de *Kat* genoemd, en verder op het op eenen nog hoogeren berg gelegen dorp *Patersberg*. Ook hier is eene zeer fraaije echo. Onderscheidene vreemdelingen lieten, tot laat in den avond, op den hoorn blazen en, bij de diepe stilte, voldeed deze echo ons wel zoo goed, als die van de *Lurleij*. Het stadje *St. Goar* zoude den naam ontleenen van eenen Heilige, die in de zesde eeuw hier eene kapel bouwde.

In de nabijheid van *St. Goar* liggen, op eenen vrij hoogen berg, de ruïnen van de voormalige vesting

Rheinfels. Vroeger was dit een bij uitstek sterk kasteel, doch het is door de Franschen in 1795 verwoest, en behoort thans in eigendom aan eenen partikulier, die op den top van den berg eene kleine, maar lief gelegene en nette herberg heeft laten bouwen en voor eene bepaalde som de ruïnen laat bezigtigen. De voormalige sterkte is nog genoegzaam te onderkennen; doch, behalve de heerlijke gezigten, die men hier heeft, leveren deze bouwvallen overigens niet veel bijzonders op.

Wij lieten ons nu met onze aak over den *Rijn* zetten en bezochten *St. Goarshausen*.

Dit dorp is, even als zoo vele andere dorpen aan den *Rijn*, schilderachtig schoon, wanneer men het op eenen afstand beschouwt, maar oud, vervallen en morsig van binnen. Trouwens, hoe vele menschen en menschelijke zaken zijn er niet, die op eenen afstand groot en fraai schijnen, maar dat schijnschoon verliezen, met derzelver vermeende grootheid en bevalligheid, zoo spoedig wij dezelve meer van nabij leeren kennen! Wij moesten dit dorp evenwel doortrekken, ten einde ons doel te bereiken, om namelijk eene wandeling te doen naar het bekoorlijke, op eenigen afstand van den *Rijn* gelegen, *Schweitzerthal*. De weg derwaarts leidt eerst langs eene beek, die verschillende watervallen vormt en onderscheidene molenwerken in beweging brengt. Weldra worden de bergen steiler en eindigen in ruwe kolossale rotsmassen, tusschen welke het zoo evengenoemde *Schweitzerthal* allerheerlijkst gelegen is. Het heeft zijn' naam ontvangen van de overeenkomst, die men tusschen dit dal en sommige partijen in *Zwitzerland* heeft meenen te bespeuren. De gezigten, die men van hier op den *Rijn*, *St. Goarshausen* en het hoog gelegen dorp *Patersberg* heeft, zijn uitstekend schoon. Te *Patersberg*, dat er morsig en armoedig uitziet, is eene vrij goede

Luthersche kerk. Hier meenden wij de hoogte bereikt te hebben; doch eene nieuwe rij van bergen verheft zich achter dit dorp en beperkt aldaar het gezigt. Duizeligwekkend is van hier het uitzigt op het, als in den afgrond liggend, stadje *St. Goar*. Langs eenen anderen weg daalden wij van de hoogte naar beneden en stapten in onze *Nachen*, ten einde de reis te vervolgen.

De vloed stroomt voorbij *Welmich*, met de nabij gelegene ruïne van den burg *Thurmberg*, of ook wel de *Muis* genoemd, *Ehrenthal*, *Hirzenach*, *Kester* en *Salzig*. Achter het dorp *Ehrenthal* vindt men zilver-, koper- en loodmijnen. De erts wordt in een bij het dorp geplaatst huttenwerk bearbeid.

Even beneden *Kester* vindt men, op hooge met wijngaarden beplante rotsen, de ruïnen *Liebenstein* en *Sternfels*, gewoonlijk de *Broeders* geheeten.

Het volksverhaal, dat aanleiding tot dezen naam heeft gegeven, is vrij algemeen bekend. Wij willen hetzelve hier evenwel kortelijk aanstippen voor diegenen onzer lezers, welke er niet mede bekend mogten zijn. Op *Liebenstein* leefde in vroegere tijden een dapper en vermogend ridder. Hij had twee zonen en eene pleegdochter, eene wees, die rijk aan bezittingen en schoonheid; doch, hetgene meer zegt, ook rijk aan deugd was. Geen wonder voorzeker, dat het hart der jongelingen voor de edele ELIZE in vurige liefde ontvlamde, en ofschoon geen van beide haar de liefde bekende, zoo merkte zij maar al te wel, dat beide haar hartstogtelijk beminden. Toen nu de oude ridder wilde, dat zij zoude kiezen, wien der broeders zij het liefst tot echtgenoot wenschte te hebben, wilde het teergevoelige meisje geen van beide bedroeven, en hare keus bleef dus onbepaald. De oudste minnaar meende echter te bespeuren, dat het meisje meer liefde koesterde voor zijnen broeder, dan voor hem, en hij was edelmoe-

dig genoeg, om haar als bruid aan zijnen jongeren broeder af te staan. Het verlovingsfeest had plaats en de oudste der broeders zocht, door zich van het voorwerp zijner liefde te verwijderen, de rust van het hart weder te vinden, die eene diepgewortelde, maar ongelukkige min daaruit verbannen had. Hij begaf zich naar *Rense*, waar de Vorst hem in zijn gevolg opnam. Het was juist ten tijde, dat de heilige BERNHARD aan den *Rijn* de geloovigen tot een' kruistogt naar het Heilige land opwekte. De jongste broeder meende deze roeping ook te moeten volgen, en, niettegenstaande de weeklagten zijner beminnelijke bruid, toog hij naar *Palestina*. De burg *Sternfels*, die voor het jonge paar gebouwd was, bleef alzoo vooreerst onbewoond. Kort daarna stierf de vader. De oudste broeder keerde naar het ouderlijke slot terug, beschouwde de schoone ELIZE als zijne zuster en beide zagen verlangend de terugkomst van broeder en bruidegom te gemoet. Na verloop van ongeveer twee jaren kwam het berigt, dat deze op den terugtogt was en eene schoone Griekin als vrouw medebragt. Ontzettend berigt voorwaar voor de teeder minnende bruid en voor den edelmoedigen broeder, die zijn levensgeluk voor zijnen broeder had ten offer gebragt! De getrouwe ELIZE besloot, om in de heilige eenzaamheid eens kloosters troost voor haar gebroken hart te zoeken. De oudere broeder, in woede ontbrand over het eerloos en ontrouw gedrag zijns broeders, wierp den bode den handschoen voor de voeten. Een hevige kampstrijd zoude nu voorzeker een' van beide broeders het leven gekost hebben, ware niet de edele jonkvrouw als een verzoenende engel tusschen beide getreden. En nu gerust gesteld, dat om haar geen broederbloed zoude vloeijen, nam zij den sluijer en zocht troost in de eenzaamheid eens kloosters en in de godsdienst, die voor alle lijden verzachting, voor alle wonden heeling,

voor alle nooden hulp, in alle zwakheden kracht en sterkte schenkt. Stil en afgetrokken leefde de oudere broeder op het eenzaam en verlaten *Liebenstein*, terwijl *Sternfels*, de woning van den jongeren broeder, het verblijf was van luidruchtig vermaak en schitterende feesten.

Het duurde niet lang. De schoonheid der jeugdige burgvrouw had haar weldra menigen aanbidder doen verwerven en hare ligtzinnigheid maakte haar trouweloos. De oudere broeder, die met een weemoedig oog alles gadesloeg, ontdekte zulks weldra en overtuigde zijnen jongeren broeder van het schandelijk gedrag van zijne echtgenoot. De ridder was woedend en wilde zich op eene geduchte wijze op de schuldige wreeken, doch zij wist gelegenheid te vinden, om hem te ontvlieden.

Met ontzetting dacht hij nu aan al het voorgevallene terug en klaagde zich zelven aan als den verwoester van het levensgeluk van anderen, terwijl hij zelf de regtvaardige straf van zijne trouweloosheid ondervond. Zijn toestand maakte hem radeloos; doch de oudere broeder drukte hem medelijdend aan zijn hart en wekte hem op, om voortaan met hem in de eenzaamheid stil en ongehuwd te leven, ten einde daardoor de edele maagd te vereeren, die in een klooster hare jeugd en schoonheid opofferde. Zij beloofden elkander dit en hielden woord. Hun geslacht stierf met hen uit en de puinhoopen van beide burgen roepen nog de gedachtenis aan de ongelukkige broeders en het beklagenswaardige meisje in het hart van den gevoeligen reiziger terug.

Aan den voet der bergen, waarop de beide genoemde ruïnen gelegen zijn, is het voormalige klooster *Bornhofen*, dat, bij de opheffing in 1813, in drie gedeelten met de daarbij behoorende wijnbergen verpacht is, welke sedert dien tijd tot *Weinschenke* (wijnherbergen) zijn ingerigt geworden. Natuurlijk doen

deze drie naast elkander gelegene herbergen elkander veel afbreuk, en daar nu door lage prijzen de een den anderen de nering tracht te onttrekken, zoo is de wijn hier zeer goedkoop. Wij deden er eenen kleinen opslag van in onze *Nachen*. Hij was zeer goed en de flesch kwam ons nog op geene twintig cent te staan. De kapel van het klooster is tot eene wijnperserij ingerigt. In de kerk wordt des zondags nog de mis gelezen. Zij prijkt met eenige wonderdoende beelden, en men vindt er eene verzameling van menschelijke ledematen, als handen, armen, beenen, enz., alle uit ijzer vervaardigd. Wanneer iemand het een of ander ongemak heeft, gaat hij slechts naar deze kerk, neemt dat deel, waaraan hij pijn gevoelt of letsel heeft, tot zich, en dit geloovig aangrijpende en eenen bepaalden tijd ernstig biddende, is hij weldra genezen. Eene menigte van krukken, enz., die men er vindt, kunnen den ongeloovige van de echtheid der zaak overtuigen. De kerk zelve heeft ook haar bestaan aan een wonderwerk te danken. De landgraaf ERNESTUS namelijk zat om eene misdaad gevangen en in kluisters geklonken. Met een beklemd hart deed hij eene geloofte, dat hij eene kerk zoude bouwen, zoo hij zijne vrijheid weêr mogt erlangen, en ziet, zijne kluisters vielen af en hij konde de gevangenis vrij verlaten. Nog zijn die kluisters aldaar voorhanden en worden den nieuwsgierigen vreemdeling aangetoond. Geen wonder voorzeker, dat men aan eene plaats, waar reeds zoo vele wonderbare dingen geschied zijn, den naam van het *Wonderoord* heeft gegeven.

Wij roeiden van het klooster *Bornhofen* voorbij *Kamp*, waar de Romeinen oudtijds eene legerplaats gehad hebben, naar het op den linkeroever gelegen stadje *Boppart*. Het heeft eene bekoorlijke ligging, doch levert niets belangrijks op, behalve de hoofdkerk, die met haren dubbelen toren de aandacht

der reizigers verdient. Het getal inwoners bedraagt er 3000.

De omstreken zijn hier minder woest, dan men die tot dusverre gehad heeft. Het getal dorpen vermeerdert en de afwisselende gezigten blijven nog steeds fraai; doch gaan van het trotsche en verhevene meer over tot het zachte en bevallige. De steile en dikwijls naakte rotswanden toch worden vervangen door met bosch of wijngaarden bedekte bergen, op wier kruinen bemoste ruïnen zich statig verheffen. De vloed is ook niet meer overal zoo naauw ingesloten, maar hier en daar breiden vruchtbare boomgaarden en lagchende velden zich langs de wederzijdsche oevers uit.

Achtervolgens roeiden wij voorbij het dorp *Felzel*, de fraai gelegene meijerij op den *Jakobsberg* (vroeger een klooster), het dorp *Oosterspeij*, het vrolijk gelegen slot *Liebeneck*, voorts de dorpen *Niederspeij* en *Peterspeij*, waarna wij in de nabijheid van het kleine stadje *Braubach* aan wal stapten, om de, op eene hooge rots liggende, vesting de *Markusburg* of *Marksburg* te bezoeken.

Een steil pad, dat heerlijke uitzigten aanbiedt, voerde ons naar boven. Het slot zelf, dat tegenwoordig door Nassausche invaliden bezet is, biedt weinig bijzonders aan. Het is evenwel de eenigste dier oude burgen, die nog bewoond wordt. De Landgraaf KOENRAAD, bijgenaamd de *koene*, zoude dezen burg hebben laten bouwen, en dien naar den Evangelist ST. MARCUS benoemd hebben. In den laatsten tijd heeft dezelve eene geruime poos tot staatsgevangenis gediend. Behalve de verblijven voor de gevangenen, bezagen wij er ook nog de pijnbank en vreemde soorten van hals- en armbanden, om de voormalige ongelukkige bewoners te verzekeren en het ontvlugten te beletten. Dit alles, gevoegd bij den vervallen' en niet zeer netten toestand van het gebouw en de ongemakkelijke inrigting van

hetzelve, zoodat men niet dan met veel moeite de torenspitsen kan beklimmen, werkte niet zeer gunstig op ons gevoel; doch de heerlijke uitzigten, zoowel op den prachtigen Rijnstroom als op het bekoorlijke dal, aan welks ingang het stadje *Braubach* gelegen is, alsmede op dit stadje zelf, dat schier beneden onze voeten lag, verbanden alle onaangename indrukken uit ons hart. Eene geruime poos waren wij verrukt over het schoone uitzigt, tot dat eindelijk de zich ter kimmen spoedende zon ons noopte, om weder af te dalen. Wij kozen nu een ander pad, dat niet minder steil was, doch ons ook in eenen korteren tijd naar *Braubach* bragt. Zonderling trof ons hier de donkerheid van den reeds gevallen' avond, bij ons binnentreden van het stadje, daar wij nog kort te voren op den top des bergs door de laatste stralen der zon waren beschenen geworden.

Niettegenstaande de vale avondschemering en het bleeke licht van de rijzende maan de omstreken in een zacht en bevallig, maar toch onzeker licht hulden, lieten wij ons verder roeijen, voorbij het stadje *Rhenze* en de ruïne *Lahneck* tot *Ober-Lahnstein*, een stadje, waar wij den nacht doorbragten.

In de nabijheid van *Rhenze* was de plaats, waar vroeger de beroemde *Königstuhl* stond, bij welken in de vroegste tijden verschillende Duitsche Vorsten te zamen kwamen, om over gewigtige staatsaangelegenheden te spreken. Niets dan eenige weinige ruwe steenen zijn van het door de Franschen vernielde gebouw overgebleven.

Ober-Lahnstein heeft voor den vreemdeling niets merkwaardigs, dan de schilderachtige ligging ter plaatse, waar de *Rijn* eene aanzienlijke kromming ondergaat. Dat men hier zich ook op de verbetering van het lagere onderwijs toelegt, merkten wij met genoegen op uit het bouwen van eene nieuwe school, die ge-

heel uit zandsteen werd daargesteld, en eene aanzienlijke grootte verkreeg. Nadat wij in de nabijheid het oude slot van den Keurvorst van *Maintz* hadden bezigtigd, staken wij over naar den linker Rijnoever en beklommen, bij het dorp *Capellen*, de hooge en steile rots, waarop de oude burg *Stolzenfels* zich verheft. De gezigten, die den reiziger ook hier toeven, zijn overheerlijk, zoo op de rivier de *Lahn*, die hier juist tegen over haar donker zwart water in den *Rijn* uitgiet, als op *Nieder-Lahnstein*, de ruïne *Lahneck*, op *Coblentz* met de daartegenover liggende vesting *Ehrenbreitstein* en op de bouwvallen van de *Johannis-kerk*. De burg *Stolzenfels* is in den dertigjarigen oorlog vernield, naderhand opgebouwd, doch later weder door de Franschen verwoest. Men was bij ons bezoek op nieuw met de herstelling bezig. Het werk was aangenomen, om hetzelve in vijf jaren te voltooijen, voor eene som van 80,000 Thalers.

Nadat wij nog een aangenaam uitstapje langs de oevers van het riviertje de *Lahn* hadden gemaakt, plaatsten wij ons weder in ons vaartuig en roeiden voorbij *Horchheim*, het eerste Pruissische dorp op den regter Rijnoever, waar eene voortreffelijke soort van bleekert groeit, en voorts voorbij *Paffenheim* en het vruchtbare eilandje *Oberwerth*. Prachtig is van hier het gezigt op *Coblentz*, de verbazende vesting *Ehrenbreitstein* en het groote aan deszelfs voet gelegen dorp *Thal Ehrenbreitstein*, alsmede op het fort *Alexander*.

Weldra hadden wij de stad, wier torens en hooge gebouwen zich statig als uit den vloed verhieven, bereikt, en bij de fraaije schipbrug, die de stad met het tegenoverliggende *Thal Ehrenbreitstein* verbindt, zetteden wij voet aan land.

ACHTTIENDE HOOFDSTUK.

Coblentz. *Vertrek naar* Remagen.

Staunend tret' ich heraus auf den Söller. Das trunkene Auge
Schwelgt unentschlossen umher. Schwer ist die glückliche Wahl.
Soll es nach Westen hinauf in die dämmernden Berge sich tauchen?
Soll es der spiegelnden Fluth folgen im schlängelndem Lauf?
Oder verwegen sich dort zu den flatternden Raben gesellen,
Um das verfallne Schloss magische Kreise zu ziehn? —
Alles auf einmal, so wär' es dir recht, ungenugzames Auge.
Alles auf einmal, ein Blick über die ganze Natur.
Rückwärts tief in den Wald, vorwärts zur Veste hinüber,
Dort zu dämmernden Höh'n, hier in die Fluthen hinab.

KÖRNER.

Coblentz ligt op den uithoek, waar de in *Frankrijk*, nabij het dorp *Bussang*, ontspringende *Moezel* zich in den *Rijn*, welke hier 320 ellen breed is, stort, en beide rivieren alzoo zamenvloeijen. Uit hoofde dezer ligging werd die plaats bij de Romeinen *Confluens* en *Confluentia* genoemd, waaruit de tegenwoordige benaming ontstaan is. Zij komt in de oude geschiedenis voor, eenige jaren vóór de christelijke tijdrekening, als wanneer de Romeinen eene sterkte bouw-

den op de rots, waar zich thans *Ehrenbreitstein* verheft. Onder de *Franken* bezat *Coblentz* een koninklijk paleis. De Duitsche Keizers hielden er somtijds hun verblijf. In 1018 schonk Keizer HENDRIK II de stad aan den Trierschen Aartsbisschop PAPPO. Omstreeks het midden van de dertiende eeuw werd dezelve met muren omringd. Gedurende den dertigjarigen oorlog was zij achtervolgens in de magt der Zweden, Spanjaarden, Franschen en Keizerlijken. In 1688 bood de stad eenen sterken tegenweer tegen het bombardement der Franschen, die in het bezit waren van de, aan de andere zijde van den *Rijn*, tegen over *Coblentz* gelegene vesting *Ehrenbreitstein*. In 1794 gaf de stad zich, na een' tegenstand van slechts weinige uren, aan de Franschen, onder den jeugdigen Generaal MARCEAU, over, en werd kort daarna de hoofdplaats van het Departement van den *Rijn* en de *Moezel*. Bij het ophouden van de Fransche overheersching, en nadat de stad op den 1 Januarij 1814 door de Russen was bezet, viel zij aan *Pruissen* ten deel. Sedert is de vesting aanzienlijk verbeterd, zoodat zij thans de sterkste aan den *Rijn*, en de sleutel van Duitschland is. Zij bestaat uit de stad zelve, en drie sterkten *Friedrich Wilhelms Fest* of *Ehrenbreitstein*, (vroeger *Hermannstein*,) *Keizer Alexander* en *Keizer Frans*.

De stad telt ongeveer 12,000 inwoners, behalve het militaire garnizoen, dat gewoonlijk omstreeks 4000 man sterk is. Zij ligt in eene aangename, romantische streek, welke veel graan, wijn en ooft oplevert.

Na ons in onze logementen: *zum Riesen*, — dat groot en waar het goedkoop is, terwijl van deszelfs plat dak een overheerlijk gezigt over de stad en de omstreek kan worden genoten, — en *zu den dreij Schweizern*, dat een overheerlijk uitzigt op het 117 ellen hooge

Ehrenbreitstein heeft, — verfrischt te hebben, begaven wij ons alras aan de wandeling, en bezagen eerst de op 36 schepen rustende, 140 ellen lange brug, welke van de stad over den *Rijn* voert, onder anderen, naar *Ehrenbreitstein* en het dal van dien naam. Deze schipbrug heeft in 1819 de gierbrug vervangen, welke hier vroeger gevonden werd.

Aan de noordzijde der stad ligt eene brug van lavasteen over de *Moezel*, gebouwd door den Aartsbisschop BALDUIN van *Luxemburg*. Dezelve is ruim 500 schreden lang, gemiddeld 10 breed en rust op 14 bogen, welke dermate hoog zijn, dat de schepen, die gewoonlijk deze rivier bevaren, onder die bogen met staanden mast kunnen doorzeilen. Deze Moezelbrug is onder den laatsten Keurvorst CLEMENS ingerigt tot eene waterleiding, waardoor het bronwater van eenen berg, bij het dorp *Metternich*, naar al de wijken van de stad wordt afgevoerd en eene bron doet springen, welke tot opschrift heeft: CLEMENS WENCESLAUS *Elector Vicinis suis. Anno* 1791.

In de nabijheid van deze brug en wel aan den weg, die naar *Keulen* voert, bezagen wij het gedenkteeken, opgerigt voor den reeds gemelden Franschen generaal MARCEAU, die in den slag bij *Altenkirchen*, in September 1796, sneuvelde.

Coblentz voert eenigen handel in inlandschen, meestal Rijnwijn, doch bloeit vooral door de verzending van de Moezelwijnen, waarvan zij de stapelplaats is, en door den handel in koloniale waren. Zij heeft twee missen en eenige weinige fabrijken van geringe beteekenis, waaronder de cement- of trasmolens wel de voornaamste plaats schijnen te bekleeden. Het verlakt blikgoed, dat men hier fabriceert, wordt zeer geprezen.

Even als meer andere steden van Duitschland, wordt *Coblentz* verdeeld in de oude stad en de nieuwe stad.

De oude stad is onregelmatig gebouwd, heeft kromme,

naauwe straten en meestal oude huizen. Zelfs de openbare gebouwen, welke wij in dit gedeelte der stad gezien hebben, zijn oud en laten veel te wenschen over. Deze zijn het geregtshof, vroeger het Metternich-Winneburgsche Hof, waar de Vorst VON METTERNICH, Oostenrijksch Staatskanselier, geboren werd; voorts het *Gymnasium*, weleer het Jezuïtenkollegie; eindelijk het woonhuis van den militairen Kommandant der Rijnprovinciën, oudtijds het Leyensche Hof. Wij bezigtigden op de Castorsplaats de steenen springbron, de vereeniging van *Rijn* en *Moezel* zinnebeeldig voorstellende, opgerigt op last van den Franschen Prefekt, ter gedachtenis aan de onoverwinnelijke Fransche armée, bij gelegenheid van haren veldtogt tegen de Russen.

Dit gedenkteeken prijkt met het opschrift:

An MDCCCXII.
Mémorable par la campagne
contre les Russes,
sous le Préfecturat de
JULES DOUZAN.

Toen de stad daarna door de Russen genomen werd, beval de Kommandant de even bedoelde fontein niet weg te ruimen, maar liet onder het opschrift deze satirieke zinsnede plaatsen:

Vu et approuvé par nous Commandant Russe de la ville de *Coblentz*, le 1 Janvier 1814.

JOSEPHOWITSCH.

De nieuwe stad is vrolijk gebouwd en heeft breede regte straten, ruime pleinen en fraaije gebouwen. Zij wordt ook de *Clemens-stad* genoemd, omdat de Keurvorst van dien naam veel heeft toegebragt tot ver-

fraaijing van dit gedeelte van *Coblentz*, waarin het Vorstelijk Slot, mede door hem gebouwd, gevonden wordt. Hetzelve is in 1787 voltooid naar het plan van PEIJRE. De kleinere gebouwen sluiten zich in eenen halven cirkel aan het hoofdgebouw, dat met eene kolonnade prijkt en in den antiek-modernen stijl gebouwd is. In dit residentieslot zijn de kapel en de stendenzaal bezienswaardig. Tijdens de Fransche regering daar te lande werd dit gebouw als kazerne gebruikt; nu dient het voor eene militaire school en een militair magazijn. Het wordt slecht onderhouden en begint te vervallen. Dit is in meerdere mate het geval met het slagthuis, dat zich donker graauw voordoet, en met het gelijksoortig gebouwde koophuis, op het welk een uurwerk is, dat in verband staat met een in den voorgevel aangebragt groot kopstuk, waarvan de mond geopend wordt, zoo dikwerf de klok slaat, hetwelk eene belagchelijke vertooning oplevert.

In de nabijheid van het evengemeld, aan den Rijn gelegen, slot vindt men het Raadhuis, het Cassino en meer andere groote huizen, zoo mede den Schouwburg, welke laatste een ouderwetsch, in 1787 gesticht, gebouw is.

Van de veertien meest alle Roomsch-Katholijke kerken, welke *Coblentz* bezit, bezochten wij de merkwaardigsten. Eerst begaven wij ons naar de *Collegiaat kerk*, die vier torens heeft en den Heiligen CASTOR gewijd is. In dit Gottisch gebouw vindt men drie altaren. Op het hoofdaltaar prijkt een van metaal gegoten, en in het vuur verguld, levensgroot Christus-beeld aan het kruis. Men treft er de graven aan van de Heilige RIZZA, van de Bisschoppen KUNO VON FALKENSTEIN en WERNER VON KÖNIGSTEIN, zoo mede fraaije schilderstukken, waaronder de afbeeldsels van de stichters dezer kerk CASTOR en ST. GOAR. Dit vrij goed onderhouden gebouw, dat met kostbare kristallen kroo-

nen verlicht wordt, is zeer oud. In 806 strekte het tot eene kerkvergadering van drie Koningen en elf Bisschoppen. — Voorts bezochten wij de *Lieve Vrouwen kerk*, op het hoogste gedeelte der stad, nagenoeg in derzelver midden, gelegen. Deze groote, Gottische kerk heeft twee torens en drie altaren. Twee boven elkander rondgaande galerijen en verschillende schilderstukken van ZICK strekken haar tot sieraad. — Eindelijk bezagen wij de zoogenoemde *Evangelische kerk*, welk Gottisch gebouw mede met twee torens prijkt. Vroeger was hetzelve in het bezit der Roomsch-Katholijken en den Heiligen FLORINUS toegewijd. Sedert de laatste jaren dient het voor de Protestanten en het garnizoen. In deze vereenigde Luthersche en Gereformeerde kerk wordt de door den Koning van Pruissen ingevoerde nieuwe Lithurgie gelezen, welke afgewisseld wordt door koorgezang; terwijl op het altaar, dat met een kruis versierd is, eenige waskaarsen branden. Wij woonden deze eeredienst bij, toen dezelve voor het garnizoen werd gedaan. Zij beviel ons zeer weinig of liever in het geheel niet, en kwam ons uitermate geschikt voor, om het innerlijke van de Godsdienst door het uiterlijke te doen verdringen. Dit schijnt men dan ook hier in te zien. Althans onze geleider verhaalde ons, dat de Lithurgie, in derzelver geheelen omvang, alleen gevolgd werd bij de godsdienstoefeningen voor de militairen; maar dat bij de godsdienstoefening voor de Protestantsche ingezetenen reeds eene verkorte Lithurgie was aangenomen, waarbij ook het branden van waskaarsen en het koorgezang achterwege gelaten worden.

Wij kunnen van de kerken niet afstappen, zonder melding gemaakt te hebben van eene, buiten de stad gelegen, kleine, doch fraaije kapel, *Morgenhülfe* genoemd, welke wij in den vroegen morgen bezochten. Deze kapel, in eene aangename landstreek gelegen,

wordt van wijd en zijd bezocht. Wij troffen er dan ook vele vromen aan, die waskaarsen, welke daar, op een tafeltje uitgestald, te koop worden aangeboden, ontstaken en met eerbied hun gebed deden.

Eenige der poorten, van hardsteen opgetrokken, zijn, om derzelver bouworde, bezienswaardig.

De voornaamste der openlijke pleinen zijn het slotplein, de wandelplaats in de nieuwe stad, de met boomen beplante paradeplaats, het plein voor de hoofdwacht en de castorsplaats.

Na ons bij den Kommandant der genie van een permissie-biljet voorzien te hebben, bezochten wij de vestingwerken buiten de stad. Eerst bragt onze geleider ons naar de vesting *Keizer Alexander*. Deze werd vroeger *Carthause* genoemd. Zij ligt aan de landzijde, een kwartier uurs buiten de stad, en bestaat uit twee sterkten, welke de namen *Feste Alexander* en *Fort Constantijn* voeren. Het beste, wat ons hier beviel, was het inderdaad treffend gezigt naar de stad en *Ehrenbreitstein*, op de beide stroomen en de fraaije omstreek.

Van hier begaven wij ons naar *Keizer Frans*, eene vesting op den *Petersberg*, naar de zijde van *Andernach*. Onder de Fransche regering werd hier het *Fort Marceau* aangelegd, om de *Moezel* en den *Rijn* te bestrijken. Later is het vergroot en verbeterd, en ontving toen deszelfs tegenwoordigen naam.

Eindelijk bezochten wij *Ehrenbreitstein*, aan den regter oever van den Rijn gelegen. Een steile rijweg, slangswijze aangelegd, voert naar boven. Aan den rivierkant is eene veel steiler en lijnregte ijzeren baan daargesteld, 168 ellen hoog, welke dient, om het materiëel, zonder groote moeite, op en af te voeren. Deze vesting, welker sterkte nog vermeerderd wordt door twee forten, op de *Pfaffendorfer-Höhe* en op den *Nellenkopf* gelegen, is te beschouwen als eene verzame-

ling van opklimmende versterkingen, waarboven de hoofdvesting zich verheft. Vóór en alleer deze laatste te kunnen naderen, zoude men een vijftal sterkten moeten veroveren. Dit echter doende, zou de vijand zijn graf vinden op de overwonnene plek, daar de verdediger, in zoodanig geval, mijnen zoude kunnen laten springen, om den aanvaller, zonder letsel voor zich zelven, te vernielen. Deze magtige vesting is dan ook dikwerf belegerd, doch nooit ingenomen, dan alleen in 1799, toen dezelve *onverhoeds* door een Fransch leger omsingeld werd, en zich eindelijk, bij gebrek aan leeftogt, moest overgeven. Na den vrede van *Lüneville* werd zij gesloopt. Sedert 1816 is zij echter herbouwd en sterker gemaakt, dan zij voordezen was. Zij draagt nu den naam: *Feste Friedrich Wilhelm*. Dat hier alles, wat tot het militaire wezen en de verdediging betrekking heeft, op eene groote schaal is aangelegd, laat zich gemakkelijk bevroeden. Die militaire gebouwen en inrigtingen zijn dan ook allezins der bezigtiging waardig, zoo mede een in de rots uitgehouwen put, ruim 80 ellen diep, over welken men zeide, dat meer dan drie jaren gearbeid was, om denzelven daar te stellen. Het schoonste echter, wat zich hier voor het oog opdoet, is het uitzigt naar de ruime omstreek, in welke men meer dan dertig steden en dorpen aanschouwt. Opvallend is het onderscheid van kleur van het zwarte Moezel - en het groene Rijnwater, hetwelk men hier ziet vereenigen. Zoo ver het gerigt reikt blijft dat onderscheid in den Rijn voortduren. Met iedere verandering van standpunt ziet men, als ware het, een ander landschap, waarin telkens de Rijn, op welken het gezigt hier allerprachtigst is, eene der hoofdpartijen, hoe zeer dan telkens op eene andere wijze, of in eene andere rigting, uitmaakt. Onwillekeurig riepen wij hier met HELMERS uit:

„Van Ehrenbreitsteins top ziet elk zijn' slangenloop,
„En groet hem, van die hoogte, als bronaâr van Euroop."

Deze hoogte verdient beklommen te worden, al was het alleen om de fraaije uitzigten, die men er, vooral bij helder weder, ruimschoots kan genieten.

Ten einde deze, nog al van elkander verwijderde, vestingwerken en eenige der verdere omstreken te bezoeken, hadden wij ons, om tijd uit te winnen, in eene kales geplaatst, waarmede men ons nu naar de begraafplaats voerde, die onlangs vergroot was geworden en met vele monumenten prijkt. Op weg bezagen wij de kruidmagazijnen en kruidtorens, welke hier, even als bij sommige andere plaatsen in Duitschland, buiten de stad zijn. Wij deden voorts een uitstapje naar het aangenaam gelegen dorp *Moezelweye*, alwaar in verschillende wijnhuizen, die er gevonden worden, dagelijks, in de fraai aangelegde tuinen, tegen den avond, muzijk gemaakt wordt; terwijl een aantal lampions die tuinen verlicht, zoodra de zon verdwijnt. Het voornaamste dezer wijnhuizen, welke wij bezochten, is bekend onder den naam van *Bersemergarten*.

Met het vallen van den avond keerden wij naar onze logementen terug, om dezelve en de stad *Coblentz* den volgenden morgen, met het aanbreken van den dag, te verlaten, en, in onze aak, den Rijn verder af te zakken.

Toen wij, om onze reis te vervolgen, met ons schuitje van den wal staken en midden in den breeden stroom dreven, vermaakten wij ons nogmaals met het fraaije gezigt op de stad, die, wat het uitwendig aanzien betreft, niet voor andere steden aan den Rijn in schoonheid behoeft te wijken. Ook het trotsche *Ehrenbreitstein* trok nog bij herhaling onze aandacht tot zich, en met verbazing zagen wij van beneden het reuzenwerk aan, dat als dreigende op de stad en

omstreken nederziet. Weldra verloren wij het bekoorlijk gelegen *Coblentz* uit het oog. Langer echter bleef de stoute vesting voor ons zigtbaar, doch het duurde ook niet lang, of zij was mede aan ons gezigt onttrokken en andere voorwerpen boeiden nu weder onze aandacht. Gaat het zoo niet met alles, wat wij op aarde zien en ondervinden? Ras is alles, wat ons konde treffen en boeijen, aan ons gezigt onttrokken, en nieuwe voorwerpen houden onzen geest wederom bezig. Vreugde en lijden, genot en smart zijn weldra in het verledene henengesneld en nieuw genot of nieuwe teleurstellingen wachten ons, om daarna ook even schielijk door den voortsnellenden tijd, die alles in zijne vaart met zich sleept, verzwolgen te worden.

Wel minder trotsch, doch niet minder bevallig zijn de gezigten, die men nu langs de wederzijdsche oevers der rivier opmerkt. Aan de linkerzijde ziet men eene rijk bebouwde vruchtbare vlakte, van den stroom tot de op eenigen afstand van denzelven gelegene bergen, zich uitstrekken, en te midden van dezelve verheffen zich bevallig de dorpen *Neuendorf*, *Wallersheim* en *Kesselheim*, alsmede het in de nabijheid van laatstgenoemd dorp gelegen slot *Schönbornlust*. Aan de regterzijde van den vloed ligt het nederige dorpje *Urbar*, te midden van welige wijngaarden, die eenen zeer goeden bleekert opleveren. Een weinig verder ziet men, grootendeels tusschen bergen verscholen, het vlek of stadje *Vallendar* (vallum Romanorum).

Wij roeiden hier voorbij de eilanden *Niederwerth* en *Graswerth*, die zich schilderachtig uit den vloed verheffen. Op eerstgenoemd eiland was vroeger een klooster, dat in 1242 door de familie VON HELFENSTEIN is gesticht. Men vindt er een dorp op van denzelfden naam als het eiland, dat ongeveer 800 inwoners telt.

Naauwelijks is men beide eilanden voorbij geroeid,

of men heeft aan den regter Rijnoever het oude stadje *Bendorf* met nagenoeg 3000 inwoners. Daar de omstreken hier ijzererts opleveren, zoo vindt men er onderscheidene ijzerfabrijken, die de bezigtiging allezins verdienen. De heerlijke uitzigten, die de toppen der omgelegene bergen aanbieden, maken het ook der moeite waardig, dat de reiziger er aan wal stappe, om dezelve te beklimmen. Des verkiezende kan men van *Bendorf* den nabijgelegenen *Bennerberg* of *Friedrichsberg*, met het daarop geplaatste slot, een bezoek geven. De heerlijke uitzigten stellen ook hier schadeloos voor de moeite en het oponthoud, die dit uitstapje veroorzaakt.

Wij roeiden verder tusschen de dorpen *Engers* en *Kalten Engers* door tot naar *Weissenthurm*, waar wij aan wal stapten, om het monument van den generaal HOCHE te bezien. Het staat op eene kleine hoogte, doch ziet er vrij vervallen uit. Hetzelve is er geplaatst ter gedachtenis van den in 1797 onder dien Generaal aldaar geleverden slag tegen de Oostenrijkers, waarin deze moesten wijken, terwijl het den Franschen gelukte, op deze plaats over den Rijn te trekken. Het opschrift is: „*l'Armée de Sambre et Meuse à son Général* HOCHE." De Generaal HOCHE was van geringe afkomst, doch bragt het door vlijt en ijver, door bezonnenheid en moed zoo ver, dat hem het opperbevel over het leger der *Sambre* en *Maas* werd opgedragen. Onderscheidene malen gaf hij in deze betrekking blijken van bekwaamheid en dapperheid. In zijn dertigste levensjaar eindigde hij echter reeds zijne roemvolle loopbaan.

Van *Weissenthurm* staken wij over, langs het eilandje *Neuwied*, naar de stad van denzelfden naam.

Neuwied is eene opene, ruim gebouwde stad met 6000 inwoners. De breede en regte straten, gevoegd bij het over het algemeen vrij goede voorkomen der huizen,

geven dezer plaats een vrolijk aanzien. Eene gierbrug verschaft gelegenheid tot gemeenschap met den overgelegenen Rijnoever. De inwoners zijn van zeer onderscheidene Godsdienst-gezindheden. Zoo vindt men er Hervormden, Lutherschen, Roomschen, Doopsgezinden, Hernhutters, Kwakers en Joden, die ook ieder een afzonderlijk kerkgebouw hebben. De reden hiervan is te zoeken in de onbepaalde vrijheid van Godsdienst, die de helderdenkende en boven de vooroordeelen van zijnen tijd verhevene Vorst ALEXANDER, in het midden van de vorige eeuw, aan de bewoners dezer stad, of die zich daar wilden vestigen, toestond. Allen genoten onder zijn bestuur dezelfde regten en vrijheden en vele vreemdelingen zetteden zich hier neder. Met de bevolking namen ook de bloei en welvaart der stad bestendig toe. Wel zijn deze in lateren tijd, voornamelijk bij het bezoek der Franschen, weder eenigzins afgenomen, doch nog zijn zij niet geheel geweken.

De Hernhutters, die hier, even als in ons Vaderland te *Zeist*, eene broeder-gemeente vormen, leven, afgezonderd van andere gezindheden, onderling vereenigd, in stille eenvoudigheid. Zij bewonen twee afzonderlijke kwartieren, hebben aldaar hunne kerk, die zeer net is, voorts de gestichten, in welke zij hunne winkels hebben, alsmede een eigen logement.

Men heeft te *Neuwied* een beroemd opvoedings-gesticht, waarin ook onderscheidene jongelieden uit ons Vaderland hunne opleiding hebben genoten en andere dezelve nog genieten.

Onder de merkwaardigheden van deze stad verdient wel, in de eerste plaats, genoemd te zijn het Vorstelijk slot, dat, zoowel om de fraaije ligging, als om de belangrijke verzamelingen van oudheden en merkwaardigheden van vreemde landen en volken, die men er aantreft, der bezigtiging allezins waardig is.

Het slot zelf bestaat uit één groot en twee op zich

zelve staande kleinere gebouwen. De kabinetten van naturaliën en andere bijzonderheden zijn in een afzonderlijk gebouw geplaatst in den slottuin, terwijl een ander gebouw eene groote menigte van Romeinsche oudheden bevat, die alle in deze streken zijn opgegraven. De menigvuldige voorwerpen van dien aard, die hier alom gevonden worden, bewijzen genoegzaam, dat de Romeinen er een langdurig verblijf gehad hebben. De natuurkundige zeldzaamheden zijn meestal bijeengebragt door den beroemden Vorst MAXIMILIAAN VON NEUWIED, die, als reiziger, in de laatste jaren veel naam heeft gemaakt en, inzonderheid op zijne reis naar *Brazilië*, eene menigte zeldzame en kostbare dingen heeft weten te verzamelen.

Bij de terugkomst in ons logement vonden wij den wagen reeds gereed staan, dien wij besteld hadden, om het buiten *Neuwied* gelegen jagtslot van den Vorst te bezoeken. Het heet *Mon-repos* en ligt op eenen hoogen berg, een paar uren van de stad. De weg loopt door *Hettesdorf*, waar vele spijkerfabrijken gevonden worden, voorts bijlangs eene ijzersmelterij en verder door de dorpen *Niederbieber* en *Oberbieber*. Deze weg is regt aangenaam en levert de meest verschillende gezigten op. Nu eens ziet men welige akkers en vruchtbare wijnbergen, dan weder wordt het oog verrukt door rijke boomgaarden en digte bosschen, terwijl eindelijk woeste zandgronden en kale rotswanden de meer lagchende streken vervangen.

Daar de Vorstelijke familie zich op het slot bevond, zoo konden wij niet anders van hetzelve te zien krijgen, dan de zeer ruime jagtzaal. Zij is versierd door een Dianabeeld en tweeëntwintig hertenkoppen met het gewei. Ofschoon de gezigten hier reeds bij uitstek schoon genoemd mogen worden, zoo moet men zich evenwel daarmede niet tevreden houden, maar

zich de moeite eener wandeling getroosten, welker genot dubbel opweegt tegen de inspanning, die dezelve vereischt. Een zeventigjarige jager, een gul en vriendelijk mensch, was onze geleider. Hij bragt ons in een wijd uitgestrekt en afgesloten hertenperk. Om eenig denkbeeld te geven van de grootte en kostbaarheid van dit perk, zal het genoeg zijn te zeggen, dat het eenige uren gaans in omtrek is en, behalve eene tallooze menigte reeën, ruim 400 herten en hinden bevat. Aan het einde van een der bosschen gekomen zijnde, genoten wij het eerste der overheerlijke gezigten, welke dit perk oplevert. Het is dat op het zeer diep aan het riviertje de *Wied*, — van hetwelk de stad *Neuwied* haren naam schijnt ontleend te hebben, — liggende *Friedrichsthal*. Dit dal, in hetwelk zich slechts eene enkele boerderij bevindt, die zich zeer schilderachtig voordoet, is zoo diep, dat men het riviertje ter naauwernood met het bloote oog kan onderscheiden. Na eene vrij uitgestrekte wandeling kwamen wij aan een rotspriëel, van waar men wederom het gezigt heeft op de genoemde beek de *Wied*, die zich nu evenwel breeder vertoont, en bij welke het dorp *Altwied* en de ruïnen van het stamhuis van de Vorsten van *Neuwied* regt schilderachtig zijn gelegen. Het is een der schoonste gezigten, die wij aan den *Rijn* gehad hebben. Van eene verbazende steilte ziet men in het diepe en bekoorlijke dal, dat schier naar alle zijden de verrukkelijkste uitzigten oplevert.

In des jagers woning terug gekeerd, namen wij de ons door den gulhartigen man aangebodene ververschingen gaarne aan, en reden vervolgens over *Legendorf* weder naar *Neuwied* terug.

Bij het dorpje *Irrlich* of *Erlich* vloeit de *Wied* in den *Rijn*. Ofschoon dit riviertje slechts gering schijnt, zoo bespoelt het evenwel een overheerlijk oord, dat er zeer veel bij zoude winnen, indien het

riviertje bevaarbaar was. Men wendt daarom tegenwoordig ook veel moeite en kosten aan, om het ten minste zoo ver te brengen, dat kleine schepen tot bij de straks genoemde ijzersmelterij kunnen komen.

Wij stapten bij *Neuwied* weder in onze *Nachen* en spoedden ons, om tegen den avond *Linz* nog te bereiken. Na *Amfahr* of *Fahr*, alsmede het vervallen slot *Friedrichstein*, gewoonlijk het *Duivelshuis* genoemd, voorbij gekomen te zijn, hadden wij weldra het stadje *Andernach* bereikt. Het is reeds zeer oud. De handel in puimsteen, die hier in menigte uit de bergen gehouwen wordt, alsmede in molensteenen en tras maakt een voornaam gedeelte uit van het bestaan der inwoners. De puim-, tuf- of duifsteen levert, fijn gemalen, het tras of cement op, eene specie van zeer veel belang bij het bouwen, inzonderheid bij het metselen onder water; daar de met cement goed toegemaakte kalk, gelijk men weet, de eigenschap heeft, om onder water hard te worden. Het is een ijzerachtige steen, die alhier in groote lagen gevonden wordt, en, volgens de meeste natuurkundigen, van eenen vulkanischen oorsprong is.

De Rijnoevers beginnen hier weder merkelijk meer bergachtig te worden. Voorbij *Leidesdorf* heeft men weldra een treffend gezigt op *Nieder-* en *Ober-Hammerstein*, alsmede op de ruïne *Hammerstein*. De overblijfsels van dit kasteel, dat in den dertigjarigen oorlog nog eene aanzienlijke sterkte was, liggen op eene verbazend hooge rots. Het eilandje *Hammerstein-werth* vermeerdert het schilderachtige van dit oord. Ook *Fornig*, *Brohl* op den linker-, en *Rheinbrohl* op den regteroever, alsmede de kasteelen *Rheineck* en *Argenfels*, leveren achtervolgens de heerlijkste gezigten op. Minder belangrijk, maar toch nog altijd schoon in het oog van den in vlakke streken wonenden reiziger, vertoonen zich nu ach-

tervolgens de dorpen *Breisig*, *Honningen*, *Leubsdorf* en *Sinzig*.

Tegen over *Sinzig* ligt het stadje *Linz* met ongeveer 1900 inwoners. Wij bragten hier in het posthuis, waar wij het zeer goed hadden, den nacht door. Den volgenden morgen deden wij, onder geleide van den zoon des huizes, waar wij gelogeerd waren, eene wandeling naar den *Dattenberg*, om aldaar de groote basaltgroeven te bezigtigen. De weg leidde ons eerst langs den *Rijn* en vervolgens landwaarts in, voorbij de ruïnen van eenen ouden wachttoren. Zoodra men den berg begint op te klimmen, bereikt men spoedig een beekje, hetwelk eenige molens en eene smederij in werking brengt. Dit beekje voert naar het bovenliggende dorp *Dattenberg*, waarachter zich de groote basaltsteengroeve bevindt, die eene hoogte heeft van 200 ellen. Zij is van zeer grooten omvang. De hooge en steile basaltkolommen vertoonen zich als zoo vele ontzettend groote orgelpijpen. De bergwerkers waren juist naar het dorp om te ontbijten, doch één derzelven, die achtergebleven was, een oud man, toonde ons alles aan, beklom met ons de steile rotsmuren en maakte eenige kolommen los, die hij vervolgens naar beneden deed vallen. Terwijl deze groote veelhoekige basaltbrokken met veel geweld naar beneden storten, zoodat de vonken er uitvliegen en eene wolk van stof in de hoogte rijst, staat de werkman op de volgende kolommen en zet gerust zijn' arbeid voort. De groote basaltmassen breken bij den val, en worden nu in brokken op kleine wagens geladen en meestal door jongens tot aan het einde van de bergkruin gebragt. Hier worden zij verder naar beneden geworpen, en daarna op karren, met een paard bespannen, den steilen bergweg afgevoerd tot aan den oever, om daar in schepen geladen en verder vervoerd te wor-

den. Dit geschiedt meestal naar ons Vaderland, waar deze steenklompen tot de zeeweringen worden gebruikt.

De vorm van deze basaltgroeve heeft veel overeenkomst met de leigroeven, die wij gezien hadden. In deze laatsten evenwel moet men, bij het uitbreken der leilagen, zoodanig te werk gaan, dat men steeds eene soort van trap bewaart, om langs denzelven op te klimmen, waardoor altijd eene zekere hoeveelheid lei verloren gaat. In de basaltgroeven daarentegen breekt men de kolommen derwijze af, dat er, als ware het, een amphitheater overblijft, waardoor de opklimming gemakkelijk wordt. Er gaat hier niets verloren; want de kleinere stukken worden fijn geslagen, om daarmede de steenwegen aan te leggen of te onderhouden. De chaussées van dezen steen kwamen ons voor boven de andere uit te munten, daar zij hard en vast zijn en geen stof opleveren, dat op andere wegen, waar de steen veel kalk- of gipsdeelen bevat, zoo hinderlijk kan zijn.

Op onzen terugweg bezagen wij eene inrigting, om het water van straks genoemd beekje op te vangen en naar willekeur weder af te leiden, ten einde het tot het wasschen en afspoelen van linnen te bezigen.

In de nabijheid vindt men ook eene kleine bron, welker water bij uitstek koud is en aan hetwelk eene bijzondere geneeskracht bij oogziekten wordt toegeschreven. De schuins opgaande rotsen zijn hier, tot op derzelver hoogste toppen, met wijnstokken en koren bebouwd.

Van *Linz* vervolgden wij onze reis voorbij de dorpen *Linzenhausen* en *Erpel* en hadden weldra het stadje *Remagen* bereikt. Bij de Romeinen was het reeds bekend onder den naam van *Rigomagum*. Het is klein, weinig beteekenend en telt nog geene 1400 inwoners. Wij namen onzen intrek *zum König von*

Preussen, en dachten van hier een uitstapje te doen landwaarts in, om ook eenige, niet aan den *Rijn* gelegene, plaatsen te bezoeken. Wij hadden hiertoe de Abdij en het meer van *Laach* of de *Laachersee* gekozen. De fraaije ligging toch van dit meer in eene zeer romantische vallei, door heuvels en bergen omgeven, die de duidelijkste sporen dragen, dat zij eens vulkanisch waren, zoowel als het bijzondere van het meer zelf maken het allezins waardig, om bezocht te worden. Het water is er helder blaauw van kleur, zeer koud, en bevat eene soort van zand, dat magnetisch is. Het meer schijnt de krater van eenen uitgebranden vulkaan te zijn. Aan den oostelijken oever is een diep hol, uit hetwelk bestendig een damp opstijgt, die de dieren, welke aan denzelven worden blootgesteld, doet verstikken, even zoo als zulks met den Hondsgrot bij *Napels* en met een diergelijk hol bij *Pyrmont* het geval is. Dit alles maakte ons regt begeerig, om dit togtje te doen; doch men ried ons zulks af, omdat de weg, van deze zijde derwaarts leidende, min geschikt en somtijds zeer steil en moeijelijk is. Het gemakkelijkste, om dit uitstapje te doen, is van *Brohl* of *Andernach*, en daar zijnde, hadden wij zulks verzuimd.

Men roemde daarentegen zeer het schoone van het *Ahrthal*, en de aanzienlijke verbeteringen, die de regering in de laatste jaren aldaar had te weeg gebragt, waardoor een bezoek van hetzelve voor vreemdelingen aanmerkelijk veraangenaamd en gemakkelijker was gemaakt, en ried ons aan, dit dal niet onbezocht te laten.

Wij volgden dezen raad, ofschoon het ons speet, dat wij van een bezoek van het bevallige *Laach* af moesten zien.

Vóór wij ons op weg begaven, bezochten wij eerst nog den in de nabijheid van *Remagen* gelegenen *Apo-*

linarisberg met de daarop staande voormalige, thans in eene boerderij herschapene, proostdij. Dit gebouw levert, met deszelfs kerk en toren, van verre een uitmuntend gezigt op. De gezigten van boven op den *Rijn* en de fraaije omstreken zijn ook waarlijk schoon te noemen. Een der fraaiste is het uitzigt van het zoogenoemd torenpriëel op het in de verte zich prachtig vertoonende *Zevengebergte*. Onder het koor der kerk zagen wij eenen grooten verwulfden kelder, die nog van een altaar was voorzien.

Weder afgedaald zijnde, begaven wij ons op weg naar het *Ahrthal*. De weg is in den beginne vrij vlak en leidt voorbij de dorpen *Wohndorf*, *Lohrensdorf*, *Kreen* en *Heimerchen*. Nu nadert men meer en meer de bergen, van welke de *Landskronenberg* de eerste is. Vroeger stond op denzelven een slot, waarvan nog eenige weinige overblijfselen zigtbaar zijn. Van nu af leidt de weg bestendig door valleijen, van hooge rotsen omgeven. Wij bezochten de Heppinger mineraalbron, over welke een aardig koepeltje gebouwd is. Het water, waarvan hier ook baden genomen worden, beviel ons niet zoo goed als de minerale wateren, die wij in het Nassausche gedronken hadden. Er wordt evenwel veel van verzonden.

De wijnbergen, die den bekenden *Ahrbleicher* opleveren, worden hier van lieverlede menigvuldiger en aanzienlijker. Wij lieten *Ahrbachum* links liggen en reden door *Badenheim* en *Loosdorf* bijlangs den *Calvariënberg*. Op denzelven staat een kerkje, waarheen vele bedevaarten gedaan worden. Weldra hadden wij de oude stad *Ahrweiler* bereikt. De gezigten aan dezen kant van de stad zijn zeer fraai, maar meer schilderachtig worden dezelve aan de andere zijde der stad, wanneer men langs *Walterbezähn* en, voorbij eene menigte bedehuisjes, naar *Marienthal* rijdt.

Valt in de meeste plaatsen van Duitschland het veel

geliefde bier een uithangbord van een' krans van fraai gekleurde ballen ten deel, minder ophef maakt men, over het algemeen, van de zoogenoemde wijnhuizen of *Weinschenke*. Deze worden op eene meer eenvoudige wijze aangeduid door het uitsteken van den tak van eenen den- of sparreboom. Zoodanige struiken ziet men dan ook overal, zelfs in de kleinste dorpen, in eene groote menigte.

De gezigten op *Externau*, *Reg* en *Meischoss* zijn reeds stouter. De bergen en rotsen beginnen zich hier meer te verheffen. De *Ahr*, hoewel onbevaarbaar, kronkelt zich hier bruisend tusschen de steile rotsen door. Hier en daar zijn kleine houten bruggen voor voetgangers over den vloed gelegd. Een paar antieke steenen bruggen dienen voor rijtuigen. Het oord wordt allengs meer woest en onbewoond. De slechte rijweg loopt op onderscheidene plaatsen door de rivier, tot men eindelijk verrast wordt door eenen nieuwen onverbeterlijken steenweg. Deze is aangelegd langs den linker oever der *Ahr*, tegen de steile helling der rotsen. Aan den eenen kant zijn deze rotsen met veel moeite zoodanig afgewerkt, dat de weg eene behoorlijke breedte konde verkrijgen, terwijl aan den anderen kant eene soort van uit rotsbrokken opgezette muur den weg van de dieper stroomende rivier afscheidt. Deze weg is aangelegd, ten einde eenen omweg van vier uren uit te winnen en den reiziger gelegenheid te geven, om uit *Remagen* in één' dag het *Ahrdal* te kunnen bezoeken. Op twee plaatsen loopt hij door eene keten van steile rotsen, door welke, met zeer veel moeite en kosten, een doorgang is daargesteld. De eerste rotsketen heeft men zoodanig doen springen, dat er eene kloof is gevormd, door welke de chaussée henen leidt. Eene koele lucht vervangt de koesterende zonnewarmte, wanneer men bij den steilen *Altenahrberg* de-

ze rotskloof binnen rijdt. Treffender evenwel nog is de tunnel, die door de tweede rotsketen is uitgehouwen en ruim tachtig schreden lang is. Het is waarlijk een prachtig gezigt, wanneer men van uit dezen donkeren rotsgang eensklaps in het ruim en bekoorlijk *Ahrthal* wordt verplaatst.

Dit dal is niet ongelijk met het *Schweitzerthal*, tegen over *St. Goar*, waarvan wij vroeger gesproken hebben. Bekoorlijk kronkelt het riviertje de *Ahr* zich door hetzelve henen. Nederige boerenwoningen en bouwvallige huizen liggen hier en daar verspreid. Het beste gebouw, dat men er vindt, is de herberg. Tegenwoordig wordt dezelve druk bezocht, daar de verbetering van den weg thans eene menigte reizigers naar dit bekoorlijk oord trekt, dat vroeger schier geheel vergeten was en slechts zelden bezocht werd. De bewoners waren met deze verandering ook zeer in hun schik, en de sporen van eene ontluikende welvaart waren ook reeds hier en daar op te merken. De menigvuldigheid der gasten in het logement veroorzaakte, dat wij ons met een sober maal moesten behelpen, waaraan echter de smakelijke Aarbleekert niet ontbrak. Men dischte ons bij deze gelegenheid eene menigte kleine vischjes op, *Rümpchen* genoemd, nog kleiner dan onze garnalen, die hier in menigte in de *Ahr* gevangen worden. Zij worden met azijn en olie gegeten en hier vrij algemeen voor eene lekkernij gehouden. Wij dachten er echter anders over en lieten deze bittere lekkernij gaarne aan de liefhebbers over.

Nu beklommen wij den *Altenahrberg*. Een zeer steil en somtijds moeijelijk voetpad leidt naar de ruïnen van den ouden ridderburg *Altenahr*, eenmaal de zetel van het magtige geslacht der Graven VON DER ARE en HOSTADEN of HOCHSTEDEN, van welke reeds in de tiende eeuw melding wordt gemaakt. De burg werd

in 1714 vernield. Ruim en heerlijk is het gezigt, dat men van deze hoogte over het geheele dal heeft. De menigvuldige kronkelingen van de *Ahr* doen het voorkomen alsof drie verschillende riviertjes de vallei doorsnijden. Door eene rotskloof heeft men een gezigt op het, in de verte op eene steile hoogte gelegen, Kreuzberger slot. Het is opmerkelijk dat men, van deze hooge rots naar de hoogere rotsen ziende, welke het dal bepalen, schier niet ontwaren kan, dat men hooger gekomen is, niettegenstaande men het dal op eene aanmerkelijke diepte beneden zich ziet.

Zeer voldaan over ons uitstapje naar het *Ahrdal*, keerden wij naar *Remagen* terug, om van daar onze reis verder te vervolgen.

NEGENTIENDE HOOFDSTUK.

Vertrek van Remagen. *Het* Zevengebergte. Bonn.

Met wat verscheidenheid weet ge u, o Rijn, te omringen!
Hier spieglen in uw' stroom zich berg en heuvelklingen;
Daar burgtgevaarte en slot:
Hier lekt uw blanke tong den zoom van veld en weiland;
Daar torscht uw breede vloed een lagchend bloemeneiland,
Dat op uw stroomnat vlot.

HASEBROEK.

Een heerlijk gedeelte van den *Rijn* hadden wij nog te goede. De toppen van het Zevengebergte blaauwden ons reeds in de verte tegen, en weldra zouden wij, in de treffende schoonheden, die de Natuur hier zoo mild ten toon spreidt, ons verlustigen, om dan afscheid te nemen van de meest verrukkende tooneelen, die de prachtige Rijnoevers zoo kwistig opleveren. Met het kolossale Zevengebergte toch wijken de bergen allengs meer van den vloed, en de snelvlietende rivier, die zich tot hiertoe eenen weg heeft gebaand tusschen hooge bergen en steile rotsen door, vloeit dan langs vlakke oevers verder. Nog eenmaal zwelgt de reiziger hier met volle teugen het genot, dat deze

heerlijke bergstroom op zoo vele verschillende plaatsen oplevert. Hooge bergen en steile rotsen, met bosschen of wijngaarden bedekte heuvels, statige, met mos begroeide, overblijfsels van aloude riddersloten, eerbiedwekkende gebouwen, die vroeger tot vrome afzondering dienden en nog tot een geestelijk of wereldlijk gebruik worden gebezigd, vruchtbare weilanden en welige akkers, die zich aan de wederzijdsche oevers uitstrekken, of in de bekoorlijke valleijen als verschuilen, bevallige eilanden, die allerbekoorlijkst zich uit het midden van den breeden vloed verheffen, boeijen bij afwisseling het oog van den reiziger, die, niettegenstaande het genot, dat hij reeds heeft gesmaakt, zich niet kan verzadigen in het beschouwen der bekoorlijke streken, die hij weet, weldra te zullen moeten missen.

Na ons verlustigd te hebben in het gezigt op het lief gelegen stadje *Unkel*, vielen ons ook al dadelijk de aan de andere zijde der rivier gelegene steengroeven in het oog. Men vindt er groote, meestal vijf- en zeshoekige basaltkolommen, die op gelijke wijze, als wij vroeger reeds beschreven hebben, losgewerkt en dan tot bouwen of bestrating gebruikt worden. Deze groote basaltrots strekt zich tot in het midden van den *Rijn* uit. Twee groepen van deze rotsen staken hare spitsen boven het water uit, de eene zelfs bij den hoogsten waterstand der rivier, en waren voor de scheepvaart en de groote houtvlotten zeer hinderlijk. Zij heeten de *Grosse-* en *Kleine-Unkelstein*. De eerste, die het meeste hinderde, hebben de Franschen laten springen, en daardoor der Rijnvaart eene belangrijke dienst bewezen. De laatste, die minder hoog uitsteekt, doch voor beladene en diepgaande schepen zeer gevaarlijk is, vordert nog alle behoedzaamheid bij den hier voorbijstevenenden schipper.

Weldra hadden wij het schilderachtig gelegen stadje *Oberwinter* bereikt, terwijl aan den overliggenden

oever, aan den voet van eenen hoogen berg, en te midden van welige wijngaarden en korenrijke velden, het stadje *Rheinbreitbach* zich allerbevalligst aan ons oog vertoonde. In de nabijheid van dit laatste vindt men twee kopermijnen, waarin evenwel niet meer gewerkt wordt. De bewoners van beide steden zoeken grootendeels hun bestaan in den akker- en wijnbouw.

Het gezigt, dat wij bij *Oberwinter* hadden, was overschoon. Vóór ons lag aan den linkerzoom van den vloed, op den top eens bergs, de ruïne *Rolandseck;* meer in de verte zagen wij het dorp *Honneff* en achter hetzelve verhieven zich de *Drachenfels* en de overige hooge kruinen van het Zevengebergte, terwijl midden in den vloed het eiland *Nonnenwerth*, met zijn voormalig klooster en deszelfs kerktoren, zich fraai uit den vloed verheft.

Aan den voet van de rots, waarop de overblijfsels van *Rolandseck* zijn gelegen, is een klein dorpje met eene herberg, beide, naar de genoemde ruïnen, mede *Rolandseck* geheeten. Van hier, of van het nabijgelegen dorp *Mehlem*, kan men gevoegelijk deze beroemde overblijfsels bezoeken.

Wij mogen hier niet verzwijgen, welke treffende gebeurtenis aan dezen steilen bergtop en het beneden in den vloed liggende eilandje *Nonnenwerth*, is het mogelijk, nog hoogere waarde bijzet, en die den gevoeligen reiziger, welke zich in deze romantische streken zoo gaarne de belangrijke gebeurtenissen te binnen brengt, die aldaar eenmaal zijn voorgevallen, op deze plaatsen nog meer prijs doen stellen. SCHILLER heeft in zijne fraaije Romance *Ridder Toggenburg*, door TOLLENS in onze taal overgebragt, deze treffende geschiedenis op eene roerende wijze geschetst; doch hij heeft naam en plaats veranderd en stelt de zaak voor als in *Zwitserland* gebeurd te zijn. Ziet hier echter, wat men er algemeen van vertelt.

Het was nog vroeg in het voorjaar, toen ROLAND, neef van KAREL *den Grooten*, een jong en dapper Ridder, zich van het ouderlijk slot in de nabijheid van *Ingelheim* verwijderde, om zich, vóór dat hij weder ten strijde zoude trekken, bij de ontluikende lente, in de schoonheden van den *Rijn* te verlustigen. Op den avond van eenen stormachtigen dag kwam hij op eenen burg, waar hij een nachtverblijf zocht, dat de eene ridder den anderen ook niet zoude weigeren. Vriendelijk werd hij dan ook hier ontvangen, en terwijl de burgheer hem welkom heette en trouwhartig de hand drukte, beijverde zich zijne beminnenswaardige dochter, om den vreemdeling de noodige verkwikking te bezorgen. Zij vulde eene fraaije bokaal, waarop het familie-wapen kunstig was uitgesneden, met het heerlijke druivenvocht en reikte het met edele bevalligheid, hoewel maagdelijke schroom den blos op hare koontjes hooger deed kleuren, aan den vreemden ridder over. Met een ongekend gevoel vatte hij den beker aan. Zijne hand beefde en een hooge blos kleurde ook zijne wangen, toen hij de aanminnige maagd in hare betooverende schoonheid en jeugdige bevalligheid voor zich zag. Hij verwonderde zich over zich zelven, dat zijne hand, die zoo dikwijls de lans en het zwaard met kracht en vastheid had bestierd, nu beefde, en dat zijn hart, dat zelfs tegen over de Sarracenen niet onrustig geklopt had, nu zoo onrustig sloeg. Doch hij herstelde zich weldra en een levendig onderhoud, waarin de burgheer groot genoegen had, deed den avond ras voorbij vliegen. De nacht schonk aan ROLAND geen' rust. Het beeld der bekoorlijke jonkvrouw zweefde hem steeds voor oogen. In den vroegen morgen sprong hij weder van zijn leger op, om in de frissche buitenlucht verkwikking en afleiding te zoeken. Toen eindelijk het uur dáár was, waarin hij van zijnen gastheer afscheid

zoude nemen, en deze vernam, dat zijn gast de dappere ROLAND was, wiens heldendaden alom in liederen werden gehuldigd, wilde deze hem niet laten vertrekken, maar verzocht hem, dat hij nog eenige dagen aldaar zoude vertoeven. Wel ondersteunde de bescheidene HILDEGONDE het vaderlijk aanzoek niet met woorden, doch het oog, waaruit de ziel sprak, gaf genoegzaam te kennen, dat de inwilliging van het verzoek des vaders ook haar aangenaam zoude zijn.

ROLAND liet zich niet lang noodigen. Hij bleef gaarne nog eenigen tijd in de nabijheid van haar, die hem reeds zoo dierbaar was geworden. Zijne liefde groeide steeds aan en hij wenschte niets vuriger, dan om gelegenheid te hebben, dezelve aan het beminde meisje te openbaren. Eens, terwijl hij, bij het vallen van den avond, in den tuin wandelde, ontdekte hij onverwacht het voorwerp zijner liefde in de schaduwen van een boschje, als in gedachten verzonken nederzittende. Zij zat daar met gevouwene handen, alsof zij bad, en de lieve lach, die om haren mond speelde, scheen te verraden, dat hare gedachten zich met een bemind voorwerp bezig hielden. Aarzelend trad de Ridder haar nader en was verlegen, om een gesprek aan te knoopen. De ware liefde is meestentijd bloode. Wanneer de ziel uit het oog spreekt, stamelt dikwijls de mond. De schoone HILDEGONDE plukte als gedachteloos een ontluikend rozenknopje. ROLAND verzocht haar om hetzelve. „Tot nog toe — zeide hij — is mijn helm niet versierd door het een of ander teeken, aan hetwelk dierbare herinneringen verknocht zijn. Als mijne wapenbroeders de schoonheid en deugd van hunne geliefden verheffen, moet ik mijne oogen nederslaan en zwijgen."

Een hooge blos bedekte eensklaps de wangen van het verraste meisje. Zij hief de hand op, als wilde zij hem de roos geven, doch maagdelijke schroom

weerhield haar, en verlegen liet zij den arm weder zinken. In den blik van den Ridder lag evenwel zoo veel liefde, en zijn oog smeekte zoo innig en toch zoo bescheiden, dat de edele jonkvrouw niet langer konde wederstaan en hem de roos overreikte met de woorden: „het schoon vergaat ras."

Vurig greep de Ridder naar de bloem, drukte dezelve aan zijne lippen en waagde het nu haar zijne vurige liefde te openbaren. Meer uit hare blikken, dan wel uit hare woorden, vernam ROLAND, dat hij het meisje niet onverschillig was. Zij zwoeren elkander eeuwige trouw en met verrukking sprak ROLAND van het heil, dat hij zoude genieten, als hij, na zijne terugkomst uit den op handen zijnden veldtogt tegen de Sarracenen, haar voor altijd de zijne zoude mogen noemen.

Het wederzijdsch afscheid was stil en treurig. Een zachte handdruk en welsprekende blik, de tolken van een minnend hart, zeiden meer, dan de taal vermogt uit te drukken.

De jonkvrouw leefde van nu af zeer afgezonderd en wachtte verlangend naar berigt van haren geliefde. Weldra verkondde de faam weder nieuwen roem, dien de Ridder door zijne dapperheid had verworven, en de schippers op den *Rijn* zongen van zijne heldendaden. Wel streelde het de minnende HILDEGONDE, wanneer zij, aan haren geliefde denkende, zijnen roem alzoo hoorde verkondigen; doch als zij eenzaam nederzat, sloeg zij dikwijls haar oog naar boven en bad innig en vurig, dat de Algoede hem toch in welstand ras weder aan haar minnend hart terug mogt schenken.

Zoo was er reeds een jaar verloopen, toen zich het gerucht van eenen gesloten' vrede alom verbreidde. Wie was meer verheugd, dan de schoone HILDEGONDE, die nu haren beminde, met roem en eer bekroond, weldra weder aan haar hart zoude drukken!

Zalig in dit blijde vooruitzigt, zat zij op eenen avond bij haren vader, toen een vreemde Ridder zich aanmeldde en voor dien nacht om huisvesting verzocht. Hij had mede onder KAREL'S vanen gestreden, en keerde nu huiswaarts. Niet zonder ongerustheid en met een angstig voorgevoel waagde HILDEGONDE het den naam van haren geliefde te noemen, om misschien iets van hem te vernemen. „Hij viel nevens mij in den strijd, — antwoordde de Ridder, — bedekt met roem en wonden."

Als van den bliksem getroffen, zat zij daar sprakeloos neder. Haar oog had geene tranen, het ontzettend berigt had haar al te zeer geschokt. In stomme smart verzonken, was zij stijf en bewegingloos, en scheen zij meer een marmerbeeld, dan een bezield wezen te zijn. Ach! hare schoone uitzigten waren verijdeld, de dood had met haren geliefde haren droom van aardsche gelukzaligheid in een oogenblik verzwolgen. Na eenige dagen van diepe smart en rouw, in welke zij maar al te zeer de nietigheid van aardsche gelukzaligheid en de onzekerheid van hetgene wij het vurigste wenschen en hoopen inzag, vatte zij het besluit op, om in een klooster te gaan en zich aan eene wereld te onttrekken, waar al hare heerlijke uitzigten als een schaduwbeeld waren vervlogen. Zij verwierf de toestemming des vaders en verkoos nu het klooster *Frauenwerth*, op het fraaije eilandje *Nonnenwerth*. De Bisschop, onder wiens bestuur het klooster stond, was een lid van hare familie en veroorloofde, op haar verzoek, om den proeftijd te verkorten. Naauwelijks waren drie maanden verloopen, of zij legde plegtig de gelofte af en was van nu voortaan der wereld afgestorven, en eene bruid des Hemels geworden.

Ongelukkige overijling! ROLAND was gevallen, doch zijne wonden, ofschoon hoogst gevaarlijk, waren niet

doodelijk geweest. Met veel moeite en zorg werd hij genezen, en naauwelijks lieten zijne krachten zulks toe, of hij haastte zich, om naar het geliefde Vaderland terug te keeren. Op vleugelen der liefde ijlde hij naar het slot, waar hij zijne geliefde bruid dacht weder te vinden. Aan hare zijde zoude hij voortaan het hoogste loon van zijne dapperheid, de volkomenste vergoeding voor zijn doorgestaan lijden smaken. Hoe nader hij kwam, hoe zaliger hij zich gevoelde, tot hij zich eensklaps van het toppunt van geluk, dat hij waande bereikt te hebben, in den afgrond der ellende zag nedergeworpen, bij het ontzettend berigt, dat hij den grootsten schat op aarde voor altijd verloren had.

De wereld was hem van nu af onverschillig. Hij legde zijne wapens af, die hij steeds met zoo veel roem had gedragen, en ook den voorvaderlijken burg ontvlood hij, om ten minste in de nabijheid van haar, die hij zoo grenzenloos beminde, een leven te eindigen, dat voortaan toch geene waarde meer voor hem had. Hij liet eene kluis bouwen op den top des bergs, van welken hij op het eiland konde nederzien, en welke sedert, naar hem, den naam van *Rolandseck* heeft verkregen. Hier zat hij dagelijks op den drempel zijner nederige woning:

„Van het eerste morgen gloren,
Tot het maanlicht scheen,
Zat hij, in zijn hoop verloren,
Zat hij hier alleen;

Zat te staren op de muren,
Op haar vensterglas,
Vele trage, kruipende uren,
Tot het open was;

Tot hij de engel daar ontdekte,
Die, in hemellust,
De oogen langs de velden strekte
Van geen kwaad bewust."

Wanneer de kloosterklok de vrome nonnen tot het gebed riep, verliet de ongelukkige zijne legerstede, en als hij het godgewijde gezang der maagden hoorde, meende hij somtijds de betooverende stem van zijne HILDEGONDE duidelijk te kunnen onderscheiden. Dikwijls, wanneer het nachtelijk donker reeds lang de aarde bedekte, zat hij nog voor zijne deur en staarde naar het bleeke schijnsel eener lamp, die hem steeds uit dezelfde cel tegenstraalde en in zijne gespannene verbeelding meende hij dan, dat het zijne verloofde was, die in de stille nachtelijke stonde voor de rust van zijne ziel bad.

Twee jaren waren alzoo traag voorbij gegaan en het bittere zielelijden had zijne beste krachten verteerd, toen hij op eenen herfstmorgen, als het vale groen der wouden reeds den naderenden winter verkondigde, volgens gewoonte zijne blikken naar het klooster wendende, een geopend graf aanschouwde. Eene geheime stem scheen hem te zeggen, dat het de rustplaats zijner onvergetelijke HILDEGONDE zoude wezen. Weldra vernam hij, dat zijn gevoel hem niet had bedrogen. Zij had den strijd gestreden. De koele schoot der aarde had zich voor haar stoffelijk overblijfsel geopend, de edele ziel was reeds naar hoogere gewesten getogen. Hij zag het beminde lijk in de stille groeve zinken; hij hoorde het plegtige *requiem* zingen, het laatste afscheid van de levenden aan de dooden. Stom zat hij daar neder, het oog star gevestigd op de plek, waar de zoo innig geliefde voor het laatst op aarde had geademd.

„En zoo zat hij, zonder leven,
's Morgens eens als steen,
Nog den dooden blik geheven
Naar het venster heen."

De ruïnen, welke men op den *Rolandseck* aantreft, zouden, volgens sommigen, de overblijfsels zijn van een kasteel, dat ROLAND aldaar heeft laten bouwen. Dit is echter niet waarschijnlijk en komt ook minder met het hier gegeven verhaal overeen. Het is waarschijnlijker, dat dit kasteel naderhand door zijne betrekkingen of door anderen aldaar is gebouwd geworden. Keizer HENDRIK *de Vijfde* liet hetzelve in de twaalfde eeuw verwoesten.

Het gezigt van den top van *Rolandseck* is zeer bekoorlijk. Beneden zich ziet men het fraaije eiland *Nonnenwerth*, ook wel *Rolandswerder* genoemd. Daar nevens ligt het voormalige eilandje *Grafenwerder*. Aan de overzijde des *Rijns* ziet men het stadje *Honneff*. Men heeft voorts aan zijne linkerzijde *Rönnesdorf* en *Mehlem*, terwijl aan de regterzijde *Rheinbreitbach*, *Scheuern* en *Unkel* zich achtervolgens aan het oog vertoonen. Een trotsch gezigt heeft men op het Zevengebergte, dat aan de linkerzijde zich uitstrekt en met de overige bergen, aan weerskanten van den vloed, het fraaije landschap als insluit.

Had het verhaal van den ongelukkigen ROLAND en zijne geliefde HILDEGONDE reeds *Nonnenwerth* belangrijk voor ons gemaakt, de heerlijke ligging van dit bekoorlijk eiland was niet minder aantrekkelijk, en in gespannene verwachting, welke schoonheden ons de natuur weder zoude aanbieden, en in de niet ongegronde hoop, dat wij ook hier weer vele en eigenaardige genoegens zouden smaken, stapten wij uit onze schuit, om op dit eiland, in hetzelfde gebouw misschien, waarin eens de schoone HILDEGONDE de aarde en haar lijden heeft trachten te vergeten, den nacht

door te brengen. Het klooster toch, dat reeds in het begin der elfde eeuw bestond, is in de laatste jaren in een fraai logement veranderd. Bij de algemeene opheffing der kloosters door NAPOLEON, wist de Keizerin JOSEPHINE evenwel te bewerken, dat de toenmalige bewoneressen haar leven ongestoord in hetzelve mogten doorbrengen. Er werden echter geene nieuwe nonnen meer aangenomen. Langzamerhand verminderde nu het getal, en toen eindelijk ook de Abdis den tol aan de natuur betaalde, verlieten de zes toen nog overgeblevene zusters het groote gebouw, waar het haar, bij dit langzaam uitsterven, natuurlijk hoe langer zoo veel te akeliger en eenzamer moest worden. Zij keerden in de wereld terug, om daar, te midden van het gewoel des levens, den dood af te wachten.

Een kleine arm des *Rijns* scheidt *Nonnenwerth* van het daarnaast gelegen, thans met het vaste land vereenigd, eilandje *Grafenwerder*. De natuurlijke gesteldheid van dit eiland geeft aanleiding om te denken, dat hetzelve van eenen vulkanischen oorsprong is. Met eene ontzettende snelheid vliet de *Rijn* langs zijne hier meer vernaauwde bedding, en deze felle stroom veroorzaakt, dat de schippers hier hunne roeiriemen nederleggen en hun vaartuig aan den snellen stroom overgeven. Men noemt daarom dit gedeelte van den vloed *Gottes Hülfe*.

Het was een heerlijke avond, dien wij hier genoten, een avond, in schoonheid gelijk aan dien, welken wij te *Rüdesheim* en *Bingen* gehad hadden. De maan, die nu hare verlichte helft geheel naar de aarde wendde, dreef statig langs het helder hemelgewelf en spiegelde zich overheerlijk in den snelvlietenden stroom. In een aangenaam prieeltje, onmiddellijk aan den oever van de rivier, zaten wij peinzend neder en verloren ons in het heerlijke schouwspel. In duizenderlei verschillende beelden spiegelde zich het licht in den vloed, die, bij den puntigen

uithoek van het eiland, schuimend en bruisend op groote rotsbrokken zich in tweëen verdeelde en het eiland als omarmde. Als eene donkere bank strekte zich het kolossale Zevengebergte voor ons uit. De ruïnen op de hooge bergtoppen waren, bij het helder en toch melancholisch schijnsel der maan, even merkbaar en stemden het door zoo veel schoons getroffen gemoed tot stillen ernst. Lang zaten wij hier, tot eindelijk de tijd ons ter ruste riep, doch ook op onze kamers konden allen de rust nog niet vinden. Wel zocht ieder zijne kamer op, doch voor het opengeslagen venster bewonderden wij het schoone van dit bekoorlijk oord, en verzonken, als ware het, in heilige verrukking. Het middernachtelijk uur was reeds voorbij gevloden, toen wij nog in de stille eenzaamheid peinzend voor ons open venster nederzaten, den blik nu eens gevest op het voor ons liggende Zevengebergte, dan op den aan onze zijde gelegenen *Rolandseck*, dan weder op den helderen vloed. Nu eens bepaalden zich de gedachten bij de verloopene eeuwen, toen deze bergtoppen door dappere ridders bewoond waren, dan bij de vrome zusters, die misschien hare cellen hadden op dezelfde plaats, waar wij nu gezeten waren. Wij dachten aan de wisseling van al het aardsche en verloren ons in de donkere toekomst. Als onwillekeurig namen wij in deze schoone oogenblikken, die ons nog altijd bij het herdenken roeren en treffen, de pen op en schreven, door ons gevoel weggesleept, de volgende regelen neder, die wij niet ongepast achten hier mede te deelen, ofschoon wij overtuigd zijn, dat zij op dichterlijke waarde geene aanspraak mogen maken:

'tIs alles stil, der wereld wuft gewoel
Heerscht hier niet meer, 't is alles hier Natuur.
De duist're vlerken over de aard' gestrekt,

Brengt hier de nacht toch geene huiv'ring aan.
De maan schijnt hel en spiegelt zich in 't nat,
Dat aan mijn' voet in duizend golfjes vliet;
En nu het een, dan weer een ander beeld
In 't maanlicht-schijnsel maalt voor 't starend oog.
Fel bruist het in de verte, waar de vloed,
Belagchend, wat hem in zijn' loop verstoort,
Een' weg zich baant langs rots en over steen.
Een donk're bank, die in het noorden rijst, —
En voor den and'ren dag den zwakken mensch
Voor storm en onweer schrikken doet, — gelijk,
Schijnt 't berggevaart, dat mij rondom omgeeft;
En veel beduidend prijken op den top
Die teekenen van 't geen de mensch eens wrocht,
Van 't geen eenmaal zijn hand vermogt te doen;
Maar tevens ook, van 't geen de tijd vermag.

Wat is de mensch, wat is zijn duurzaamst werk?
Wat 't kunstig slot op rotsen puntig kruin,
Met wijs beleid en koenen moed gebouwd?
Wat is het? Niets. De tijd werpt het ter neer,
Doch spaart de rots, die 't forsch gebouw eens droeg.
Ja, even zoo, gelijk vóór duizend jaar,
Prijkt nog 't gebergte, dat mij hier omgeeft,
Stroomt nog de vloed met onuitdrukb're pracht,
Beschenen door het held're maanlicht, heen;
Maar ach! des menschen werk stort neêr in 't puin,
En van dat puin, dat nog mijn oog aanschouwt,
Vindt ligt de naneef, in een volgende eeuw,
Geen' enklen steen meer, niet een enkel blijk. —

'k Zit eenzaam, doch rondom mij bruist de vloed;
Een enkel huis slechts heft zijn kruin omhoog

En spot, zoo 't schijnt, met zijn geweld en magt.
Een statig groen bedekt rondom den grond,
En donk're loover werpt haar schaduw neêr.
Maar ach, hoe kort zal dit nog duren! Ligt
Brengt ras een stormvlaag hier verwoesting aan,
En stuwt ook over dezen schoonen grond
Den vloed, die nu zoo heerlijk henenvliet,
Maar die, in woede ontbrand, schier niets verschoont:
Of ligt, dat ijsgevaarten opgehoopt,
Door schots bij schotsen, door den stroom gezweept,
Eerlang en struik en boom en hof en huis
Vernielen en verzwelgen in den vloed.
Maar neen, Natuur spaart zeker deze plek,
Waar men, zoo gansch gescheiden van 't gewoel
Der wereld is, en 't hart zoo wel zich voelt.

Ja, nog vereert men op deez' schoonen grond
Den Schepper in zijn grootsch en heerlijk werk;
En schoon niet meer in kloostereenzaamheid,
De vrome non voor haren Schepper knielt,
Toch buigt, wie een opregt gevoelig hart
In zijnen boezem draagt, vol diep gevoel,
Zich voor den Heer der Schepping hier ter neêr,
En bidt Hem in zijn groote werken aan.
O, gij! die met een vroom, godsdienstig hart
Voor God en zijne dienst uw dagen sleet,
En nu het loon reeds van uw werken smaakt,
O, zaalge maagden! ligt ook hoordet gij
In lang vervlogen tijden soms bij nacht,
Als alles om u sluimerde, 't geruisch
Des snellen strooms met weemoed en gevoel,
Gelijk als ik nu, ligt op de eigen plaats,
Ook luister naar 't geruisch van d' eigen vloed.

Veelligt zaagt gij toen ook uit uwe cel
Der bergen top; den Drachenfels, die steil,
Regt over mij, zijn trotsche kruin verheft;
Den Wolkenberg, die naar de wolken wijst,
Als wees hij heen naar Hem, die hooger troont,
Dan wolkenkreits of dampkring immer reikt;
Den Leeuwenberg, die meerder nog ter zij
Zijn steile kruin toch bovenal verheft.
Ligt zaagt gij ook, gelijk als ik nu doe,
Deez' klompen met bewond'ring en ontzag.
Maar gij, ook gij zijt allen heengegaan,
En anderen betreden nu den grond,
Waar gij eenmaal uw schreden hebt geplant.
En als ook eens, na menig jaar en eeuw,
Nog de eigen stroom zijn golven voorwaarts stuwt,
De Rijn nog even prachtig henenvliet,
En, in het schoon verschiet, der bergen top
Nog even steil zich naar den Hemel heft,
Dan sluimer ik met ieder, die nu leeft,
Ook reeds in 't stille en eeuwig zwijgend graf.

Ja, kort en zwak is 't leven van den mensch,
En broos en nietig, wat zijn hand ooit wrocht;
Slechts gij alleen zijt groot en schoon, Natuur!
En eind'loos grooter Hij nog, die u schiep!

Een wel korte, maar zoete slaap verkwikte ons, doch wischte de aangename, de weemoedig vrolijke indrukken niet uit, die de avond en nacht in ons hadden te weeg gebragt. Betooverend schoon straalde de vroege morgenzon over de bergen, toen wij, nog vol van het gesmaakte genot, onze zachte rustplaatsen verlieten, om ons weder in het schoone, dat de milde natuur ons op nieuw te genieten gaf, te verlustigen.

Leven en vrolijkheid waren over den geheelen omtrek verspreid. De levenwekkende zon scheen alles bezield te hebben. De vogels zongen op kunstelooze wijzen hun vrolijk morgenlied, het uchtendwindje speelde door de takken der boomen, die het bevallig eiland versierden, de staag hooger rijzende zon ontplooide de fraai gekleurde bloemblaadjes, die met de geheele natuur ter ruste waren gegaan, en spiegelde zich helder in de reine daauwdroppen, die, als zoo vele parels, op de frissche loover schitterden. In het anders zoo ruime gebouw was het ons te doodsch en te eng. Wij moesten in de vrije natuur. Wij moesten volop genieten, hetgene zij ons zoo ruimschoots aanbood. Terwijl wij het kleine eiland rondwandelden, mogten wij met CLAUDIUS uitroepen:

„Hemelsch, heerlijk ochtenduur!
Beemden, bosschen, bergen, dalen!
Wond'ren, waar mijne oogen dwalen! —
O, heb dank, heb dank natuur!
Honderd duizend malen."

Onder den vrijen hemel, in de schaduw van het geboomte, lieten wij ons ontbijt gereed maken, en nimmer hebben wij in eene meer aangename stemming de gaven van den Algoede genoten, dan hier op deze plaats, waar de geheele natuur ons tot rein genieten stemde.

Wanneer men de vrolijke logeerkamers en den breeden gang, die langs dezelve leidt, beziet, kan men zich bezwaarlijk voorstellen, dat men zich in een gebouw bevindt, dat nog voor korte jaren tot vrome afzondering diende, en waarin de nu ruime en lichte vertrekken toen, misschien, sombere kloostercellen waren. Op andere plaatsen van dit uitgestrekte gebouw is evenwel de oorspronkelijke inrigting nog duidelijk

Rolandseck; Nonnenwerth en het Zevengebergte

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
urn:nbn:de:gbv:3:3-9797/fragment/page=0286

te onderkennen. Ook de voormalige kloosterkerk is goed in orde, en men zeide ons, dat op enkele tijden des jaars nog dienst in dezelve werd gedaan.

Zeer verheugd over het genot, dat wij gedurende ons verblijf op dit eiland gehad hadden, verlieten wij hetzelve, om ons naar het nabij gelegen Zevengebergte te begeven.

De fraaiheid van het oord en de schilderachtige ligging van dit bevallig eiland hebben ons doen besluiten, onzen lezers eene kleine afbeelding van hetzelve te geven, zoodanig als het zich vertoont, wanneer men het van den kant van *Oberwinter* aanschouwt, als wanneer ter regterzijde, achter het eiland, het trotsche Zevengebergte, en links de *Rolandseck* zich statig verheffen. Doch evenmin als wij naar eisch vermogen het schoone dezer streken te schetsen, evenmin kan ook de schilder hetzelve volkomen malen. In flaauwe trekken hebben wij het gevoel, dat ons aldaar bezielde, uitgedrukt; even zwak en onvolkomen is ook de teekening, die het schoone van dit oord zigtbaar moest voorstellen.

De overtogt van *Nonnenwerth* naar *Königswinter* was spoedig gemaakt. Wij stapten er aan wal, om den naast aan den stroom gelegenen berg van het Zevengebergte, den *Drachenfels*, te beklimmen.

Het *Zevengebergte* bestaat uit zeven vrij hooge bergtoppen, die de *Drachenfels*, de *Wolkenberg*, de *Stromberg* of ook wel *Petersberg*, de *Löwenberg*, de *Niederberg*, de *Oelberg* en de *Hemmerich* genoemd worden.

De *Wolkenberg* is door eene soort van bergrug, *das Röperkämmerchen* genoemd, met den *Drachenfels* vereenigd. Hij was oorspronkelijk de hoogste, doch zijne hoogte, die tegenwoordig nagenoeg 340 ellen is, wordt door den *Drachenfels*, die evenwel slechts weinig hooger is, en den *Leeuwenberg*, welks

hoogte 470 ellen bedraagt, overtroffen. Deze laatste is dan ook de hoogste van allen. De *Drachenfels* en de *Leeuwenberg* worden echter het meest door de reizigers beklommen, en hoewel de eerste lager is, zoo levert hij nogtans, door zijne meer gunstige ligging aan den vloed, de fraaiste gezigten op.

Bij *Königswinter*, alwaar vele groeven van blaauwen hardsteen gevonden worden, beklommen wij denzelven. Een steile weg leidt naar den top des bergs. Het onderste gedeelte dezer bergen is meestal met wijnstokken beplant en zeer vruchtbaar. Hooger op vindt men veel bosch. Nabij den top is eene vlakte, waar eene nieuwe wélingerigte herberg is geplaatst. Ofschoon de gezigten hier ook uitstekend fraai zijn en de vallende avond, een sterrenrijke nacht en een heldere morgen hier prachtige natuurtooneelen zullen aanbieden voor den reiziger, die er zijn nachtverblijf kiest, zoo berouwde het ons evenwel in geenen deele, dat wij daartoe *Nonnenwerth* hadden verkozen. Wij hadden ook reeds op eenen hoogeren bergtop, op de *Brocken*, eenen nacht doorgebragt en het genot, dat *Nonnenwerth* ons had opgeleverd, konde wel schaars overtroffen worden. De heldere hemel en zuivere lucht maakten de ruime uitzigten van dezen bergtop uitstekend schoon. In tallooze kronkelingen vloeide de *Rijn* als onder ons henen. Aan de eene zijde verborg hij zich tusschen de talrijke bergen, die zijne oevers omzoomen, aan de andere zijde kronkelde hij door vlakke, maar vruchtbare landouwen voorbij de stad *Bonn*, tot naar het afgelegen *Keulen*, dat wij even aan den gezigteinder konden onderscheiden. Trotsch verhieven zich om ons de andere hooge bergtoppen van het Zevengebergte met derzelver met mos begroeide en met klimop en struikgewas omslingerde bouwvallen. Maar boven alles trof ons het gezigt op het bevallige *Nonnenwerth*, dat nu diep bene-

den onze voeten lag en wij in zijn geheel konden overzien.

In de nabijheid van deze herberg is een hooge obelisk geplaatst, ter gedachtenis aan de dapperen uit deze streken, die in den jare 1814 hun leven voor de vrijheid van het vaderland hebben opgeofferd. De dappere Majoor VON HOLTENSTERN, die bij *Mühlheim* aan den *Rijn*, en de moedige GENGER, een burger uit *Königswinter*, die op *Nonnenwerth* het leven verloor, worden in het vereerend opschrift op dit gedenkteeken in het bijzonder genoemd.

Op den hoogsten top der rots liggen de overblijfsels van een oud ridderkasteel. Ofschoon het niet zeer gemakkelijk is tot in deze bouwvallen door te dringen, zoo bewijzen toch de duizende namen, die men aan de vervallene wanden dezer oude ridderhallen vindt geschreven, dat velen zich deze moeite hebben getroost, en waarlijk de fraaije uitzigten, die men ook hier heeft, zijn het allezins waardig. Men dient evenwel, zoowel hier als bij andere soortgelijke, op steile rotspunten gelegene bouwvallen uiterst voorzigtig te zijn; want er zijn voorbeelden van menschen, die, met zich al te zeer te wagen, in de diepte zijn nedergestort en op eene ellendige wijze aan hun einde zijn gekomen.

In eene steengroeve op den *Wolkenberg* zagen wij eene menigte arbeiders bezig met het bewerken van den blaauwen hardsteen, die deze berg oplevert. De *Leeuwenberg* en *Stromberg* bevatten eene soort van witten zandsteen, terwijl de *Drachenfels* dien geelachtig grijzen steen oplevert, die ook tot het bouwen van den Dom te *Keulen* is gebezigd geworden. Een groot en woest hol aan de helling dezes bergs draagt den naam van *Drachenloch* of *Drakenhol*, en zoude eens tot verblijf gediend hebben van eenen verslindenden draak, die door den ouden Germaanschen

held SIEGFRIED verslagen werd en aan wien de berg zijnen naam verschuldigd is.

Eene andere overlevering evenwel verhaalt er het volgende van. Den draak, die in dit hol zijn verblijf hield, werd door de bewoners, zeker meer uit vrees dan wel uit liefde, goddelijke eer bewezen en hij werd dikwijls met menschenoffers gediend. De ongelukkigen, die hiertoe gebezigd werden, waren, over het algemeen, de in den strijd veroverde gevangenen. Onder dezen bevond zich op zekeren tijd eens eene schoone jonkvrouw, van aanzienlijke geboorte, zeldzame schoonheid en uitstekende deugd. Zij was eene Christinne. Hare bekoorlijkheid deed twee legerhoofden voor haar in liefde ontvlammen, en een hevige strijd zoude tusschen beiden om haar bezit zijn uitgebroken, hadden niet de oudsten des volks besloten, dat zij, om alle oneenigheid voor te komen, aan den draak zoude worden opgeofferd. In helder wit gewaad, met eenen bloemkrans in de haren, werd zij naar den berg gevoerd en in de nabijheid van het hol, waarin het afgrijselijk monster zijn verblijf hield, aan eenen boom vastgebonden, nevens eenen grooten steen, die voor altaar diende. Tallooze aanschouwers stonden op verren afstand met angst het oogenblik af te wachten, waarin het ondier zijne prooi zoude overweldigen, en allen hadden medelijden met het ongelukkige meisje. Rustig evenwel stond de maagd met naar den hemel gevestigde oogen haar lot af te wachten.

Toen de zon prachtig van achter de bergen opsteeg en hare stralen ook in het akelig drakenhol doordrongen, kwam het gevleugeld ongedierte uit zijne krocht en ijlde naar de plaats, waar hij gewoon was zijnen buit te vinden. De jonkvrouw zag gelaten het monster naderen. Zij trok een kruis met het beeld des Verlossers uit haren boezem en hield dit den

draak voor. Deze week sidderende terug en stortte met een' ontzettenden schreeuw in den afgrond, en nimmer zag men hem weder.

Getroffen door dit wonder, trad de verbaasde schaar van toeschouwers nader, ontdeed de maagd van hare banden, en met verwondering aanschouwde men het beeld, dat zoo veel wonders gewrocht had. De jonkvrouw verklaarde hun de beteekenis van dit beeldje en allen vielen voor hetzelve ter aarde. Men wenschte eenparig, dat zij naar hare woonplaats terug zoude keeren en eenen Priester zenden, die hen mogt doopen en hun de gronden van hare godsdienst mogte leeren kennen. De *Drachenfels*, de plaats van afgoderij en bijgeloof, werd alzoo, als ware het, de wieg des Christendoms voor deze streken, en op de plaats, waar vroeger het altaar van den Draak stond, werd nu weldra eene Christen kapel gebouwd.

Vroeger stonden op verschillende toppen der Zevenbergen ridderkasteelen, van welke op de meeste nog sporen zijn overgebleven.

Tusschen den *Wolkenberg* en den *Leeuwenberg* is eene zeer bekoorlijke vallei, in welke het bevallige dorp *Schöndorf* heerlijk gelegen is. De ruïnen op den *Leeuwenberg* en den *Hemmerich* zijn de overblijfsels van kasteelen, die eens aan het geslacht der HEINSBERGEN behoorden. Op den *Stromberg* stond vroeger de St. Peterskapel, naar welke hij ook de *Petersberg* is genoemd geworden. Met deze kapel is eene niet onbelangrijke *Sage* verbonden, die wij, vóór wij van deze romantische streken scheiden, nog kortelijk willen mededeelen.

In de nabijheid van het Zevengebergte woonde in oude tijden een Ridder, DIETHER VON SCHWARZENECK genoemd. Het was in de tijden der kruistogten en ook aan deze meende hij zich niet te mogen onttrekken. Hij toog dan op reis naar *Speyer*, om zich onder

de vanen van den heiligen BERNHARD te begeven. Bij *Argenfels* komende, dacht hij daar den nacht door te brengen, en werd door den Burgheer en zijne beide dochters zeer vriendelijk ontvangen. BERTHA, de jongste der beide dochters, was een bij uitstek lief en bevallig meisje, en had reeds in de eerste oogenblikken van hun zamenzijn het hart van den ridder in liefde ontstoken. Ook zij scheen hem met welgevallen te beschouwen, en toen hij afscheid nam was zij stil en treurig. DIETHER, die met een vrij en onbekommerd hart was gekomen, reisde niet met zulk een vrij en onbeklemd gemoed verder. Het beeld van de schoone jonkvrouw vergezelde hem naar Palestina, en onder de palmen van Azië dacht hij aan de eiken van den Rijn en aan de lieve BERTHA op *Argenfels*. In een' uitval der Sarracenen werd hij gewond en gevangen genomen, en in zijnen nood en zijne verlegenheid deed hij de gelofte, om eene kerk te bouwen ter eere van de heilige maagd, wanneer hij zijne vrijheid mogt erlangen en zijnen geboortegrond nog eens weder mogt aanschouwen. Na eene langdurige belegering werd de stad door de Christenen veroverd en DIETHER van zijne banden ontslagen. De gelofte, die hij had gedaan, te vervullen en de zachte en bekoorlijke BERTHA weder te zien, deze waren nu zijne vurigste wenschen. Met de eerste gelegenheid scheepte hij zich in naar *Venetië* en reisde van daar verder naar Duitschland. Met een vrolijk gemoed betrad hij weder de schoone boorden van den *Rijn* en zijn eerste weg was naar *Argenfels*. Doch reeds op eenigen afstand zag hij, in plaats van hooge wachttorens en forsche muren, niet dan verwoeste en ingestorte overblijfsels van dezelve. Met een angstig kloppend hart klom hij naar boven, doch alles was verwoest en geen spoor van de voormalige bewoners was er te vinden. De muren waren reeds

gedeeltelijk met gras en mos bedekt, en roofvogels hadden in de vervallene overblijfsels hunne nesten gebouwd. Terwijl de Ridder treurig en verlegen zijne blikken over deze puinhoopen liet rondweiden, vervoegde zich een oude herder bij hem, van wien hij vernam, dat het kasteel door de vijanden van den Burggraaf was ingenomen en in brand gestoken, en dat de Graaf zelf in het gevecht het leven had verloren. Wat er van zijne ongelukkige dochters was geworden, dat wist men niet te zeggen.

Dit berigt schokte den jongen Ridder geweldig. Treurig begaf hij zich op weg naar zijn' burg, die hem even woest en ledig toescheen als de puinhoopen van *Argenfels*. Dikwijls, wanneer hij, onder smart gebukt, in zich zelven als verloren, eenzaam ter nederzat, kwam de wensch bij hem op, dat hij in Palestina zijn leven mogt geëindigd hebben. Eindelijk herinnerde hij zich zijne gelofte, en nu vatte hij het voornemen op, om eene eenzame woeste plaats op te zoeken, ten einde daar het kerkje te stichten en in de nabijheid eene kluis te bouwen, waar hij den hem nog overig zijnden levenstijd in stille eenzaamheid zoude kunnen doorbrengen. Op eenen vroegen morgen doorkruiste hij met dit doel de omgelegene streken, en kwam zoo ook toevallig op den *Strömberg*. Een digt woud bedekte toenmaals nog den berg, en in het digtste van het bosch vond hij eene kluis en daarnevens een steenen kruis. In vrome aandacht verzonken lag eene jeugdige kluizenares voor hetzelve en scheen ernstig te bidden. Weldra herkende de Ridder in haar zijne zoo vurig gezochte en voor altijd verloren geachte BERTHA. De vreugde van het wederzien laat zich niet beschrijven. De jonkvrouw en hare zuster hadden zich, bij de belegering van den burg, op verzoek des vaders, met eenen ouden getrouwen knecht, langs eenen onderaardschen gang,

van het kasteel verwijderd en hunnen toevlugt genomen bij eenen kolenbrander. Toen zij het noodlottig berigt ontvingen, dat haar vader gedood en het kasteel verwoest was, hadden zij besloten, al hunne kleinoodjen, die zij bij hunne vlugt medegenomen hadden, tot geld te maken en zich in een eenzaam oord eene kluis te laten bouwen, ten einde daar in vrome afzondering stil en vergeten te leven.

Na eenige wederzijdsche verklaringen, had BERTHA weldra het besluit genomen, om aan DIETHERS vurig uitgedrukt verlangen te voldoen, haar ruw gewaad af te leggen en hem op zijnen burg te volgen, om dáár, ware het mogelijk, door liefde zamen vereenigd, vergoeding te vinden van doorgestaan lijden en smart. Hare zuster evenwel wenschte niet weder in de wereld terug te keeren. DIETHER liet haar daarom eene gemakkelijker woning bouwen en nevens dezelve het kerkje, tot welks opbouwing hij verpligt was. Zij eindigde hier ook haar leven en haar stoffelijk overblijfsel werd, na haar verscheiden, in genoemd kerkje begraven.

Na ons bezoek van het Zevengebergte, stapten wij bij *Königswinter* in onze *Nachen* en lieten ons naar het iets verder aan de andere zijde van den *Rijn* gelegen dorp *Rungsdorf* roeijen.

Nog steeds door het heerlijkste weder begunstigd, wandelden wij van hier naar de op eenigen afstand van den *Rijn* liggende badplaats *Godesberg*. In het groote, wélingerigte en inderdaad prachtige badhuis, om zijn heerlijk uitzigt te regt *Belle-vue* genoemd, namen wij voor eene korte poos onzen intrek. Achter dit badhuis, doch op eenigen afstand, in een aangenaam boschje, bevindt zich de bron. Het water, dat hoofdzakelijk uit kolenzuur, kalk, magnesia, ijzer en minerale zouten bestaat, heeft eenen aangenamen smaak en bezit vele heilzame eigenschappen.

Deze bron is overdekt met een eenvoudig tempeltje, dat tot opschrift heeft: *Draisch-Brunnen, errichtet* 1790. *Draisch* wil in de landtaal zoo veel zeggen als *dras*, *moerassig*, zoodat deze naam te kennen geeft, dat die bron in *dras* of moerassig land, dat vroeger onbebouwd en zonder nut daarhenen lag, is opgerigt. De hoeveelheid van dit water, die jaarlijks naar elders wordt verzonden, is zeer aanzienlijk. Groot is ook het getal reizigers, dat hier komt, om in het gebruik van hetzelve hulp te zoeken voor verschillende kwalen en ongemakken, waarmede de mensch zoo dikwijls heeft te worstelen. Krachtdadig wordt de geneeskundige werking van dat water ondersteund door de heerlijke streek, waarin men zich hier bevindt, en die alleen in staat zoude zijn, om een door zielelijden ter neder gedrukt mensch rust en vrede des gemoeds, opgewektheid en vrolijkheid des geestes te geven. Behalve toch dat het dorp *Godesberg*, hetwelk bijna duizend inwoners telt, allerliefst gelegen is en een bevallig en wélvarend aanzien heeft; behalve het aangename verkeer, dat men hier des zomers zoo ruimschoots kan smaken, als van zoo vele verschillende oorden de menschen hier te zamen komen, om zich te ontspannen van de bezwaren des levens, om hier voor ligchamelijke kwalen hulp, voor zielelijden troost te zoeken en, kan het zijn, met volle teugen levensgenot te smaken, die de vrije en prachtige natuur ieder gevoelig mensch mildelijk aanbiedt; behalve dat men zich in de nabijheid bevindt van de stad *Bonn*, zoo geschikt voor wetenschappelijke uitspanningen en voor kunstgenot; — behalve dit alles, bevindt men zich hier in de onmiddellijke nabijheid van het heerlijke Zevengebergte en het bevallige *Nonnenwerth*, en heeft men dus gelegenheid, om van hier de aangenaamste uitstappen te doen, die men zich kan voorstellen.

Onmiddellijk aan het dorp ligt de *Godesberg*, van welken ook de plaats haren naam heeft verkregen. Zoowel bij het badhuis als aan den voet des bergs bieden onderscheidene ezeldrijvers hunne wél opgetoomde en sierlijk gezadelde ezels den vreemdelingen aan, om den berg te bestijgen. Wij maakten van dezelve gebruik, om langs een nu eens meer, dan minder steil pad den juist niet zeer hoogen berg te beklimmen. Ongeveer op de halve hoogte vindt men drie gelijkvormige, in de rots uitgehouwene kapelletjes, waarna weldra het kerkhof volgt, op hetwelk, onder andere monumenten, ook eene graftombe gevonden wordt, die zoodanig is ingerigt, dat jaarlijks, op den sterfdag van den daar begravenen, een licht in dezelve kan ontstoken worden. Een weinig hooger ligt de kerk. Op den top des bergs vindt men eene fraaije ruïne, van welke de hooge toren nog bijzonder goed in staat is. Door middel van eenen trap van 153 treden klimt men naar de tinne, die een allerheerlijkst uitzigt over de fraaije omstreken aanbiedt. Terwijl men aan de eene zijde het uitgestrekte Zevengebergte aanschouwt en de verdere bergen, die den *Rijn* insluiten, ziet men aan de andere zijde de stad *Bonn* en het in de nabijheid van deze stad liggende *Poppelsdorf*, alsmede den *Kreuzberg*, en, in het verschiet, de oude en groote stad *Keulen*.

Op het titelvignet van dit deel hebben wij eene afbeelding pogen te geven van dezen berg met de fraaije, daarop gelegene, ruïne, zoo als dezelve zich van den kant van het dorp *Godesberg* vertoont.

Men wil den naam van dezen berg afgeleid hebben van den Heidenschen God WODAN, die vroeger op denzelven zoude vereerd zijn geworden. Anderen echter willen den naam afleiden van het *Goding*- of *Gaugericht*, eene openbare wijze van regtszitting, die in de middeleeuwen plaats vond.

Het eene gezelschap verkoos, om weder naar den *Rijn* terug te keeren en in hunne *Nachen* de reis naar *Bonn* te vervolgen. De afstand van *Rungsdorf* naar *Bonn* is niet groot, doch levert ook niets bijzonders op. Wel is het gezigt op de breede rivier fraai en de bergen verheffen trotsch hunne steile kruinen naar de wolken, doch men verwijdert zich al meer en meer van dezelve en de oevers worden nu eensklaps vlak en effen. Voorbij *Dollendorf* en *Oberkassel* roeijende, had men weldra *Bonn* bereikt.

Het andere gezelschap verkoos van *Godesberg* den landweg, ten einde in de gelegenheid te zijn, om een fraai gedenkteeken, van oud Gottische bouworde, te bezigtigen, namelijk het zoogenoemde *Hoogkruis*. Het is eene ruim tien ellen hooge naald, in een groot vierkant ijzeren hek besloten, die evenwel in eenen eenigzins verwaarloosden of vervallen' toestand verkeert. Zij staat onmiddellijk aan den weg en is vervaardigd ter gedachtenis van de voltooijing van het koor der Cathedrale kerk te *Keulen*, onder bestuur van den Aartsbisschop WALLRAM *van Gulik*, in den jare 1333. De steen is, even als die van den Dom, uit eene steengroeve van den Drachenfels gehouwen.

Langs den vrij regten weg had ook dit gezelschap weldra de Universiteitsstad *Bonn* bereikt. Wij namen er onzen intrek *zum Stern*, bij JOSEPH SCHMITZ, en *im Trier'schen Hofe*, bij SIMROCK. Beide zijn groote en goed ingerigte logementen, en verdienen daarom, alsmede om de geschikte plaats, daar zij beide aan de markt staan, wel aanbeveling. Het eerste logement was bij onze aankomst geheel bezet. Desniettemin schikte men zich zoo veel mogelijk, en bood ons voorshands eene kamer aan van een' reiziger, die uit de stad was en binnen weinige uren het logement dacht te verlaten, om zijne reis verder voort te zetten. Onverwachts evenwel kwam deze,

een Rotterdamsch koopman, te huis. Hij zag vreemd op, toen hij zijne kamer bezet vond; doch daar hij op zijn vertrek stond, liet hij zich gemakkelijk vinden en deelde het vertrek met ons. Binnen weinige uren veranderden wij driemalen van kamers, naar gelang er andere gasten afreisden, en tegen den avond waren wij in het bezit van zeer goede appartementen.

Een onzer eerste bezigheden was, om met onzen schipper VALENTIJN WEHRUM af te rekenen, over wien wij uiterst voldaan waren, en die inderdaad aanbeveling verdient.

De stad *Bonn* was oorspronkelijk eene der voornaamste steden der *Ubiërs*, en droeg den naam van *Ara Ubiorum*. Zij was bij de Romeinen onder den naam *Bonna* bekend. DRUSUS GERMANICUS bouwde er een kasteel en sloeg hier eene brug over den *Rijn*. Twee malen werd *Bonn* door de Noormannen vernield, doch telkens weder opgebouwd en vergroot. In 1240 werd zij met muren omgeven. Gedurende de Godsdienstoorlog werd de stad in 1589 grootendeels verbrand en verwoest. In 1673 werd zij door de vereenigde Oostenrijkers, Spanjaarden en Hollanders, en later, in 1689, door FREDERIK III, Hertog van Brandenburg, sedert Koning van Pruissen, genomen. Na in 1703 gedurende weinige uren beschoten te zijn, werd zij door den Hollandschen Generaal KOEHOORN overmeesterd. Deze korte verdediging en de naam van den Generaal gaven aanleiding tot verschillende puntdichten, onder anderen tot het volgende:

„Er lies einst Josua die Felttrompeten schallen,
Drauf musten mit Gewalt in sieben Tagen fallen
Die Mauren Jericho. — Dies war ein Wunder! Doch
Das Wunderwerk mit Bonn scheint etwas grösser noch.

Es wurde mit Gewalt der Hauptort überwunden
In kurzer Tagefrist, und etlich wenig Stunden.
Kein Josua war da, der mit Trompeten bliess,
Es war ein *Kuhhorn* nur, das es zu Boden stiess."

In dat zelfde jaar 1703 ging de stad aan MARLBOROUGH over. Onder den Keurvorst JOSEPH CLEMENS werden hare vestingwerken in 1717 geslecht. Van 1794 tot 1814 was deze stad, even als de omstreken, in het bezit der Franschen, en behoort, sedert 1818, tot de Pruissische Rijnprovinciën.

Bonn ligt op den linker oever van den *Rijn*, over welken eene gierbrug van de stad naar het daartegen over liggend *Beuel* voert. Zij is zeer luchtig gebouwd en bevallig gelegen in eene vlakke vruchtbare landstreek, waar men ook nog wel op den vlakken grond wijngaarden aantreft, doch welke een' minder goeden wijn opleveren, dan hooger op aan den *Rijn*, waar dezelve tegen de rotsen verbouwd wordt.

De stad, die eene bevolking telt van 11 à 12,000 zielen, heeft weinig fabrijken, die daarenboven over het algemeen niet bloeijen. Hiervan moeten echter uitgezonderd worden eene muzijk-steendrukkerij, eene katoenspinnerij en eene in het naburige *Poppelsdorf* aanwezige groote fabrijk van steengoed. *Bonn* drijft weinig handel, en deze is genoegzaam uitsluitend in handen der Joden.

De openlijke pleinen kwamen ons voor, van geene groote beteekenis te zijn. Zij kunnen althans niet fraai genoemd worden, en leveren niets bijzonders op, dan alleen de vrij ruime markt, in welker midden eene springbron, in den vorm eener piramide, staat, die zes waterstralen heeft en aan de vier hoeken met de navolgende opschriften prijkt:

Mansuetudine.

Memoriæ bene gesti Principatus
Argumento civicæ gratitudinis.

Max Friederich, bester Fürst, Schutzfater!
Freund der deinen,
Sieh Ehrfurcht, Liebe, Dank,
Dein treues Volk vereinen.
Du grubst dein Denkmahl selbst
In unsre Hertzen ein!
Nachwelt! Du sollst davon
Hier unsre Zeugnis seyn.

Decori urbis 1777.

Aan de even bedoelde markt is het Raadhuis gelegen, waarmede men in 1737 is begonnen te bouwen, en hetwelk, onder CLEMENS AUGUST, in 1782 is volvaardigd.

Behalve de gebouwen ten dienste der Hoogeschool, die wij later zullen bezoeken, zijn bezienswaardig het Hatzfelder Hof, het Hof van Nesselrode en het huis van den Prins VON METTERNICH.

Van de vier Roomsch-Katholijke kerken munt uit de Gottisch gebouwde *Munsterkerk* of *Domkerk*, die met vijf torens prijkt. Zij is in 348 gesticht door de Keizerin HELENA, moeder van CONSTANTIJN, wier groote bronzen beeldzuil der kerk tot sieraad verstrekt, en allezins verdient bezigtigd te worden, even als de twee schoone basreliefs, uit wit marmer vervaardigd, de geboorte en den doop van CHRISTUS voorstellende, en de *Tabernakel*, tot berging der Hosti, een' toren verbeeldende, in den oud-Gottischen bouwtrant. Deze kerk, welke twee galerijen heeft, bezit negen altaren, waarvan acht uit marmer. Men vindt er de graftombe van den Aarts-Bisschop RO-

BERTUS *van Beijeren*, en die van den Bisschop ENGELBERTUS II. Wij woonden in dit heiligdom de mis bij, die gelezen werd aan het Moeder Maria-altaar, terwijl andere geestelijken zich beijverden, om in hunne biechtstoelen aan vele geloovigen de biecht af te nemen.

Na de *Munster-kerk* komt de *Nieuwe kerk*, ook wel *St. Remigius-* of *Minderbroeders-kerk* genoemd, in aanmerking. Dit Gottisch gebouw heeft insgelijks twee galerijen. Een der drie altaren prijkt met een voortreffelijk schilderstuk van SPIELBERG, voorstellende den doop van den Frankischen Koning CHLODOWIG door den Heiligen REMIGIUS.

De beide overige Roomsch-Katholijke kerken, met name de *Stiftkerk* en de *Jezuïtenkerk*, zijn minder merkwaardig. De eerstgemelde is koepelvormig, in den Romeinschen stijl gebouwd, en heeft drie altaren. De *Jezuïtenkerk*, welke met twee gelijke torens prijkt, is een uitermate eenvoudig Gottisch gebouw. Van de drie altaren is het hoogaltaar tevens ingerigt tot berging van den nachtmaals- of communie-beker, die met eene beweegbare glorie omgeven is. Het mechaniek dezer inrigting is zoodanig, dat, door middel van verborgen raderwerk en gewigten, de beide deuren, waarachter de beker staat, zich, als van zelve, langzaam openen; terwijl de beker op gelijke wijze vooruit komt en de stralen der glorie, die tot één bundel vereenigd zijn, zich ontwikkelen en verspreiden, zoodat de stralen den geheelen beker omgeven, zoodra die vóór op het altaar gekomen is. Nadat de Priester het vereischt gebruik van den beker gemaakt heeft, gaat die, door middel van hetzelfde mechaniek, op gelijke wijze terug. De stralen vereenigen zich daarop weder en de deuren sluiten zich.

Bonn bezit, sedert 1817, eene Evangelische of Protestantsche kerk, waartoe de slotkapel is ingerigt,

in welke men de verkorte liturgie, waarvan wij vroeger gewaagden, volgt.

Het zal geene verwondering baren, dat in deze stad, de geboorteplaats van den beroemden L. VON BEETHOVEN, eene bloeijende Akademie voor de toonkunst bestaat.

Liefhebbers van meesterstukken der schilderkunst kunnen, als ware het, te gast gaan in de partikuliere verzamelingen van schilderijen, vooral van de Heeren NEUSSER en FALKENSTEIN. Dat de toegang tot zoodanige kabinetten van partikulieren in Duitschland, even als tot die van de Vorsten zelve, voor vreemdelingen zeer gemakkelijk gemaakt is, behoeven wij hier naauwelijks meer aan te stippen.

In 1802 ontstond het *Lyceum* uit de in 1777 opgerigte Akademie, welke in 1786 tot Universiteit verheven was geworden. Zoo ging de Hoogeschool te gronde, om, later, met grooteren luister te herrijzen. De herstelling der Hoogeschool geschiedde in 1818 door den Koning van Pruissen, die aan dezelve een jaarlijksch inkomen van tachtigduizend Thaler (144,000 gulden) verbond, dezelve begiftigde met onderscheidene Vorstelijke gebouwen van groote uitgestrektheid en met aanzienlijke sommen, om die gebouwen tot Akademisch gebruik te doen inrigten. In korten tijd nam deze school in bloei en luister toe, zoodat zij thans bijna duizend Studenten en meer dan vijftig Professoren en Docenten telt, onder welke beroemde mannen uitmunten, als: WILHELM SCHLEGEL, NIEHBUHR, HARLESS en anderen.

De indeeling dezer Hoogeschool is genoegzaam op gelijken voet, als de vroeger beschrevene. Zij bezit echter twee Godgeleerde Faculteiten, de eene voor Roomsch-Katholijken, de andere voor Protestanten.

De Akademische inrigtingen zijn voltallig, met uit-

zondering alléén van eene Sterrewacht. Zij zijn verspreid in drie etablissementen. Het eigenlijk gezegd Akademisch gebouw is het voormalig, in 1717 en volgende jaren gebouwd, Keurvorstelijk Residentieslot, aan de zuidzijde van *Bonn* gelegen. Dit paleis wordt door den zeer grooten Vorstelijken tuin, die smaakvol aangelegd is en tot algemeene wandeling dient, van de daartegen over gelegene gebouwen voor de Ontleedkunde gescheiden. Uit dien tuin geleidt eene 1200 schreden lange en schaduwrijke, vierdubbele laan van kastanjeboomen naar het, een kwartier uurs buiten de stad gelegen, *Poppelsdorf*, welk onaanzienlijk dorp deszelfs naam ontleend heeft van den Romeinschen Veldheer PUBLIUS. Bij *Poppelsdorf* verheft zich het lustslot *Clemensruhe*, thans vooral ten dienste der Natuurlijke Historie ingerigt.

Doch gaan wij deze inrigtingen bezoeken.

Het voormalig Vorstelijk slot is een ontzettend groot hoofdgebouw, met achteruitspringende vleugels, in één van welke de Protestantsche kerk, waarvan wij boven melding maakten, gevonden wordt. Dit Universiteitsgebouw bevat, behalve eenige zeer ruime gehoorzalen voor de Hoogleeraren van onderscheidene faculteiten, de volgende inrigtingen.

1. De *Aula*. Eene groote vierkante zaal, voorzien van een ruim balkon. Op de muren vindt men vier groote schilderstukken, de vier faculteiten voorstellende. Twee dezer stukken zijn afgewerkt. De beide andere zijn nog onder handen. Dit schilderwerk had reeds vijftien jaren geduurd; doch hetzelve beantwoordt volkomen aan de groote kosten en den langen tijd, die daaraan besteed worden.

2. De *Bibliotheek*. Deze is in de voormalige Ridderzalen geplaatst. Wij maakten er kennis met den Hoogleeraar WELCKER, die ons verhaalde, dat het

getal boeken in de laatste jaren aanzienlijk toegenomen was; zoodat hetzelve op bijna 100,000 banden konde worden aangeslagen. Van dien Hoogleeraar vernamen wij nog, dat er geen alphabetische Catalogus van deze boekerij bestond; dat men ook niet voornemens was een' zoodanigen te maken; doch dat men zich steeds onledig hield met het schrijven van eenen wetenschappelijken Catalogus, welke echter op verre na nog niet was aangewerkt. De boeken zijn wetenschappelijk gerangschikt. Het lokaal laat eene zeer groote ruimte over voor de toekomstige plaatsing van meerdere boeken; doch hetzelve is, in fraaiheid van inrigting, geenszins met dat van *Göttingen* te vergelijken.

3. Het *Museum van Oudheden*. Deze verzameling is geplaatst in eene verwulfde benedenzaal, en zeer bezienswaardig. Zij is rijk en fraai ingerigt. De meeste der hier bewaard wordende oudheden zijn van Romeinschen oorsprong. Sommige derzelven zijn in den muur gemetseld. Onder de overige vindt men menigvuldig huisraad der Romeinen; zoo mede een altaar, dat vroeger op de St. Remigius-plaats stond, en voor een altaar der Ubiërs gehouden wordt. Het heeft tot inscriptie: *Deæ Victoriæ Sacrum*.

4. *De galerij van Gipsbeelden*. Deze verzameling van gipsafdrukken van Antieken bevat een verbazend groot getal voorwerpen, waaronder zeer keurige beelden gevonden worden. Sommige derzelven zijn kolossaal. Van deze laatste vallen een beeld van MINERVA en een ontzettend groote kop van JUNO in het oog.

5. De *Rijschool*, welke onder de lokalen der Bibliotheek gevonden wordt.

6. De ruime *Ziekenzalen* voor lijders aan in- en uitwendige ziekten en ongemakken, en voor kraamvrouwen. Met deze zalen zijn, naar gelang van de onder-

scheidene vakken, zeer doelmatig in verband gebragt de *auditoria* en de lokalen, bevattende de Kabinetten van preparaten en de verzamelingen van werktuigen.

Na het Universiteits-gebouw in al derzelver bijzonderheden, over welke wij hier kortheidshalve niet zullen uitweiden, bezigtigd te hebben, wandelden wij, door den voormaligen *Schlossgarten*, naar het tegenover gelegen nieuwe gebouw voor de Anatomie. Vertoont dit gebouw zich van buiten prachtig, vooral ook omdat men op hetzelve een ruim gezigt heeft, van binnen beantwoordt het niet minder aan de goede verwachting, die men door het uitwendige genoopt wordt daarvan te koesteren. De gehoorzaal is eene ruime, fraaije en zeer doelmatig ingerigte rotunde. Het sousterrein is tot prepareerkamers ingerigt. De vleugels van het hoofdgebouw bieden meer dan voldoende ruimte aan ter plaatsing van *anatomische* en *pathologische* preparaten en van alles, wat tot de *anatome comparata* betrekking heeft. Deze verzamelingen beginnen reeds van beteekenis te worden. Onder de geïnjiciëerde voorwerpen, waarmede men hier eene eigene methode volgt, hebben wij zeer vele belangrijke stukken gezien. De Prosector klaagde echter, dat men geen fonds beschikbaar wilde stellen, tot het laten maken van een genoegzaam aantal met glasramen geslotene kasten. Dit is inderdaad te bejammeren, daar nu kostbare en reeds belangrijke verzamelingen, aan stof en bederf blootgesteld, open, meestal op tafels en tegen den muur gehechte planken, daar henen liggen.

Nu begaven wij ons naar *Poppelsdorf*. Het voormalig lustslot *Clemensruhe* aldaar is een vierkant gebouw van twee verdiepingen, hetwelk van binnen eene cirkelvormige ruimte of binnenplaats daarstelt, welke van eene rondloopende colonnade en eene galerij daarboven voorzien is.

Dit inderdaad Vorstelijk gebouw bevat woningen en werkkamers voor Hoogleeraren, gehoorzalen, het Kabinet van werktuigen voor de Natuurkunde, de verzameling voor de Scheikunde, de Bibliotheek en het Museum voor de Natuurlijke Historie. Dit laatste is zeer uitgestrekt. De voorzaal is merkwaardig. Zij is versierd met grotwerk; voorts zijn de wanden met allerlei soort van schelpen bedekt, in diervoege, dat zij verschillende figuren vertoonen. Onder de vele zalen, waarin het Museum geplaatst is, munt uit de groote koepelzaal, vroeger de Slotkapél. De viervoetige dieren zijn niet in kasten, noch naar systhematische orde, maar, op théaters of terrassen, zonderling door elkander geplaatst. De overige voorwerpen zijn, naar eisch, in kasten geborgen. Het belangrijkste in dit Museum is de verzameling van mineraliën, meer dan 20,000 stukken bedragende. Onder dezen wordt de grootste plaats ingenomen door mineraliën van inlandschen oorsprong, vooral van den *Rijn* en de omstreken, meestal door den onvermoeiden ijver van den Hoogleeraar NÖGGERATH verzameld. Voorts mag als belangrijk genoemd worden de verzameling van versteeningen, welke ongeveer 10,000 exemplaren telt, en waaronder vele groote en zeldzame stukken aangetroffen worden.

Bijlangs dit slot liggen de Oeconomische tuin en de Hortus, welke laatste omgeven is door het Arboretum en eene vierkant aangelegde allée. De warme kasten zijn zeer laag, doch ruim. De gewassen schenen goed verzorgd te worden. In de kasten, zoowel als in de opene lucht, zagen de planten er gezond uit. Wij merkten op, dat de *Arundo donax* hier welig en zeer hoog opgroeit. Hoe uitermate groot het terrein van dezen Vorstelijken tuin moge zijn, en hoe nuttig deszelfs inrigting moge wezen, de aanleg is stijf en smakeloos. Ook kwam het ons voor, dat

de afgelegene ligging van dit Akademisch établissement ongelegenheden en nadeelen moest veroorzaken; en dat het misschien, vooral ook voor de Studenten, verkieslijker zoude zijn, dat het zich meer nabij de stad en het Akademisch gebouw bevond.

Over het algemeen zijn de ruime Akademische lokalen ons beter bevallen, dan de daarin gerangschikte verzamelingen en de wijze, waarop die geplaatst zijn. Wij moeten dit echter toeschrijven aan de kortheid des tijds, welke de Universiteit bestaat. Wanneer wij deze in aanmerking nemen, dan moeten wij erkennen, dat er reeds verbazend veel voor het hooger onderwijs te *Bonn* gedaan is.

Toen wij hier alles bezigtigd hadden, wat tot het hooger onderwijs betrekking heeft, wandelden wij verder naar den *Kreuzberg*, welke zich achter *Poppelsdorf* verheft en werwaarts eene overheerlijke allée van dennen geleidt. Men wil, dat de naam *Kreuzberg* ontleend zoude zijn van den aanleg van het bosch op dezen berg, in hetwelk de wegen en paden zich kruiselings snijden. Vroeger stond op den top van dien berg een Servitenklooster, dat afgebroken is. De overheerlijke kerk, met hare fraaije plafonds, staat nog. De kerk bevat schoone schilderijen. Onder het koor vindt men een' grafkelder, waarin eenige lijken van monniken, als mumiën uitgedroogd, bewaard worden. Een vijfentwintigtal kisten staat aldaar in twee rijen. Tusschen dezelve is een smal voetpad voor den beschouwer overgelaten. Sommige dezer lijken waren, volgens het verhaal van onzen negentigjarigen geleider, die vroeger in het klooster gediend had en menigen pater had helpen bijzetten, tusschen de 400 en 500 jaren oud. Den juisten ouderdom kon hij echter niet meer opgeven. Dezelve had gestaan op de deksels der kisten, die ontbraken; 't geen de

goede oude, thans kastelein op den *Kreutzberg*, aan de roofzucht der Franschen toeschreef. Ook bleef hij niet in gebreke, om ons eenige der lijken van personen, die hij in zijn leven gekend had, met zijne kruk aan te wijzen, hunne namen en betrekkingen op te noemen en hunne deugden en gebreken te vermelden; bij welke gelegenheid menig monnik, dien hij voor een slecht mensch gehouden had, een' stokslag kreeg. Doch:

„Vaarwel gij kille doodenwijk!"

zeggen wij met Mevrouw BILDERDIJK, en haasten ons, om deze sombere plaats, waar het bederf op eene andere, dan de gewone, wijze plaats vindt, te verlaten.

Het merkwaardigste van den *Kreuzberg* is zekerlijk de inderdaad fraaije trap. Dezelve wordt gevonden binnen eene soort van kapel, achter het altaar van de kerk aangebragt en door den Keurvorst CLEMENS AUGUST gesticht. De voorgevel van deze kapel stelt, op een ruim balkon, het verhoor van CHRISTUS voor, hetwelk PILATUS den Zaligmaker deed ondergaan. Behalve het levensgroote beeld van CHRISTUS en PILATUS, ziet men er dat van eenen krijgsknecht en de beelden van vier Joden met de wetboeken. De even bedoelde trap nu is uit rood en wit gevlamd Italiaansch marmer gemaakt. Dezelve bestaat uit 28 treden, in welke 56 reliquien achter glas verborgen zijn. Drie droppelen bloeds, die, volgens de overlevering, CHRISTUS van het hoofd zouden zijn gevallen, toen de Zaligmaker met de doornenkroon op het hoofd, op den trap van het paleis van den Romeinschen Stedehouder, aan het woeste volk werd voorgesteld, zouden nog op drie onderscheidene treden aanwezig zijn. Men wil, dat

de steenen, waarop die bloeddroppels gevallen waren, door een' der eerste Bisschoppen in de Oostersche landen, naar *Keulen* gezonden en van daar naar het klooster op den *Kreuzberg* overgebragt, en later in deze treden ingevoegd zijn. De vele geloovigen, die de kapel in de vasten bezoeken, hebben, zoo als men ons verhaalde, een' diepen, heiligen eerbied voor dien trap. Zij durven geen voet op denzelven zetten, maar beklimmen dien op de knien. Ons werd ook duidelijk te kennen gegeven, dat wij den trap niet mogten bezoedelen, door er den voet op te zetten, en dat wij ons moesten bepalen tot de twee gewone trappen, bijlangs dezen heiligen trap geplaatst, vanwelke wij denzelven dan ook zeer goed konden bezien. Tevreden, zoo het scheen, over onze gehoorzaamheid, verhaalde de stokoude geleider ons, dat eens een ongeloovige Fransch dragonder het gewaagd had, om met zijn paard dit heiligdom te beklimmen, maar dat hij van den trap dood naar beneden gestort was, bij welke gelegenheid eene der treden door den val van het paard geschonden was geworden.

Van den *Kreutzberg*, alwaar, om deszelfs ligging, tijdens het beleg van *Bonn*, in 1689, het hoofdkwartier van den Keurvorst FREDERIK WILHELM *van Brandenburg* gevestigd was, heeft men een allertreffendst uitzigt op de in de vallei liggende stad, op het *Zevengebergte* en op den *Godesberg*.

Naar de stad terug keerende bezochten wij het koffijhuis *vinea domini*. Deze herberg is een achthoekig paveljoen, in fraaije tuinen en wijngaarden gelegen, en biedt een overschoon gezigt op den *Rijn* aan. Daarna begaven wij ons naar de zoogenoemde *Alte Zoll*, een overgebleven gedeelte van een der bastions der oude vestingwerken. Ook hier kan men een ruim gezigt genieten op de breede rivier en derzelver welige oevers, op de zoo even genoemde gebergten en op

den *Kreuzberg*. Dat genot wordt verhoogd, doordien men hier, in een houten huisje, opzettelijk daartoe geplaatst, door kijkers, naar de verwijderde streken kan uitzien, en zich tevens de vrij naauwkeurige afbeeldingen dier oorden en meer andere plaatwerken kan aanschaffen. De man, die in dit kleine lokaal den ganschen dag doorbrengt, verhaalde ons, dat dit huisje tevens diende voor sterrekundige waarnemingen, en voorts dat de *Alte Zoll* bestemd was, om daarop de Sterrewacht te bouwen. Indien dit zoo zijn mogte, kan men daarvan veel goeds verwachten; want wij moeten erkennen, dat men bezwaarlijk eene geschiktere plaats, tot dat einde, bij *Bonn* zoude kunnen vinden. In dat geval echter zullen de fundamenten zeer diep geplaatst moeten worden; want men verhaalde ons, dat dit overgebleven bolwerk mijnen of gangen bevatte, op den bodem van welke men met het leggen der fundeering dan zoude moeten beginnen.

Wanneer daartoe de tijd overschiet, en sommige reizigers meerdere wandelingen doen willen, dan zijn die naar *Roisdorf*, *Röttchen* en de *Baumschule* aanbevelenswaardig. Doch de avond begon reeds te vallen. Uit dien hoofde konden wij ook niet meer den Schouwburg, dien de stad bezit, van binnen bezien. De gevel van dat gebouw belooft niet veel. Wij keerden naar ons logement terug met het oogmerk, om met de eerste gelegenheid deze Universiteitsstad te verlaten en onze reis naar *Keulen* te vervolgen.

TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Vertrek van Bonn, *over* Keulen, *naar* Dusseldorp. *Uitstapje naar* Aken.

Het laatste vat
Der lading rolde op 't dek;
De laatste gast vloog aan uit stad,
En 't uur sloeg tot vertrek.
Nu klonk de bengel schel en luid,
En knaap en grijsaard snelden uit;
De kaai klonk van 't gedruisch:
De boot lag hijgende op den plas;
Het went'lend rad dreunde op zijne as;
De rook brulde uit zijn buis.

WITHUYS.

Het is voorwaar niet te verwonderen, dat er tegenwoordig meer gereisd wordt dan voorheen. Hoe veel zijn niet de wegen verbeterd, sedert men dezelve is begonnen te bestraten! Hoe veel gemakkelijker zijn de rijtuigen en hoe veel geregelder is de dienst der wél ingerigte diligences en ijlwagens, die de oude, lompe postwagens schier overal hebben vervangen! En hoe

steken deze nog weder af bij de gemakkelijke en ruime stoombooten en de met eene verbazende snelheid over de spoorwegen als voortvliegende stoomwagens! Wie staat niet verbaasd over het vernuft van den mensch, die den damp van het kokende water tot zoo vele verschillende en nuttige einden wist dienstbaar te maken, en krachten en snelheden weet daar te stellen, die bijna ongeloofelijk schijnen. En waar zijn de grenzen van het menschelijk vernuft? Of zien wij niet dagelijks, hoe de ijverige nasporingen van de geheimen der natuur tot nieuwe ontdekkingen leiden, en hoe zelfs de in hare werking wel bekende, maar in haren waren aard nog zoo raadselachtige natuurkrachten, de zoogenoemde onweegbare stoffen, gebezigd kunnen worden, om een groot vermogen uit te oefenen en snelle bewegingen daar te stellen? Wanneer wij nagaan, wat men ten dezen aanzien in de laatste halve eeuw heeft gedaan; wanneer men ziet, hoe verschillende stoomvaartuigen alle daarvoor geschikte wateren geregeld doorkruisen; hoe men overal bezig is spoorwegen aan te leggen, die afstanden van uren als tot minuten doen inkrimpen, — wat mag men dan nog niet van de toekomst verwachten! Hoe ver zal men dan niet gevorderd wezen, wanneer men nog een vijftigtal jaren verder is!

Het is wel eens nuttig en aangenaam, zulk een' blik terug te werpen en tevens nieuwsgierig het oog vooruit te wenden. Het maakt ons opmerkzaam op de voorregten, die wij in onzen tijd genieten. Onze grootouders beschouwden het reeds als eene belangrijke reis, wanneer zij van de eene provincie des Vaderlands naar eene andere, eenigzins afgelegene, togen, en waarlijk, zij hadden tot zulk een uitstapje soms meerder toestel noodig en meerdere ongemakken te verduren, dan wij, wanneer wij een buitenlandsch reisje doen.

Hebben de menigvuldige bezoekers van de heerlijke Rijnstreken aanleiding gegeven, dat er vele gelegenheden werden daargesteld, om den reizigers het reizen aldaar gemakkelijk en aangenaam te maken, zoo hebben ook omgekeerd dat gemak en die spoed, waarmede men tegenwoordig met de verschillende stoombooten dezen bekoorlijken bergstroom kan bevaren, gepaard met de betrekkelijk geringe kosten, die daartoe vereischt worden, velen tot een bezoek van deze oorden uitgelokt. Duizende vreemdelingen maken nu jaarlijks van deze gelegenheid gebruik, en het is geen onaangenaam gezigt, op de steeds af- en aanvarende stoombooten vele menschen te aanschouwen, die, of vergenoegd van hun uitstapje tevreden huiswaarts keeren, of vol verlangen naar de prachtige Natuurschoonheden, die zij zullen aanschouwen, den stroom opvaren.

Daar de oevers nu minder schoon worden en men niet meer hier en daar belangrijke punten ontmoet, die een bijzonder oponthoud vereischen, zoo hadden wij besloten, onze aak met de stoomboot te verwisselen. Een talrijk gezelschap, uit personen van verschillende natiën bestaande, was reeds op dezelve bijéén, toen ook wij bij het gegeven signaal ons aan boord spoedden.

Weldra bragten de breede schepraderen het ruime en goed ingerigte vaartuig in beweging en hadden wij de kade met de menigte aanschouwers, die steeds, nieuwsgierigheids- of belangshalve, bij het aankomen of afvaren der booten aanwezig is, achter ons. Het gezigt, dat wij op de stad en de heerlijke omstreken hadden, mogt met regt fraai genoemd worden. Wij kwamen achtervolgens langs de dorpen *Grau-Reindorf*, *Hersel*, *Udorf* en *Ursel* op den linkeroever, en de eilanden *Werth* en *Krip* en het dorp *Rheidt* op den regteroever, tot *Lulsdorf*, dat met

zijne bouwvallen niet onaardig aan den hier zich sterk kronkelenden vloed is gelegen. Heerlijke uitzigten genoten wij nog voor en na op het statige Zevengebergte, welks toppen zich echter allengs meer achter andere, ons meer nabij gelegene, voorwerpen begonnen te verschuilen. Verder hadden wij aan den linkerkant de beide dorpen *Nieder-* en *Ober-Wessling*, en voorts *Godorf* en *Sürd;* regts *Langeln* en *Langeler Werth;* verder *Abtshaft* en het stadje *Zündorf*, waar de *Rijn* weder eene belangrijke kromming ondergaat. Voorbij de dorpen *Ensen*, *Westhofen* en *Poll* op den regter-, *Weis* en *Rothenkirchen* op den linkeroever varende, kregen wij weldra een vrij gezigt op de uitgestrekte stad *Keulen*, die, met hare menigvuldige torens en hooge gebouwen, hare lange schipbrug en het aan de andere zijde van den *Rijn* gelegen stadje *Deutz*, een regt fraai gezigt oplevert.

Wij verlieten hier de stoomboot en namen onzen intrek in het *Hof van Holland*. Was er bij onze afvaart van *Bonn* vrij wat drukte bij de stoomboot, niet minder was het hier bij onze aankomst. Schier van alle zijden werden wij door gedienstige menschen bestormd, waarvan de een ons deze, een ander ons gene dienst wilde bewijzen. Nu eens in het Engelsch, dan in het Fransch, dan weder in het Duitsch bood men ons een rijtuig aan, zoo wij de reis verder wilden vervolgen tot *Aken*. Eindelijk echter ontscheurden wij ons aan het gedrang en stapten het in de nabijheid gelegen logement binnen. Van achteren bood het ons een fraai gezigt aan over den *Rijn*, doch de voorgevel is in eene lange en naauwe straat geplaatst, en onze kamers, die aan dezelve gelegen waren, hadden dus een zeer beperkt uitzigt.

Het andere gezelschap had van *Bonn* naar *Keulen* den landweg verkozen en stapte af in het midden der

stad, in het *Hôtel de Paris*. — Over het algemeen is de reis van *Bonn* naar *Keulen* aangenamer te land, dan te water. Ofschoon de geheele streek vlak is, levert zij echter regt fraaije gezigten op, niet alleen op de bergen, die ruggewaarts en zijdelings in het verschiet hunne steile kruinen verheffen, maar ook op de welige landdouwen, die zich rondom uitstrekken, en op den breeden Rijnstroom met de menigvuldige heen en weder varende schepen. De *chaussée* is meestal met boomen beplant. Men ziet in het voorbijgaan onderscheidene fabrijken, inzonderheid van beetwortelsuiker, die door stoom worden gedreven, en eenige steenbakkerijen. Na door *Hersel* en *Wessling* gereden te zijn, werden wij verrast door een fraai gezigt op het stadje *Brühl* met het bekoorlijk gelegen slot *Augustenburg*, aangelegd door CLEMENS AUGUST. Door *Godorf* en *Rothenkirchen* heeft men weldra de zoogenoemde heilige stad bereikt.

Keulen is eene zeer oude stad. Zij ligt aan den linker Rijnoever. Bij de Romeinen was zij de legerplaats van MARCUS AGRIPPA. Later zond Keizer CLAUDIUS eene volkplanting derwaarts, en gaf haar den naam van *Colonia Agrippina*, omdat zijne gemalin AGRIPPINA, de moeder van NERO, aldaar geboren was. Vóór dien tijd zoude de stad reeds door de Ubiërs zijn bewoond geweest en van dezen den naam van *Oppidum Ubiorum* gedragen hebben.

Omstreeks den jare 462 ontrukten de Franken deze stad aan de Romeinen en werd zij bij het Fransche rijk ingelijfd. In de tiende eeuw werd zij door OTTO veroverd en aan het Duitsche rijk terug gegeven. In het midden van de achtste eeuw werd *Keulen* tot een Bisdom verheven. Sedert dien tijd is deze stad eene zetelplaats van talrijke geestelijken geweest, en zijn er menigvuldige kerken, kloosters en andere geestelijke in-

stellingen binnen hare muren opgerigt. Zij verkreeg door dit alles eenen zoodanigen reuk van heiligheid, dat men haar zelfs den naam van *heilige* stad schonk.

Langen tijd is *Keulen* als eene voorname handelplaats bekend geweest, waartoe ook de ligging haar bijzonder geschikt maakt. Zij was mede eene der voornaamste steden van het Hanze-verbond. Hare overdrevene vroomheid heeft evenwel haren bloei en hare welvaart in den weg gestaan. Zoo werd in den jare 1425 den handel een aanzienlijke slag toegebragt, door de verbanning der Joden. In 1618 wisten de geestelijke gezagvoerders te bewerken, dat, om de veld winnende Hervorming zoo veel in hun vermogen was tegen te gaan, de Protestanten uit de stad werden verdreven. Meer dan 1400 der meest aanzienlijke en wélgestelde familiën moesten alzoo de stad verlaten. Zij zetteden zich in de omgelegene steden neder, bevorderden derzelver bloei en lieten aan de dwaze ijveraars de gelegenheid, om zich te overtuigen, dat blinde en onbezonnen ijver slechts tot eigen nadeel leidt. Hoe dikwijls heeft niet de godsdienst, die, regt begrepen, alleen tot welzijn en geluk kan leiden, door ellendige en bekrompen denkende ijveraars, en waanwijze dweepers aanleiding gegeven tot haat en vervolging, tot verstoring van menschenheil en burgerlijke welvaart! Hoe dikwijls werden zij, die liefde moesten prediken, de wreedste vervolgers van hunne medemenschen, de woeste beulen van hen, die anders dachten en gevoelden dan zij! O, waar is een haat verschrikkelijker, dan die, welke uit valschen godsdienstijver ontspruit; waar was ooit eene regtbank onverbiddelijker, dan de geestelijke; waar eene vervolging wraakzuchtiger en bloedgieriger, dan die van domme en ontzinde geestdrijvers? Hoe ver verwijderd waren zoo velen, die priesters van den Allerhoogste genoemd werden, van hetgeen VOLTAIRE

in eenen dienaar van den Algoeden vordert, als hij zingt:

. . . . . — Je ne veux désormais
Dans les prêtres de Dieu que des hommes de paix,
Des ministres chéris, de bonté, de clémence,
Jaloux de leurs devoirs, et non de leur puissance;
Honorés et soumis, par les lois soutenus,
Et par ces mêmes lois sagement contenus;
Loin des pompes du monde, enfermés dans leur temple,
Donnant aux nations le précepte et l'exemple;
D'autant plus révérés qu'ils voudront l'être moins;
Dignes de vos respects.

Ach! hoe velen zijn er, die ook thans nog, indien het hun niet aan magt ontbrak, het liefde ademende Evangelie, volgens hunne meening begrepen, met het zwaard zouden willen verkondigen, en er verre van af zijn, om anders denkenden met SPANDAW toe te voegen:

„Verschillen we in meening, en dwale ons verstand,
We reiken elkaar toch, als broeders, de hand."

Weinige reizigers zullen *Keulen* bezoeken, die niet, bij hunne eerste wandeling, om de merkwaardigheden dezer stad te bezien, hunne schreden naar den statigen Dom wenden, dat prachtig, hoewel onvoltooid gebleven, gedenkstuk van grootschen en edelen Gottischen bouwtrant.

Ofschoon het oorspronkelijke plan niet ten halve ten uitvoer is gebragt, zoo is toch de aanblik van dit trotsch gebouw waarlijk grootsch en treffend. Het koor alleen, met zijn omgelegene kapellen is voltooid en heeft eene hoogte van meer dan zestig ellen. Het gebouw, dat den vorm van een kruis heeft, is meer

of min 125 ellen lang en 55 ellen breed. Het schip der kerk wordt door 100 kolommen geschraagd, waarvan die, welke de binnenste rij vormen, eene middellijn hebben van tusschen de 3 en 4 ellen. Het is echter slechts tot $\frac{2}{3}$ gedeelte der hoogte opgebouwd en met hout gedekt.

Wanneer men het koor binnentreedt en zich plaatst tegenover het altaar onder het orgel, dan wordt men onwillekeurig met een vreemd en ongekend gevoel vervuld; men wordt tot een' heiligen ernst gestemd, als het oog in de verbazende ruimte van dit heiligdom rondwaart. De blik vestigt zich beurtelings op het hooge gewelf, op de als ten hemel gestrekte bogen, die op ranke zuilen rusten, op de met gouden prachtgewaad prijkende Apostelbeelden, die rondom tegen de hooge kolommen steunen, op de menigvuldige rijke versierselen, die men alom aanschouwt, en op de heerlijk beschilderde glazen, die het doorstralende licht met de meest verschillende verwen kleurt, en met fraaije afbeeldingen van bekende personen uit de heilige schrift zijn beschilderd en, beneden, de wapens bevatten der personen, die deze glazen aan de kerk hebben geschonken. Terwijl men dit alles aanstaart, waant men zich soms als in eene tooverwereld verplaatst te zijn.

Wij woonden met ongeveer 5000 geloovigen in dit Godshuis de Hoogmis bij. Zij werd bediend aan het Hoogaltaar op het koor. Dit Hoogaltaar bestaat uit eene tafel van toetssteen, hebbende eene lengte van vijf, eene breedte van meer dan 2,5 en eene dikte van 0,4 el. Onder dezelve zijn onderscheidene groepen van Carrarisch marmer, terwijl op de tafel een tempel rust, geschraagd door 7 witte zuilen, onder welke het Christus-beeld aan het kruis geplaatst is. Het in 1410 door STEPHAN geschilderde altaarstuk stelt de aanbidding voor der drie Koningen. Het is

eene waarlijk fraaije schilderij, die genoegzaam bewijst, tot welk een' trap van volkomenheid de schilderkunst toen reeds gebragt was. Aan beide zijden van het altaar ziet men een paar gipsbeelden, die echter aldaar geene bevallige vertooning opleveren. De Aartsbisschop was om ziekte afwezig, zoodat zijn rood fluwelen zetel, rijkelijk met goud versierd, ledig bleef. Een Wijbisschop woonde evenwel de dienst bij, gelijk mede een dertigtal geestelijken, gedeeltelijk tot het domkapittel, gedeeltelijk tot verschillende orden behoorende. De orgelmuzijk was treffend en klonk heerlijk door de hooge gewelven. Het orchest en koorgezang, hoe sterk beide ook bezet waren, verloren zich in de groote ruimte en schenen voor dezelve te zwak te zijn. Drie Priesters, alle zeer rijk en gelijk gekleed, bedienden deze mis en werden daarin bijgestaan door eenen Index, vier Prelaten en zes koorknapen. Vooraf werd eene soort van processie gehouden, waaraan alle aanwezige geestelijken deel namen. Deze geestelijke optogt was inderdaad zeer plegtig. Ofschoon de dienst vrij lang duurde, zoo was de tijd echter te kort voor eene behoorlijke inzameling der liefdegiften voor de armen. De Diakenen toch, of die zich met de inzameling bezig hielden, liepen de rijen tamelijk schielijk door, zonder den zilveren schotel, waarop zij de giften ontvingen, allen aan te bieden. Een fraai hekwerk scheidt het koor van het schip der kerk af. De ingangen werden bewaakt door vier bedienden, alle in een scharlaken rood kleed rijk uitgedost.

Behalve het Hoogaltaar, bevindt zich nog een twintigtal kleinere altaren in deze kerk, waarvan sommige heerlijk bewerkt zijn, en kunstig schilder- en beeldhouwwerk bevatten. Men treft er ook eenige monumenten aan. Achter het Hoogaltaar worden, in eene kleine kapel, de schedels bewaard der Heilige drie

Koningen, welke wel de voornaamste reliquiën zijn, die in deze kerk gevonden worden. Men wil echter, dat men ook te *Milaan* in het bezit derzelve zoude wezen. Welke nu de echte zijn, zulks zal moeijelijk te beslissen vallen; denkelijk zullen zij wel gelijke aanspraak daarop maken. Men vergeve ons onze ongeloovigheid. HELENA, de moeder van CONSTANTIJN *de Groote*, die in 328 stierf, zoude deze schedels uit Palestina naar *Konstantinopel* hebben gebragt. Van dáár wil men, dat zij naar *Mailand* en vervolgens, in 1164, naar *Keulen* zijn gekomen. Voor twee Thaler (*f* 3-60), ten voordeele der kerk, kan men deze heilige overblijfsels van nabij bezien. Ieder' ander' is slechts een blik door eene traliedeur in de flaauw verlichte kapel vergund, die den kostbaren schat bevat. Wij vertrouwen, dat de meeste reizigers, die deze kapel bezoeken, zulks wel meer zullen doen, om de kostbaarheden te aanschouwen, waarmede deze broze overblijfsels van den mensch zijn opgesmukt, dan wel om bij derzelver beschouwing in heilige aanbidding te verzinken, zoo als eens zij, wien deze vale schedels zouden hebben toebehoord, in heilige verrukking nederknielden bij de krib des Verlossers.

De kostbare reliquiënkast, of de zoogenoemde *Tumba*, staat in het midden der evengenoemde kapel. Door eene naauwe zijdeur treedt men dat Heiligdom binnen. Een melancholisch donker wordt door een paar ontstokene kaarsen verdreven, zonder welke men de voorwerpen moeijelijk zoude kunnen onderkennen. Het gewelf is in drie afdeelingen verdeeld, uit verguld zilver fraai gewerkt, met geëmailleerde pilaren versierd en rijkelijk met edelgesteenten en andere sieraden opgesmukt. In eene dezer afdeelingen liggen, onder rijke deksels, de donker bruine schedels op, zoo het schijnt, gouden kussens. Vroeger hadden zij kroonen van gedegen goud, die te zamen een

gewigt hadden van ettelijke ponden. Deze zijn evenwel op eene reis, die de reliquiën met derzelver toebehooren ten tijde der Franschen gemaakt hebben, te zoek geraakt. Tegenwoordig prijken zij met vergulde kroonen, die met paarlen zijn ingelegd. De namen dezer drie Koningen vindt men hier mede opgegeven. Zij heeten: CASPAR, MELCHIOR en BALTHASAR. In de andere afdeelingen vindt men de overblijfsels van de martelaars FELIX en NABOR, en van den Heiligen GREGORIUS van *Spoleto*.

Aan de linkerzijde van het koor is de zoogenoemde gouden- of schatkamer. Behalve de kostbare kleederen der Priesters, worden hier nog onderscheidene andere kostbaarheden bewaard; doch deze rijkdommen hebben, even als die van de drie Koningen, een merkelijk verlies ondergaan.

Het uitwendige van deze prachtige domkerk is ook waarlijk indrukwekkend. Volgens het oorspronkelijk plan zouden twee torens, ieder ter hoogte van 150 ellen, dit statige Godsgebouw versieren. Een dezer torens is echter nagenoeg tot de helft opgebouwd. Eene kraan, waarmede men de steenen naar boven werkte, staat nog op denzelven en maakt eene vreemde vertooning. De tweede toren is slechts tot eene zeer geringe hoogte opgetrokken.

Het is wel niet te denken, dat dit trotsche gebouw, waaraan men van den jare 1248 tot aan de reformatie heeft gearbeid, in de eerste eeuwen voltooid zal worden; evenwel wordt het door de zorg des Konings uit den vervallenen toestand, waarin het verkeerde, hersteld en voor het behoorlijk onderhoud zorg gedragen. Sedert den jare 1825 is de aanzienlijke som van meer dan 250,000 Thaler (*f* 450,000) daartoe aangewend.

De kerken zijn wel het merkwaardigste, wat deze

stad oplevert. Wij zullen achtervolgens van sommige nog het een en ander aanstippen.

De *Andreaskerk* is een Gottisch gebouw met 10 altaren. Deze werd, tijdens ons bezoek, even als meer vervallene kerken in *Pruissen*, op hoog bevel verbeterd en vernieuwd. Wij woonden er de nademiddag-godsdienst bij en hoorden bij die gelegenheid eene zeer goede predikatie. Het scheen ons, dat hier, en ook op andere plaatsen in de Roomsch-Katholijke kerken, meer werk gemaakt wordt van de predikdienst en ook over het algemeen beter gepredikt wordt, dan in de Roomsch-Katholijke kerken van ons Vaderland.

De *Jezuïtenkerk* is een oud Gottisch gebouw met zes altaren en een ruim balkon of eene galerij. Wij hoorden er eene kathechizatie over het heil, dat het eeuwig leven den godvreezenden en deugdzamen mensch aanbrengt. Deze kathechizatie werd door een' kapellaan gehouden en scheen ons toe zeer doelmatig en juist naar de bevatting van het kinderlijk verstand ingerigt te zijn.

De *St. Ursulakerk* is mede een Gottisch gebouw. Hierin telt men zeven altaren. Het koor is *al fresco* geschilderd. Deze kerk prijkt met de fraaije graftombe der heilige URSULA, alsmede met eene verzameling van niet minder dan elfduizend maagdenschedels, die alle netjes in kasten, achter glas, bewaard worden. De overlevering vertelt er dit van. De heilige URSULA was eene Schotsche Prinses en ten huwelijk gevraagd geworden door den Engelschen Prins KONAN. De maagd had zich echter den Hemel toegewijd en bedankte alzoo. De Prins liet zich evenwel zoo gemakkelijk niet afwijzen. Hij kwam met een leger, om haar met geweld te halen. Zij nam nu echter zijn voorstel aan, doch vroeg drie jaren uitstel, om eerst

eene bedevaart naar *Rome* te doen. Dit werd haar toegestaan, en door een getal van elfduizend maagden, als staatsdames, vergezeld, toog zij derwaarts. Na eenen gelukkig volbragten togt nam zij, met haar talrijk gezelschap, de terugreis weder aan, en was den *Rijn* afgezakt tot *Keulen*, toen zij met de haren den Hunnen in handen viel, die juist het beleg voor deze stad hadden opgeslagen. ATTILA vond behagen in de jeugdige Vorstin, doch kreeg geen gehoor bij haar. Ook de andere maagden wilden geen gehoor geven aan de aanzoeken der ruwe krijgslieden, die, uit wraak, het geheele gezelschap van maagden op eene moorddadige wijze om het leven bragten. De Keulenaars begroeven later de stoffelijke overblijfsels dezer zoo jammerlijk vermoorden, en zeker zouden hare beenderen, even als dit met die van andere alledaagsche menschen het geval is en ook eens met die van ons zal zijn, tot stof ontbonden zijn geworden, had niet een bijzonder toeval dezelve daarvoor bewaard. Eene witte duif toch had de plaats aangeduid, waar de stoffelijke overblijfsels van het vrome gezelschap waren neergelegd, en op het ernstig gebed van den Priester, dat de heilige maagd, die de schaar had aangevoerd, een teeken mogt geven, opdat men haar zoude onderkennen, rigtte een der skeletten den dorren arm op en bewees daardoor oogenschijnlijk dat dit van de vrome URSULA was. Men verzamelde nu de heilige beenderen, rigtte voor URSULA een gedenkteeken op, terwijl men de schedels der overige maagden, gelijk wij gezegd hebben, in kasten te zamenpakte, zoodat het geheel wel iets heeft van het schedelkabinet van Prof. BLUMENBACH te *Göttingen*, en aan Dr. GALL een ruim veld van bespiegeling zoude kunnen opleveren.

Volgens sommigen, vindt deze legende haren oorsprong in het opschrift van eenen in de twaalfde eeuw gevonden' steen, luidende: S. URSULA *et*

XIMV. Uit deze letteren meende men te moeten lezen: S. URSULA *et* XI *millia virginum*. Anderen echter willen, dat het beteekent: S. URSULA *et* XIMILIA. Wat er van zij, wagen wij niet te beslissen.

Behalve deze menigte schedels, is deze kerk ook nog rijk aan andere heilige zaken; zoo bezit zij drie doornen uit de doornkroon des Verlossers; een tak van de roede, waarmede Hij gegeeseld is; een stuk van zijn kleed; een stuk hout van het kruis en eindelijk eene kruik, waarin op de bruiloft te *Cana* het water in wijn is veranderd.

De *Apostelkerk* is eene Gottische kruiskerk. Bij dezelve is eene, door ijzeren hekwerk afgeslotene, kapel, in welke des zondags morgens om 8 uur de mis wordt gelezen voor de veroordeelde gevangenen, die, onder behoorlijke bedekking, uit de aangrenzende gevangenis door eene afzonderlijke deur worden binnengebragt. In deze kerk hoorden wij eene vrij goede predikatie van eenen kapellaan, die gedurende acht jaren als soldaat onder NAPOLEON gediend had.

De *St. Pieterskerk* is mede een Gottisch gebouw, met een balkon of eene galerij en vijf altaren. In deze kerk vertoont men nog de doopvont, waarin de beroemde schilder RUBBENS, die in *Keulen* het eerste levenslicht aanschouwde, in 1577 is gedoopt. Uit erkentenis schonk de schilder aan deze kerk een prachtig altaarstuk, de kruisiging van PETRUS voorstellende. Niet zonder ontroering ziet men de verschrikkelijke wijze, waarop de ijverige Apostel des Heeren ter dood gebragt is, met getrouwheid afgemaald. Het stuk is aan eene spil bevestigd, aan welker keerzijde zich eene kopij bevindt, die mede goed geschilderd is, doch met het origineel niet vergeleken mag worden. Deze kopij is voor het oog blootgesteld en het origineel wordt door den koster

alleen vertoond aan degenen, die daarvoor een' *Thaler*, ten behoeve der kerk, willen betalen.

Onze geleider vertelde ons, dat, toen de beroemde schilder dit stuk aan de kerk ten geschenke gaf, de hebzuchtige geestelijken weinig met hetzelve waren ingenomen, en liever een geschenk in geld zouden gehad hebben. Toen echter de schilder zelf 28,000 kroonen daarvoor in de plaats bood, kwamen zij tot andere gedachten en leerden hetzelve op beteren prijs stellen.

Tijdens ons bezoek was het juist kermis in de Parochie, waartoe dezelve behoorde, en dientengevolge was de geheele kerk met groen en bloemen versierd.

Wij bezochten ook nog eene kleine, maar net ingerigte kapel, staande op een marktplein en toebehoorende aan eenen Graaf VON METTERNICH. Deze kapel wordt druk bezocht, omdat het Moeder Gods beeld, dat zich in dezelve bevindt, gezegd wordt wonderen te verrigten. Zoo vertelt men, dat een der voorouders van genoemden Graaf, om de eene of andere misdaad, in boeijen was geklonken en gelegenheid vond, om de gevangenis te ontkomen. Gekluisterd wierp hij zich neder voor het beeld der Heilige, en eensklaps vielen zijne boeijen af en eene gedaante verscheen, die hem het noodige ter hand stelde, om buiten 's lands te vlugten. Zijne ketens worden nog in de kerk bewaard. Uit dankbaarheid kocht de nageblevene familie, voor eene aanzienlijke som, deze kapel, ten einde voor te komen, dat zij afgebroken werd, hetwelk men voornemens was, om daardoor het marktplein te vergrooten.

Doch het wordt tijd, dat wij de menigvuldige kerken, de geestelijken en geestelijke zaken, de mirakelen en reliquiën vaarwel zeggen, om, in het kort, ook iets mede

te deelen van de wereldlijke inrigtingen, die in deze stad gevonden worden.

Het Raadhuis is in eenen bijzonderen stijl gebouwd. Het portaal is van marmer. De voorgevel is met eene Romeinsche en Corinthische zuilenrij versierd en bevat onderscheidene *bas-reliefs*, die betrekking hebben op de geschiedenis der stad. De vertrekken prijken met onderscheidene belangrijke schilderstukken. De toren, ofschoon niet bijzonder hoog, biedt een heerlijk uitzigt aan over de stad en omstreken.

Keulen had vroeger eene beroemde Universiteit, die eene der oudsten van Duitschland was. Tegenwoordig is zij in eene centraalschool overgegaan. De Bibliotheek, die daarbij behoorde, is naar *Bonn* verplaatst. Sommige inrigtingen, die tot de Universiteit behoorden, als de Plantentuin en een Kabinet van mineraliën, zijn nog der bezigtiging waardig.

Men vindt in *Keulen* voorts verschillende verzamelingen van natuur en kunst, die aan bijzondere personen toebehooren, doch, op verzoek, bereidwillig voor vreemdelingen worden geopend.

Onder de nuttige en liefdadige inrigtingen mogen wij niet verzwijgen het Instituut voor Doof-Stommen. Het heeft een uitgestrekt gebouw en staat onder bestuur van den Heer SCHULTZ, van *Berlijn*.

De stad, die zich als eene halve maan aan den linker Rijnoever uitstrekt, is door een' muur omgeven, op welken meer dan 80 torens staan. Zij heeft eenen omtrek van ruim 6000 schreden of 3 uren gaans. Onder de pleinen zijn de fraai met linden beplante *Neumarkt* en *Heumarkt* en de *Altmarkt* de voornaamsten. De straten zijn over het algemeen naauw en krom, en geven der stad een droevig aanzien, waartoe ook de oud-Duitsche bouwtrant der huizen niet weinig bijdraagt. Eene der straten doorloopt de stad

van het eene eind tot het andere, en is één uur gaans lang.

Dat er onder de bewoners nog een vrome geest heerscht, scheen ons te blijken uit eene zeer lange rij van bedevaartgangers, die ons op eene onzer wandelingen ontmoette. Zij hadden, naar men zeide, de Lieve Vrouw van *Kevelaar* bezocht. Een paar wagens met zieken, zwakken en kreupelen reden voorop.

Keulen is, gelijk wij gezegd hebben, de geboorteplaats van RUBBENS. Wij zagen het huis, waarin hij het levenslicht aanschouwde en dat nog met zijn borstbeeld en eene inscriptie prijkt. MARIA DE MEDICIS had mede, tijdens haar verblijf in *Keulen*, in hetzelfde huis gewoond. Ook onze groote Nederlandsche Dichter, JOOST VAN DEN VONDEL, werd in deze stad geboren. Zijne vorming en opleiding evenwel had hij, zoo als men weet, aan ons Land te danken. Nog eene belangrijke persoon, die, even als de beide voorgaanden, Nederland tot roem verstrekte, werd mede alhier geboren; het was ANNA MARIA SCHUURMAN.

Het getal inwoners dezer stad is ruim 54,000, die grootendeels hun bestaan vinden in den handel en in het fabrijkwezen. Het Keulsche reukwater *eau de Cologne* is algemeen bekend. Er zijn verscheidene fabrijken van hetzelve, die te zamen jaarlijks eenige millioenen flesschen afleveren.

Door eene 1200 schreden lange schipbrug is *Keulen* met de op den regteroever van den stroom gelegene stad *Deutz* verbonden. Ook deze stad is van ouden oorsprong. Hare vroegere benaming zoude geweest zijn *Duitsch* of *Tuitium* en afstammen van TEUTO of TUISTI, die hier zijne legerplaats had. Het stadje telt tusschen de twee- en drieduizend inwoners, biedt den Keulenaars onderscheidene gelegenheden tot uit-

spanning aan, en wordt als zoodanig op zon- en feestdagen ook sterk bezocht.

Nadat wij alzoo het voornaamste van *Keulen* in oogenschouw hadden genomen, verlieten wij deze stad, om onze reis tot naar *Dusseldorp* te vervolgen. Wij stapten te dien einde op de stoomboot. Het eerste, wat onze aandacht trok, was een zeer groot korps kavallerie, dat in *Keulen* in bezetting lag en in den vroegen morgen naar buiten de stad ging, om te manoeuvreren. Naauwelijks hadden wij de stad achter den rug, die, door het rijzend zonnelicht verguld, met hare menigvuldige torens en hooge gebouwen ook van deze zijde een allerheerlijkst gezigt opleverde, of wij zagen aan de oevers weder eene groote schaar van bedevaartgangers, die, op gelijke wijze als de trein, die wij in de stad gezien hadden, waarschijnlijk ook naar *Keyelaar* op weg was.

Van de plaatsen, die wij voorbij kwamen, zijn aan den regteroever het stadje *Mulheim*, dat in de nabijheid van *Keulen* ligt, en voorts de dorpen *Westorp*, *Rheindorp*, *Monheim*, *Rommerich*, *Wollmerswerth*, *Rillich* en *Hamm* de voornaamste. Tusschen *Westorp* en *Rheindorp* valt het riviertje de *Wüpper* in den *Rijn*.

Aan den linkeroever ziet men de dorpen *Niel*, *Merchenisch*, *Rheincassel*, *Dotemanskirchen*, *Langfelt*, het vlek *Wering*, *Rheinfeld*, het stadje *Zons* en, op eenen kleinen afstand van den *Rijn*, aan het riviertje *de Erft*, het stadje *Neusz*.

De gezigten zijn in deze vlakke landstreek, voor den Nederlandschen reiziger althans, niet aantrekkelijk. *Dusseldorp* echter, waar wij nu aan wal stapten, heeft van den waterkant een bevallig en levendig voorkomen.

Zoo als men uit ons verhaal zal opgemerkt hebben, levert de *Rijn*, tusschen *Keulen* en *Dusseldorp*,

weinig bijzonders op. Hierin is dan ook de reden te zoeken, waarom de meeste reizigers dien weg met diligences of stoombooten afleggen, om zoodoende tijd uit te winnen. Velen echter, die den *Rijn* bezoeken, maken een uitstapje naar de Rijn-Pruissische stad *Aken*. Dit kan gevoegelijkst uit *Keulen* geschieden. Een onzer reisgezelschappen deed zulks, en wij zullen nu dat uitstapje beschrijven.

Met eenen retourwagen vertrok men des morgens vroeg uit de evengemelde stad. Hoe zeer het reizen met retourwagens alle aanbeveling verdient, om het bij uitstek goedkoope, want men betaalt zelden meer dan het een derde van den gewonen prijs, ja zelfs minder, wanneer twee of meer wagens mededinging veroorzaken, moet echter de reiziger van dit middel geen gebruik maken, wanneer hij met spoed reizen wil. In den regel toch rijden de naar huis terug keerende voerlieden langzaam, vooral wanneer de afstand van eenige beteekenis is en de wegen daarenboven slecht zijn. Beide was hier het geval; want *Aken* ligt ongeveer 16 uren van *Keulen*, en de chaussée, die meestal regt loopt, en, grootendeels met populieren beplant, fraaije lanen oplevert, is geheel met zware Brabandsche steenen geplaveid. Deze straatweg, welke slecht onderhouden wordt en een onophoudelijk stooten veroorzaakt, viel sterk af bij de overheerlijke steenwegen, die wij tot dusverre op ons reistogtje, vooral in het noorden van Duitschland, bereden hadden.

Zoodra men *Keulen* verlaten heeft, vertoont zich het land vlak, hier en daar heuvelachtig, meestal bebouwd. Men kan deze streek gevoegelijk met het beste gedeelte van *Drenthe* vergelijken.

Eerst hielden wij ons eenen korten tijd op te *Bergheim*, een dorp aan de *Erft*, en later in de vesting *Gulik*, welke vrij sterk schijnt, en die men bezig

was nog meer te versterken. Tot dezen arbeid zijn de deserteurs veroordeeld. Wij zagen hen, in groot getal, onder behoorlijke bedekking, werkzaam. *Gulik* ligt aan de *Ruhr*, heeft ongeveer 4000 inwoners en bezit vele bloeijende weverijen.

De omstreek van deze stad is meer bergachtig. Van lieverlede rijdt men naar boven en voert de weg naar eene hoogte, nabij het dorp *Haaren*, een uurtje van *Aken*, van welke hoogte wij een treffend gezigt genoten in de voor ons liggende, vrij diepe, vruchtbare vallei, door bosschen, heuvels en bergen ingesloten, en in welker midden *Aken* zich schilderachtig voordoet.

Daar wij slechts kort in deze stad dachten te verblijven, namen wij onzen intrek *im Türmchen*, bij ROSBACH, een goed logement, in de St. Jacobsstraat, dat zijnen naam ontleent van een op den hoek van het huis uitgebouwd achtkantig torentje. Dit *Gasthof* staat in het midden der stad en is daarom aanprijzenswaardig, vooral wanneer men niet lang te *Aken* vertoeven wil.

De stad, welke ruim 37,000 inwoners telt, was reeds ten tijde van JULIUS CAESAR bekend. De Romeinen noemden haar *Aquisgranum* en *Vetera*, en schijnen van hare bronnen tot baden gebruik gemaakt te hebben. Omstreeks de helft der zevende eeuw was *Aken* reeds de residentiestad der Frankische Koningen. KAREL *de Groote*, die er geboren werd en stierf, verklaarde deze plaats tot de tweede stad van zijn groot rijk. Zij werd door de Noormannen verwoest, doch onder HENDRIK I weder opgebouwd. Keizer OTTO III en zijne opvolgers beschonken de stad met vele privilegiën. Eene menigte Vorsten werd er gekroond, en vele Rijksdagen en Kerkvergaderingen werden er gehouden. In 1248 nam WILLEM *van Holland* de stad in, die tegen het einde der zestiende eeuw in

den rijksban gedaan werd, uit hoofde van haren aanhang aan de Protestanten, welke, eenige jaren later, door SPINOLA, met een leger van 16,000 man, verdreven werden. In 1656 brandde zij geheel af, doch werd schooner opgebouwd. De vrede tusschen Frankrijk en Spanje werd hier in 1668, en het verdrag tusschen Frankrijk, Engeland en de Nederlanden in 1748 geteekend. In 1794 verloor zij al hare privilegiën door de bezitneming der Franschen. De vrede van *Luneville* verbond haar, met den linker Rijnoever, aan Frankrijk. Sedert 1815 behoort zij aan Pruissen.

Het was tegen het vallen van den avond, dat wij in *Aken* aankwamen. Wij begaven ons naar den Schouwburg, een zeer groot gebouw, met eene forsche Ionische kolonnade versierd, tot opschrift voerende: *Musagetæ Heliconiadumque Choro.* De gehoorzaal is cirkelvormig en heeft vier rangen of balkons boven elkander. Wij zagen er vertoonen: *das Märchen, ein Traum.* Dit tooverspelletje, in verzen, beviel ons slecht. De decoratiën waren beneden het middelmatige.

De volgende dag was bestemd, om de merkwaardigheden van *Aken* in oogenschouw te nemen. Wij waren tot dat einde vroeg opgestaan, en namen, in de plaats van den anders gewonen gids, eene door onzen gedienstigen kastelein aangeboden platte grondteekening van de stad en derzelver omstreek mede. Deze was voldoende, om den weg te vinden. Ook vermeldde zij tevens alle bijzonderheden, welke hier te zien zijn.

Behalve eenige koude mineraalbronnen, bezit *Aken* zes warme bronnen, waarvan drie in de *Brunnenstrasze* en drie in de hooger gelegene *Buchel* gevonden worden. De temperatuur dezer bronnen is 143 graden Fahrenheit. De bij dezelve behoorende bad-

huizen zijn, het eene meer dan het andere, prachtig ingerigt. Vooral dient bezocht te worden het in 1823 volvaardigde bronhuis op de *Friedrich-Wilhelms-Platz*, *die neue Trinkbrunnen*, ook wel *Elisenbrunnen* genoemd. Deze laatste benaming ontstond daaruit, dat het gebouw voltooid werd op den dag der verlooving van den Kroonprins van Pruissen met de Prinses ELISE *van Beijeren*. De voorgevel, volgens de Dorische orde, is tachtig ellen lang. Fraaije overdekte galerijen, voorlangs het gebouw, verschaffen eene wandelplaats van ruim 50 ellen lengte. In het midden der *façade* verheft zich eene 19 ellen hooge *rotunde*. In dezen open' koepel vindt men de drinkplaats, werwaarts het water van de eenigzins verwijderde *Keisersbron* wordt aangevoerd. Het heete water stroomt uit eenen grooten leeuwenkop en valt in een bekken, naar hetwelk men langs twee trappen kan afdalen. In een' der vleugels van het gebouw is eene zaal van 12 ellen lang, ingerigt tot het verschaffen van ververschingen. Deze nieuwe drinkbron wordt dagelijks, schier den geheelen dag door, druk bezocht door vreemdelingen en ingezetenen.

Nu begaven wij ons naar de markt, om aldaar het antieke Raadhuis, een inderdaad fraai gebouw, te bezigtigen. Na de verwoesting der stad, werd het in 983 weder opgebouwd. Later, en wel in 1353, is het vernieuwd. Dit Gottisch gebouw prijkt met twee torens, waarvan de een, de *Granustoren* genoemd, van Romeinschen oorsprong is. In dit Raadhuis is merkwaardig de vergaderzaal, waar in 1748 het Congres, waarvan wij reeds gewaagden, gehouden werd, en waar de Koning van Pruissen, in October 1818, de te *Aken* verzamelde Monarchen ontving. Men ziet in deze zaal de afbeeldingen van de Gezanten bij het evenbedoeld Congres, zoo mede het gelijkend portret van den tegenwoordigen Koning van Pruissen.

De markt wordt voorts versierd door eene springbron, met het standbeeld van KAREL *den Grooten*. Vele, steeds springende fonteinen verschaffen hier, om in de dagelijksche behoefte der ingezetenen te voorzien, onophoudelijk en in overvloed het zuiverste water.

Eene andere springbron, meer van het midden der stad verwijderd, verdient mede bezigtigd te worden. Zij draagt den naam van *Magdenbrunnen* en bestaat uit een voetstuk, waarop zich eene vierkante naald verheft, met vier daar tegen aan geplaatste beelden, waternimfen voorstellende. Wij bezochten deze bron op onzen weg naar den nabijgelegenen *Salvatorsberg*. Verschaft deze berg, met de sneeuwwitte kerk daarop, van verre een aangenaam gezigt, nog fraaijer zijn de uitzigten die men heeft, wanneer men zich de moeite getroost van den berg te beklimmen. Deze zijn inderdaad verrukkend. De berg zelf levert overigens niets bijzonders op; ten zij men daaronder wilde rangschikken eene menigte gelijkvormige, kleine kapelletjes of huisjes van zandsteen, in beeldhouwwerk de geschiedenis van CHRISTUS voorstellende, en door welke huisjes — voor ieder van welke een zerken knielbankje gevonden wordt — het kerkhof omringd is.

Wanneer men den weg vervolgt, eerst naar beneden daalt en dan weder nog hooger dan de kruin van den *Salvatorsberg* opklimt, bereikt men spoedig het *Belvedère* of *Gasthof*, dat van voren koepelvormig uitgebouwd is, met eene op kolommen rustende galerij daarvoor. Een ruim terras biedt de gelegenheid aan, om een groot getal gasten te kunnen plaatsen. De gezigten zijn hier overheerlijk; doch dezelve worden overtroffen door die, welke men geniet, wanneer men de wandelingen bij dit koffijhuis bezoekt en den nog hooger gelegenen top van den *Lusberg* beklimt. De oppervlakte van deze kruin is vrij uitgestrekt. Aan

de eene zijde van dezelve staat eene naald van zandsteen, die met den Pruissischen Adelaar versierd is en verschillende afstanden vermeldt, zoo als die in 1804 door den Overste FRANCHOT berekend zijn. Van dit punt heeft men een fraai gezigt over de stad, naar het gebergte, dat Pruissen van België scheidt. Aan de andere zijde van den bergtop vindt men een open tempeltje, dat bouwvallig is, doch hetwelk een overschoon en ruim gezigt over de landstreek oplevert.

Wij keerden naar de stad terug, om de *Domkerk* te bezigtigen. De overige vijf Roomsch-Katholijke kerken, zoo mede de Protestantsche kerk, zijn van mindere beteekenis, en, voor den vreemdeling althans, van geen groot belang. De Gottische Dom- of Munsterkerk daarentegen is, in hare soort, een prachtig gebouw. Zij werd op het einde der achtste eeuw door KAREL *den Grooten* gesticht, en is sedert bij herhaling vernieuwd en verbeterd; zoo werd het hooge koor er in 1353 bijgebouwd. De kerk heeft eenen grooten, met schilder- en beeldhouwwerk versierden koepel en vele kapellen, in twee rangen of rijen boven elkander, door ballustrades van het schip der kerk gescheiden. Behalve eene menigte kleine altaren in de evenbedoelde kapellen, vindt men in de kerk zelve drie zeer schoone altaren. Het hoogaltaar is in den vorm van dat in den Dom te *Keulen*, en stelt een' eenvoudigen, doch forschen tempel voor. Men wees ons, onder anderen, het graf aan van KAREL *den Grooten*, hetwelk midden in het koor geplaatst is en tot opschrift heeft: CAROLO MAGNO. Boven dit graf hangt aan een' ketting eene uitermate groote kroon, op welke een vijftigtal waskaarsen kan branden. Die kroon, van zilver en verguld koper gemaakt, is een geschenk van FERDINAND I. Ook wees men ons den wit marmeren Koningsstoel. Deze werd bij de krooningen gebruikt, en dan met goud en andere kostbare zaken

belegd, die nu bij de reliquiën in de sacristy bewaard worden, welke voornamelijk bestaan in den schedel en een jagthoorn van KAREL *den Grooten*, en in een kostbaar kruis, dat hij gewoonlijk om den hals droeg; in welk kruis zich een splintertje van het kruis van CHRISTUS zoude bevinden. Dit alles werd ons met veel welwillendheid vertoond, en daarbij verhaald, dat er hier nog veel andere en meer belangrijke reliquiën aanwezig waren, die KAREL *de Groote* ten geschenke gekregen had van JOHANNES, Patriarch van *Jeruzalem;* dat zich daaronder bevonden: de roede van AARON, de gordels van CHRISTUS, die van de Heilige Maagd, de doek met het bloed van JOHANNES *den Dooper* en meer andere, zeer kurieuze zaken, die wij echter nu niet te zien konden krijgen. Wij drongen er ook niet op aan, omdat wij er geen belang in stelden, en bepaalden ons tot het nog eens doorwandelen van de indrukmakende kerk. Eene uit marmer vervaardigde sarcophaag, voorstellende den roof van PROSERPINA, trok in het bijzonder onze aandacht; zoo mede de kunstig bewerkte predikstoel, welke men ons zeide een geschenk te zijn van HENDRIK II. Wij verlieten dit majestueuze gebouw door de zoogenoemde Wolfsdeur.

Nopens deze deur wil het volksverhaal, dat, toen bij den opbouw der kerk de geldmiddelen uitgeput waren, men bij den Duivel eene geldleening had geopend; dat deze daarin had bewilligd, onder voorwaarde, dat de eerste ziel, die, na de voltooijing van het Godsgebouw, door de deur van hetzelve naar binnen zoude gaan, hem zoude toebehooren. Nu kwam er geld in overvloed en de kerk werd geheel afgetimmerd. Of de Duivel zelf, dan wel zij, met wie hij gekontrakteerd had, zich niet goed op het zwijgen verstonden, weten wij niet; maar zeker is het, dat eene van beide partijen gepraat

moet hebben; althans de konditie der negotiatie werd algemeen ruchtbaar, en nu wachtte iedereen zich wel, om de kerk binnen te treden, zoodat zij ledig en ongebruikt bleef. Ook de geestelijke Heeren wilden de kerk niet inwijden, noch in dezelve dienst doen. Aan *tierceren* of eenig akkoord, om de schuld te kwijten, viel niet te denken; want men had te doen niet met eene Christelijke, maar met eene Helsche Majesteit. Het *status quo* duurde eenen geruimen tijd voort, en zoude welligt nog voortgeduurd hebben, was het niet, dat een eenvoudig burger op het verlicht denkbeeld gekomen was (eenvoudige, weinig opgemerkte lieden hebben, trots de superioriteit van groote Heeren, ook wel eens verstandige invallen), om een' gevangen' wolf of eene wolvin naar binnen in de kerk te jagen. Dit gebeurde. Priesters en andere Christen menschen volgden, en alle zwarigheid was opgeheven. Nu had de Duivel wel de ziel van den wolf; doch zijne bedoeling was geheel anders geweest. Ook had hij reeds het voornemen opgevat, om, bij eene volgende negotiatie, zijne stipulatiën meer bepaald te omschrijven, maar de streek, die men hem gespeeld had, ergerde hem dermate, dat hij de kerkdeuren spijtig en met zoodanige hevigheid digt sloeg, dat zij eenige, daarin nog zigtbare, scheuren bekwamen.

Aken bezit één weeshuis, drie hospitalen, verschillende andere weldadige inrigtingen en eene menigte fabrijken, waaronder de laken- en naaldenfabrijken in getal en belangrijkheid eene eerste plaats bekleeden. Onder de ijzerfabrijken munt dat van den Heer COQUERIL uit, waarin, tijdens ons verblijf te *Aken*, hoofdzakelijk stoomketels gemaakt werden. Deze stad drijft voorts eenen uitgestrekten handel. Ook vindt men er wetenschappelijke en kunstverzamelingen. De voornaamste derzelve zijn: de Stads-Bibliotheek in het Raadhuis; het kabinet van Mine-

raliën van LOISENNE; de verzameling van antieken en munten van SCHUMACHER en het kabinet van schilderijen van BETTENDORF. Wij hadden den tijd niet al deze établissementen te bezoeken. Ook lokte het schoone weder ons tot het wandelen uit, en daartoe vindt men hier verschillende en de beste gelegenheden. Wij konden echter evenmin al de wandelingen en tuinen, welke laatste in en bij *Aken* vele zijn en aangename uitspanningsplaatsen opleveren, bezoeken. Wij bepaalden ons dus bij de voornaamste. Eerst bezagen wij de uitgestrekte en met smaak aangelegde wandeling om het beste gedeelte der stad, alwaar men de grachten gedempt heeft, ten einde het terrein te vergrooten. Men verhaalde ons, dat de kosten van het verfraaijen der wandelwegen bestreden werden uit de opbrengst der speelbank, die verpacht is. Zoo levert dan het rampzalig spel, dat zoo velen diep ongelukkig maakt, nog één goed gevolg op! Overigens gaat het hier met velen der badgasten nog altijd op gelijken voet en gelijke wijze als het oudtijds REINIER verging, van wien CONSTANTIJN HUYGENS zegt:

„REINIER is met sijn' stramme Leden
Naer *Akens* Baden toe gereden;
Daer heeft hij Geld en Sael en Peerd
In alle vrolickheit verteert.
Siet wat de Wateren vermogen
Hij is te Paerd na 't Bad getogen,
En op sijn' Voeten weergekeert."

Wij bezochten, buiten de *Zandkaulthor*, het fraai aangelegde *Tivoli*. Verschillende schoone partijen verschaffen hier de gelegenheid tot uitrusten en het gebruiken van ververschingen, die van velerlei soorten

aangeboden worden. Naar de stad terug gekeerd, vervolgden wij de wandeling om dezelve, van de evengemelde poort af, naar de *Marchierthor*, buiten welke het naburig *Burtscheid* aan de helling van eenen heuvel gelegen is. De landstreek was hier oudtijds woest en alleen door wilde zwijnen bewoond, zoodat zij den naam *Porcetum* verkreeg. De Heilige GREGORIUS bouwde er, tegen het einde der tiende eeuw, een Benediktijner klooster. Dien ten gevolge ontstond het dorp *Burtscheid*, dat thans een welvarend vlek is, met eene bevolking van 5000 zielen, twee Roomsch-Katholijke kerken, eene Protestantsche kerk, een Raadhuis, een Cassino en belangrijke fabrijken, die meestal door stoom gedreven worden, en waaronder de laken- en naaldenfabrijken de voornaamste zijn.

Burtscheid heeft vier warme en drie koude bronnen, welke negen badhuizen van water voorzien, en daarenboven zoo overvloedig water opleveren, dat er eene warme en eene koude beek ontstaan, welke eerst door een voetpad van elkander gescheiden zijn, doch zich weldra vereenigen en den naam van *Worm* verwerven, welke stroom van laauw water zich in de *Ruhr* ontlast. Bij de warme beek vonden wij een aantal vrouwen bezig met in dezelve linnen te wasschen, zoodat daaruit eene kolom van damp opsteeg.

Wij bezagen de *Kochbrunnen*, waar het water in eene van ruw muurwerk omgevene kom onophoudelijk opborrelt, en 158 graden Fahrenheit heeft. Van hier loopt het water door pijpen naar de lager liggende bron, bij het groote badhuis, alwaar het, nu eene warmte van 127 graden hebbende, onophoudelijk uitloopt in een bekken, tot hetwelk men met een' ronden trap afdaalt.

Voorts bezochten wij de fraaije Kloosterkerk, welke men in 960 is begonnen te bouwen. In 1736 werd

zij vernieuwd. De langwerpige, in den Romeinschen stijl gebouwde, kerk is geheel wit met goud. Zij heeft in het midden eenen grooten en zeer hoogen koepel, welke het licht doorlaat en eene fraaije galerij bevat van ijzeren hekwerk voorzien. Het plafond prijkt met een alziend oog. Het einde van het kerkgebouw is mede koepelvormig en bevat het hoogaltaar, met eenen vergulden tempel. Buiten dit altaar zijn er nog twee kleinere. De kerk is versierd met acht fraaije beelden en eene bij uitstek groote vergulde kroon.

Langs den aangenamen weg wandelden wij naar *Aken* terug, om aldaar andermaal den Schouwburg te bezoeken. Wij zagen er tot derde *début* van den Heer ALBERT (die later te *Amsterdam* nog al opgang gemaakt heeft) geven: *Fra Diavolo, oder das Gasthaus zu Terracina*, groote Opera in 3 bedrijven, naar het Fransch van SCRIBE, door C. BLUM, muzijk van AUBER. De vertooning begon te zeven uren; en was vóór half tien geëindigd. Deze Opera werd goed gegeven en voldeed bijzonder, vooral ook uit hoofde van de uitmuntend en sterk bezette koren van karabiniers, landlieden en roovers, en van de zeer fraaije decoratiën, welke gunstig bij die van den vorigen avond afstaken. De Heer ALBERT voldeed echter in de rol van *Fra Diavolo* even weinig, als men ons zeide, dat hij in zijne twee vorige débuten voldaan had. Men voorspelde reeds, dat hij te *Aken* niet lang zoude kunnen blijven, welke voorspelling spoedig bewaarheid is geworden.

Den volgenden morgen begaven wij ons met den *Schnellwagen* op reis naar *Dusseldorp*, ongeveer 18 uren van *Aken* verwijderd. De reis was vervelend, deels omdat wij eerst denzelfden slechten, stootenden weg naar *Gulik* weder moesten afleggen, deels omdat de chaussée tusschen deze vesting en *Dusseldorp* veel

stof opleverde, welke vermeerderd werd, toen wij een regement infanterie ontmoetten, hetwelk op marsch was naar het kamp bij *Coblentz*.

Vermoeid en wit bestoven kwamen wij te *Neusz* aan, eene stad van 7000 inwoners, in eene ruime vlakte gelegen op een eilandje, door den loop van de *Erft* en de *Krufe* gevormd. *Neusz*, bij de Romeinen *Novesium*, is waarschijnlijk door DRUSUS gebouwd. Deze plaats levert vele herinneringen op aan den ouden, oorlogzuchtigen tijd, van welken wij hier kortheidshalve niet zullen gewagen. De stad drijft eenen belangrijken handel in steenkolen, molensteenen, dakleijen en gips. De kerk, vroeger een damesstift, prijkt met eenen hoogen toren. Boven het koor verheft zich een koepel met de beeldzuil van den Heiligen QUIRINIUS. Deze kerk verdient een bezoek, doch wij hadden daartoe den tijd niet; want weldra reden wij met den *Schnellwagen* verder, en kwamen spoedig te *Dusseldorp* aan, alwaar wij onzen intrek namen *im Cölnischen Hofe*, bij DOMHARDT.

EENENTWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Dusseldorp *en vertrek van daar, over* Kleef, *naar* Groningen.

Wij groeten u, o vaderland!
Wij groeten u, oud-Hollands kusten,
Alwaar, bedekt door Hollandsch zand,
De beendren onzer vaadren rusten!
Hoe klopt het hart, hoe zwelt de borst,
Nu wij u weêr aanschouwen mogen!
O vaderland, o vaderland,
Wat blinkt ge aanminnig ons in de oogen!

LULOFS.

Het is een eigendommelijk, een onwederstaanbaar gevoel, dat ieder regtgeaard mensch voor zijn vaderland bezielt en hem het hart voor hetzelve doet kloppen. De plek, waar wij het eerste levenslicht zagen gloren, waar onze kindschheid verpleging en onze jeugd opleiding vond, waar wij aan de hand van geliefde betrekkingen en welmeenende vrienden ons voor onzen maatschappelijken werkkring bekwaamden en de maatschappij ons als werkzame medeleden in haar midden

opnam, blijft ons steeds boven alles dierbaar. De grond, waarin het stof van zoo velen onzer geliefde, ontslapene vrienden en magen ongestoord rust; de streken, waar nog zoo menig hart in liefde en vriendschap voor ons klopt, waar wij tallooze weldaden van den Algoede mogten ontvangen, die grond blijft ons dierbaar, waarheen ons ook het wisselend lot moge voeren. De plant tiert dáár het best, waar de Natuur zelve haar kweekte, en moge de kunst haar ook naar andere oorden overbrengen, nergens groeit zij zoo welig, bloeit zij zoo schoon en draagt zij zulke heerlijke vruchten, als in den vaderlandschen grond en onder vaderlandsche lucht. Ook de mensch is dáár het best te moede, waar het eerste levenslicht hem bestraalde, en hij het eerst de lucht inademde. Andere oorden, door de Natuur meer bevoorregt, dan die, waar hij het eerst leven en bewustzijn verkreeg, kunnen hem door haar schoon treffen en boeijen, maar weldra wordt hij aan de indrukken, die de heerlijkste natuurtooneelen op hem uitoefenen, gewoon, onverschilligheid vervangt de plaats van belangstelling, het genot neemt af, naarmate de prikkel van het nieuwe vermindert, en de gedachte aan het vaderland, de zucht naar den geliefden geboortegrond verdringt elk ander gevoel uit zijn hart. Niet zelden wordt deze zucht eene ziekte, en het hartverscheurende heimwee ontspruit uit het onbevredigd verlangen naar de zoo vurig beminde vaderlandsche oorden. Deze zucht moge grooter zijn, naarmate de natuur die oorden milder heeft bedeeld, of de kunst meerdere moeite aan dezelve heeft moeten te koste leggen, of naarmate de inrigting van den staat en de maatschappelijke instellingen er beter zijn, maar toch is zij algemeen. De koude, gevoellooze mensch, wiens ruw hart voor zachte aandoeningen onvatbaar is, moge met eene stoïcijnsche onverschilligheid van zijn verwijderd vaderland spreken,

er komen echter voor en na oogenblikken, waarin de beelden van vroegere tijden weder voor zijnen geest verschijnen en zijne verbeelding hem weder in de geliefde streken verplaatst; en nog als suffend grijsaard hoort hij misschien met belangstelling van die oorden gewagen. Ja, het is waarheid, wat de Dichter VAN LOGHEM zingt:

„Diep, diep rampzalig is de ellend'ling, die, verdreven
Van d' aangebeden grond, ver van dien grond moet leven.
Neen, 't is geen leven meer: 't is 't bloempjen, afgescheurd,
Dat krimpend om den steel en moedersappen treurt;
't Is 't plantje, dat, vervoerd naar vreemde hemelstreken,
Welhaast het schitt'rend groen der blaadjes ziet verbleeken,
Bij 't vuur der stookkast zelfs de zachte koest'ring derft,
Bij al de zorgen kwijnt en op den stengel sterft.
Lig, droeve bann'ling, lig in mirteboschjes neder:
Waar vindt ge uw dierbaar plekje, uw bosch van elzen,
weder?
Waar 't gras, waain ge als knaap het madeliefje zocht,
Of van 't vergeet-mij-niet een' krans voor 't meisje vlocht?
Waar wordt het roerend lied, in 't Vaderland gezongen,
Geen wanklank voor uw oor, op vreemdelingen tongen?
Waar treft gij zeden aan, berekend voor uw' aard,
Door d' indruk van de jeugd aan ieder hart zoo waard?
Vliegt wel de vreemdeling, als rampen op u wegen,
U met d' onschatbren troost der warme vriendschap tegen?
Zit hij voor 't ziekbed neêr, wanneer, van 't gistend bloed,
De koorts, de wreede koorts, elk dropje zieden doet?
En vindt ge, 't leven moede, en afgemat door 't zwerven,
Een oog, dat om u weent, een' arm om in te sterven?"

Ook dan, wanneer men, na eenigen tijd van de va-

derlandsche streken verwijderd te zijn geweest, weder den geboortegrond nadert, bezielt ons een gevoel, dat ons in eene blijde en tevredene stemming brengt. Men gevoelt dan eerst, dat men eene naauwe betrekking heeft op dien grond, en door hechte banden aan denzelven is verbonden. Men is meer gejaagd, en het verlangen, om weder in de bekende oorden en in den kring der zijnen terug te keeren, wordt grooter, naarmate men dezelve meer nadert.

De verstrooijingen van de reis, het menigvuldige schoone, dat wij zagen en het vreemde, dat wij ondervonden, lieten ons schier geen' tijd over, om ons met iets anders bezig te houden; doch bij het naderen van het vaderland werden ook de gedachten aan hetzelve en aan dierbare betrekkingen aldra sterker. Niettegenstaande de menigvuldige schoonheden der Natuur, die wij aanschouwd en de poëtische streken, die wij bezocht hadden, zagen wij toch met vreugde de vaderlandsche gewesten te gemoet. Hoe vlak en eentoonig, hoe plat prozaïsch zij ook mogen wezen, het is toch onze geboortegrond, en wat dezelve ook moge ontberen, o, men vindt er ook veel, dat men elders niet aantreft. Eigendommelijke schoonheden versieren denzelven. De kunst schonk aan dien grond veel, wat de Natuur er aan onthield. Eene edele, werkzame en verlichte natie bewoont denzelven; eene natie, die, onder het bestuur van een' geliefden Vorst, zich gelukkig gevoelt, die de deugd bemint, de godsdienst hoogacht.

Van *Dusseldorp* heeft men weldra weder het vaderland bereikt. De geregeld varende stoombooten maken de reis derwaarts gemakkelijk, voorspoedig en min kostbaar. De wederzijdsche oevers met derzelver kleine steden en dorpen leveren niet zoo veel belangrijks op, dat men lang bij dezelve heeft te vertoeven. Wij zullen dus, wat de beschrijving van onze verdere reis van hier betreft, ook kort kunnen

wezen. Vooraf echter moeten wij het een en ander van *Dusseldorp* en het merkwaardige, dat wij aldaar gezien hebben, mededeelen.

Dusseldorp is eene ruime en, voor zoo veel de nieuw-stad betreft, ook eene fraaije, Pruissische stad, op den regter oever van den *Rijn* gelegen, ter plaatse, waar het riviertje de *Dussel* in dezen — hier zeer breeden — bergstroom valt. Van dit riviertje de *Dussel* ontleent de stad haren naam. Oorspronkelijk was zij eene plaats van weinig beteekenis. Sedert hare verheffing tot eene stad, in 1288, nam zij snel in uitgebreidheid en luister toe, waartoe de voorregten, waarmede de Duitsche Keizers haar beschonken, niet weinig bijdroegen. De stad telt tegenwoordig bij de 27000 inwoners, die grootendeels in den handel en het fabrijkwezen hun bestaan vinden. Zij is in drie deelen verdeeld. Het oudste gedeelte, aan de *Dussel* gelegen, heet de *Altstadt*. Een ander gedeelte wordt de *Neustadt* genoemd, en strekt zich langs den *Rijn* uit. Het is aangelegd door den Keurvorst JOHANN WILHELM en bevat vele fraaije en prachtige gebouwen. Het derde gedeelte, de *Carlstadt*, ligt ten zuiden van de *Altstadt*, en is gebouwd door den Keurvorst KAREL THEODOOR. Dit laatste gedeelte der stad is zeer ruim en regelmatig aangelegd. De straten snijden elkander regthoekig en de huizen vormen alzoo groote vierkanten. Men vindt onder dezelve aanzienlijke en schoone gebouwen.

Ook de pleinen zijn, over het algemeen, fraai en ruim. Op de markt staat het levensgroot standbeeld van den Keurvorst JOHANN WILHELM, aan wien de stad groote verpligting heeft. Hij wordt voorgesteld als zittende te paard en in volle wapenrusting uitgedost. Het geheel is uit koper gegoten door den beroemden CREPELLO, en staat op een groot hardsteenen voetstuk. Het is door een fraai ijzeren hek omgeven.

Toen de bekwame kunstenaar — zoo vertelt men van denzelven — het werk voltooid had en de Vorst, in gezelschap van zijne aanzienlijkste beambten, hetzelve beschouwde, was deze opgetogen van bewondering over de gelukkige en kunstige uitvoering en, tevreden den kunstenaar de hand reikende, bedankte hij hem voor zijne zoo wel volbragte taak. De hovelingen zagen den nieuwen gunsteling met nijdige oogen aan en begonnen zijdelings aanmerkingen op het heerlijke kunststuk te maken. Aan het paard inzonderheid was dit te ligt en dat te zwaar, hier iets te dik en dáár weer iets te dun, en zoo was er meer, dat niet goed was, zonder dat men zulks bepaald wist te zeggen. De Keurvorst merkte dit en gaf het den kunstenaar onbewimpeld te kennen. De menschkundige man hoorde het bedaard aan, en zeide, dat hij gaarne alles wilde doen, om het werk, zoo veel als mogelijk was, te volmaken. Er werd eene groote en digte schutting op nieuw om het beeld opgeslagen. Groote rookmassen stegen omhoog, en menigvuldige hamerslagen verkondigden den ijver, waarmede onderscheidene werklieden aan het stuk arbeidden. Na verloop van eene maand was alles gereed en de schutting werd weggenomen. De Vorst met zijne dienaars komen, om het werk te zien, en allen vinden het nu voortreffelijk en roemen de aanzienlijke verbeteringen, die de bekwame man aan het werk had toegebragt. Deze echter wendde zich tot den Vorst, en zeide, dat er niet de minste verandering aan het stuk was geschied; want dat een gegoten beeld voor zoodanige veranderingen niet vatbaar was, en dat de gebreken niet lagen in het werk, maar in het hart van de beoordeelaren. Dat deze op hunne neuzen stonden te kijken, laat zich ligt denken. Eene nuttige les voorwaar voor partijdige beoordeelaars van menschen en menschelijke zaken, die men tegenwoordig, helaas! ook nog maar al te veel aantreft.

Aan de markt staat mede het Raadhuis en de Schouwburg, waarin echter des zomers niet gespeeld wordt.

Het voormalige slot van den Keurvorst is in het laatste van de vorige eeuw vernield, doch later, ten behoeve van de Akademie van schoone kunsten, weder opgebouwd. Een gedeelte van hetzelve bevat de munt.

Dusseldorp bezat vroeger een kostbaar kabinet van schilderijen, dat aan stukken van RUBBENS en andere meesters van de Nederlandsche en Vlaamsche school bijzonder rijk was. Deze verzameling is echter naar *München* vervoerd. Eene fraaije en uitgebreide verzameling van teekeningen en platen, alsmede eene menigte schoone gipsafgietsels zijn nog aldaar voorhanden. In den tuin van het galerij-gebouw staat ook een standbeeld van den Keurvorst JOHANN WILHELM, mede door CREPELLO gegoten.

Onder de inrigtingen van onderwijs verdient inzonderheid genoemd te worden de Akademie van schoone kunsten, van welke wij gewag maakten en in welke doelmatig onderwijs gegeven wordt in het teekenen, schilderen, graveren en de bouwkunde, alsmede het goed ingerigte Gymnasium.

De Bibliotheek is rijk in manuscripten en werken over de oude litteratur, die afkomstig zijn uit de onderscheidene opgehevene kloosters. Zij bevat 30,000 banden. De sterrewacht, die op het voormalig Jezuïten-Collegie is opgerigt, alsmede de verzameling van Natuurkundige instrumenten zouden der bezigtiging waardig zijn. Het speet ons evenwel, dat tijd en gelegenheid het ons niet toelieten, om ons van de waarheid daarvan te overtuigen. Naar het uitwendige beloofde het observatorium juist niet bijzonder veel.

Wij hebben nog niet over de kerken gesproken. Veel bijzonders bevatten zij niet, doch de *Collegiaats* en de *Jezuïtenkerk* zijn der bezigtiging niet onwaardig. In de eerste vindt men de gedenkteekenen

van de Hertogen VAN GULIK en BERG, onder welke zich onderscheidt het marmeren *mausoleum* van den Hertog JOHANN. De Jezuïtenkerk is met versierselen als overladen. Het stukadoorwerk is er fraai. Uit de kerk werden wij in eenen ruimen grafkelder gebragt, die tevens diende, om er de kerkelijke sieraden en kostbaarheden te bewaren. Een zeer groot aantal verschillende zaken, meest uit zilver vervaardigd, was hier bijeen gevoegd. Eene treffende tegenstelling met al deze kostbaarheden maakten de rondom geplaatste lijken, die, als sprekende getuigen van de nietigheid van alle pracht en luister en van alle ijdelheid van menschelijke grootheid, den beschouwer op het regte standpunt plaatsen, om de wezenlijke waarde van al die dingen te beseffen, waaraan de bekrompene en kleingeestige mensch zich dikwijls zoo zeer hecht. Wij zagen onder deze lijken ook het stoffelijk overblijfsel van eenen Keurvorst, die voor omtrent 200 jaren hier is bijgezet, alsmede het lijk van eene Russische Prinses, die, naar het zeggen van onzen geleider, voor ongeveer 150 jaren op eene Lustreize in deze stad overleed. Beide lijken zijn door balseming tot nog toe vrij goed bewaard gebleven. Doch wat is het, of de alles vernielende tand des tijds het broze, nietige ligchaam eene wijle tijds verschoont? Ach! schoonheid en bevalligheid, die het leven eens aan het nu dorre en afzigtelijke ligchaam mededeelde, zijn reeds verre daarvan geweken; de geest, die eens dat stof bezielde, heeft zich van hetzelve afgescheiden, en eene algeheele slooping en ontbinding zullen niet achterwege blijven. In een ander vertrek zagen wij eene prachtige en kostbare verzameling van kleederen, meest uit mantels bestaande, die door onderscheidene Vorstinnen rijk met goud of zilver geborduurd en aan de kerk ten geschenke gegeven waren. Wanneer alle pracht en weelde even zeer knelt en drukt, als deze door hare

pracht zoo buitengewoon zware mantels, dan moge men wel wenschen van dezelve verschoond te blijven; want waarlijk, de geestelijken, die vele dezer mantels hebben moeten torschen, zullen wel onder dezelve gezucht en gezweet hebben.

De omstreken van *Dusseldorp* zijn fraai en geven gelegenheid tot aangename wandelingen. Onder deze verdient, in de eerste plaats, genoemd te worden de fraaije *Hof*- of *Schlossgarten*, die zich tot aan den *Rijn* uitstrekt, en lommerrijke wandeldreven en op sommige plaatsen heerlijke uitzigten aanbiedt. Ook de *allée* of *Friedrichsstrasse*, aan de buitenzijde der stad, is bij uitstek fraai; zoo mede de *allée* voor de Bergerpoort en den *Grafenberg*, die een heerlijk uitzigt naar *Keulen* en het *Zevengebergte* oplevert.

Wij deden eene wandeling buiten de stad naar *Beckersgarten*, om aldaar het laatste militair buitenconcert van den Heer KLOTZ bij te wonen. Deze tuin biedt zeer vrolijke partijen aan en ook de wandeling derwaarts is regt aangenaam. Ofschoon wij aan onderscheidene dingen reeds konden merken, dat wij nader bij het Vaderland kwamen, hetgene ook in de stad uit de huizen, waarvan vele van gebakken steen gebouwd zijn, duidelijk was op te maken, zoo ondervonden wij hier evenwel zulks niet. Daar wij namelijk in langen tijd geene thee gedronken hadden, omdat men die in Duitschland slechts zeer zelden verkrijgen kan, zoo beproefden wij hier, om, op Vaderlandsche wijze, thee te gebruiken. Doch de Duitsche manieren golden ook nog hier; men bragt ons een' zeer grooten pot met reeds getrokkene thee. Op onze begeerte, om de thee zelve te zetten, en het opnoemen der dingen, die wij daartoe noodig hadden, riep onze Duitscher verwonderd uit: „*Das wäre ja eine ganze Machinerie! So*

närrisch sind ja wohl gar allein die Holländer!" — Wij moesten ons met de getrokkene theemasse tevreden stellen, die ons wel smaakte. De muzijk, die wij hier hoorden, werd voortreffelijk uitgevoerd, zoodat wij in den avond, zeer tevreden over ons uitstapje, naar *Dusseldorp* terug keerden. Wij kwamen bij deze wandeling voorbij een kerkhof, waar vele menschen voor een verlicht Christusbeeld neêrgeknield lagen, om er hun avondgebed te verrigten.

In de nabijheid van *Dusseldorp* vindt men een gesticht voor de verzorging en opleiding van verwaarloosde en ouderlooze kinderen. Het is opgerigt door den Graaf VON DER BECKE en geplaatst in een voormalig Trappistenklooster, tegenwoordig *Düsselthal* genoemd. Groot is het getal kinderen, dat hier verpleging vindt, en voor verschillende betrekkingen des maatschappelijken levens opgeleid wordt, waarbij de aanleg en neiging des kweekelings niet over het hoofd worden gezien.

Wanneer men eenigen tijd overig heeft, verzuime men niet, om van *Dusseldorp* een uitstapje te doen in het, om zijnen handel en zijne nijverheid bekende, *Wüpperthal*. Wanneer ook niet de waarlijk schoone oorden, die men er aantreft, daartoe uitlokken, dan toch zullen de menigvuldige fabrijken, in welke jaarlijks voor millioenen guldens aan verschillende goederen worden verwerkt, zulks allezins waardig zijn.

Wij bezogten de op een paar uren afstands van *Dusseldorp* liggende *Neanderhöhle*. Het riviertje de *Dussel* vloeit hier door een woest dal, van steile rotswanden en met bosch bedekte bergen omgeven. Het stroompje de *Kesterbach* stort zich in de *Dussel* uit, die er twee watervallen vormt, welke, wanneer de toevoer van water niet al te gering is, fraai genoemd mogen worden. Prachtige

uitzigten heeft men van verschillende punten, zoowel op het boschrijke dal, waardoor het riviertje bevallig henenkronkelt, als op de verre omstreken. Bijzondere opmerking verdienen hier de holen, die, naar eenen geestelijken Dichter, NEANDER, welke, om het geloof vervolgd, hier eene schuilplaats zocht, de *Neanderhöhle* zijn genoemd geworden. Zij zijn niet beneden den grond, maar op eene aanzienlijke hoogte boven denzelven, door de Natuur in de rotsen gevormd. Het grootste hol, de *Leuchtenburg* genoemd, is een ruim rotsgewelf van verscheidene ellen in omtrek en in hoogte. De gezigten, die men uit deze grot en inzonderheid die, welke men voor en boven van dezelve heeft, zijn bij uitstek prachtig. Onmiddellijk nevens dit groote hol is eene kleinere grot, de *Neanderstuhl* geheeten. Onze gids voerde ons van hier naar den *Ravenstein*, eene hooge en steile rotspunt. Een heerlijk uitzigt wachtte ons hier weder. Beneden ons hadden wij het diepe en boschrijke dal; vóór ons zagen wij, tusschen de bergen door, in de verte, het stadje *Neusz*, waarover wij op onze reis van *Aken* naar *Dusseldorp* gesproken hebben. Tegen ons over, aan de andere zijde van het dal, zagen wij de *Teufelshöhle*. Wij begaven ons naar de zoogenoemde *Engelhöhle*, die meer in onze nabijheid was. Beide zijn kleinere grotten of holen, welker ingangen zich bevallig achter kreupelbosch als verschuilen. Deze geheele omtrek is bijzonder fraai en bragt ons weder levendig de heerlijke natuurtooneelen voor den geest, die wij aan den *Rijn* en in den *Hartz* aanschouwd hadden. Uitstekend voldaan keerden wij naar *Dusseldorp* terug (*).

(*) Het bezoek van de *Neanderhöhle* is, in den laatsten tijd, zeer gemakkelijk geworden, door middel van den

Wij vervolgden onze reis van hier met de stoomboot tot naar *Emmerik*, doch merkten weinig bijzonders op. Een paar uren van *Dusseldorp* kwamen wij voorbij het op den regter Rijnoever liggende stadje *Kaiserswörth*. Vervolgens hadden wij, na mede op den regteroever een paar dorpen te zijn voorbij gekomen, aan den linkeroever het stadje *Ordingen* of *Uerdingen*, dat geen onaardig voorkomen heeft. Verder heeft men regts, behalve eenige dorpen, die op meerderen of minderen afstand van den vloed zijn gelegen, *Duisburg*, *Ruhrort*, *Wezel* en *Rees*. Op den linkeroever vallen *Orsoy*, *Rheinberg* en *Xanten* het meest in het oog.

Ruhrort ligt aan den mond van het riviertje de *Ruhr*, dat zich hier in den *Rijn* stort. De inwoners vinden hun bestaan meerendeels in de scheepvaart. De meeste schepen, die den *Rijn* bevaren, worden hier gebouwd.

Wezel is eene niet onbelangrijke Pruissische vesting, met 11,000 inwoners, die in het fabrijkwezen hun bestaan vinden.

---

ijzeren spoorweg, die men van *Dusseldorp* naar *Elberfeld* aanlegt en nu reeds tot naar *Erkrath* gereed en voor het gebruik opengesteld is. Een reisje, dat wij dezen zomer door België gedaan hebben en van hetwelk wij over *Aken* en *Dusseldorp* weder terug keerden, gaf ons gelegenheid, om van denzelven gebruik te maken. In eenen der fraai ingerigte, door stoomkracht bewogene wagens gezeten, hadden wij het twee uren van *Dusseldorp* gelegen dorp *Erkrath* in 16 minuten tijds bereikt. Terug legden wij dezen weg af in 13 minuten. *Erkrath* is een fraai gelegen dorp, met eene Hervormde en eene Roomsch-Katholijke kerk. Van hier kan men in een halfuur tijds naar de *Neanderhöhle* wandelen. Te *Erkrath* vindt men gelegenheid om zich van eenen gids te voorzien.

Xanten ligt op eenigen afstand van den *Rijn*. De inwoners leven meest van den akkerbouw. Men wil, dat de *Rijn* vroeger langs dit stadje heeft gestroomd. In den omtrek vindt men nog onderscheidene overblijfsels uit de tijden der Romeinen.

Emmerik, waar wij nu aankwamen, is een op den regteroever der rivier niet onaardig gelegen stadje, met ruim 4000 inwoners, die in het fabrijkwezen en den handel hun bestaan vinden.

Van *Emmerik* naar *Nijmegen* treft men geene bijzonder merkwaardige plaatsen meer aan. Bij *Lobith* komen beambten aan boord, om de goederen te onderzoeken, dat soms nog al eenige vertraging in de reis te weeg brengt.

Wij verlieten te *Emmerik* de stoomboot, lieten ons over den hier zeer breeden stroom zetten en wandelden vervolgens naar het twee uren van daar gelegen *Kleef*. De weg derwaarts is zeer aangenaam. De op heuvels gebouwde stad maakt, van verre gezien, eene fraaije vertooning. Wij wandelden door het, naar het ons toescheen, met eene Vaderlandsche zindelijkheid prijkende stadje, naar het even buiten hetzelve gelegen logement van MAYWALD, *zum Fürst Moritz Hofe*. De ligging van dit vrij goed ingerigt logement is fraai, daar het hoog aan de zijde van eenen heuvel staat, zoodat men achter hetzelve van eene soort van balkon een zeer ruim uitzigt heeft.

Vreemd kwam het ons voor, dat wij hier weder de geliefde moedertaal hoorden spreken, die er schier even zoo gebruikelijk is als de Duitsche. Hoe aangenaam het ons was weder in onze eigene taal verstaan te worden, zoo waren wij het toch reeds zoo gewoon, de Duitsche taal te spreken, dat wij dezelve nog onwillekeurig bezigden, zoodra wij weder met een' ander' in gesprek kwamen.

Kleef wordt zeer druk door Nederlanders bezocht.

De meeste gasten, die wij in ons logement, dat geheel bezet was, aantroffen, waren ook landgenooten. Inzonderheid is dit bezoek van vreemdelingen groot ten tijde van het jaarlijks gehouden wordende Schuttersfeest, dat met veel pracht en luister wordt gevierd en eenige dagen duurt.

De *Zwanenburg* trekt hier voorzeker in de eerste plaats de aandacht der reizigers tot zich, zoowel om deszelfs oudheid, daar JULIUS CAESAR er den eersten steen van gelegd zoude hebben, om de verzameling van Romeinsche oudheden, die men er aantreft, en het ruim gezigt, dat men van den toren kan genieten, als inzonderheid ook om de Sage, die men van denzelven verhaalt en waarvan het slot zijnen naam ontleend heeft.

In gedachten verzonken zat BEATRIX, de jeugdige en schoone Gravin van *Kleef*, op het balkon van haren eenzamen burg en staarde treurig op den kronkelenden Rijnstroom. Zij was ouderloos. Haar vader was sinds lang naar Palestina getrokken en sedert dien tijd had zij niets weder van hem vernomen, en nu had de wreede dood haar ook hare moeder ontscheurd, en met deze was al hare vreugde en levensgenot ten grave gedaald. Het was een stille zomeravond. Zoo ver het oog reikte was er geen vaartuig op den stroom, geen wandelaar aan deszelfs oevers te zien. Het ongelukkige meisje was het, alsof zij nu geheel alleen op aarde ware, en haar droeve toestand deed heete tranen langs hare lieve wangen vloeijen. Een in de verte naderend schip, dat met volle zeilen de rivier afkwam, gaf haar eenige afleiding en verzachtte daardoor eenigzins het gevoel der smart, die haar drukte. Het schip kwam allengs nader. Weldra konde BEATRIX alles op hetzelve duidelijk onderscheiden. Boven op de steng blonk eene gouden zwaan en beneden hing een schild, dat met hetzelfde

teeken prijkte. Op het dek stond een jeugdig Ridder in eene edele houding. Met onafgewend gezigt staarde hij naar de Gravin. Eensklaps wendde zich het vaartuig naar den naastgelegen' oever en de Ridder trad aan land. Een onverklaarbaar gevoel greep het meisje aan, en angstig trad zij van het balkon naar binnen in hare kamer. Het duurde niet lang, of de vreemde Ridder werd aangediend, en met een kloppend hart wachtte BEATRIX hem op. Nimmer nog had zij zulk een' edelen en innemenden jongeling gezien, en in haar argeloos hart was de eerste vonk der liefde ontstoken. De vreemde noemde zijn' naam en het doel zijner komst. Hij heette ERLIN VON DER SCHWANENBURG, kwam uit Antiochiën en bragt aan de Gravin de tijding, dat haar vader nog in leven was, doch zich door eene gelofte had verbonden, om zijne volgende levensdagen aan de dienst der Christenen in Palestina toe te wijden. BEATRIX, ofschoon verheugd over het berigt, dat haar vader nog leefde, werd echter diep getroffen door de treurige tijding, dat zij hem niet weder zoude zien.

Gedurende drie dagen bleef de Ridder op het slot en aanhoudend moest hij de treurige Gravin van haren vader vertellen. Op den avond van den derden dag reikte hij haar een briefje over met de woorden: „Lees, schoone BEATRIX, en zeg mij dan, of ik morgen verder moet reizen, dan of ik mag blijven!" Het was een briefje van haren vader, en bevatte slechts deze weinige woorden: „Indien de Ridder VON DER SCHWANENBURG uwe liefde kan winnen, die hij waardig is, zoo geef ik u hem tot gemaal."

De Gravin wist niets tegen dit verlangen in te brengen en de Ridder verkreeg hare hand. Zij leefden regt gelukkig in elkanders bezit, en drie zonen waren de vruchten hunner liefde, de sieraden van hunnen echt.

Toen alle drie volwassen waren, gaf de vader aan den oudsten zijn schild en zwaard en benoemde hem tot zijnen opvolger; den tweeden schonk hij zijn hoorn, dat hij op zijne reizen steeds op zijde had gedragen, alsmede het Graafschap *Loen;* de derde zoon bekwam den ring des vaders, benevens het Graafschap *Hessen.* Kort daarna verdween de Ridder onverwachts en liet aan zijne gade de volgende regels schrifts:

„Eene geloſte roept mij naar uwen vader terug. Ik laat u mijne nagedachtenis achter in drie wakkere zonen, en neem uw beeld en uwe trouwe liefde met mij."

Beatrix werd diep getroffen door dit berigt. Geheele dagen zat zij op het balkon en staarde naar den *Rijn*, of haar geliefde gade ook mogte terug keeren; doch te vergeefs. Wel kwam menig schip den breeden vloed af, doch geen, dat den Zwanenridder terug voerde. De smart eindigde weldra haar leven.

Het is deze gebeurtenis, die aan het slot te *Kleef* den naam van Zwanenburg heeft geschonken, en ook nog tegenwoordig blinkt een gouden zwaan op de torenspits.

Deze stad is mede merkwaardig door de in den jare 1381 aldaar ingestelde Ridderorde van het Gekken-gezelschap. Adolf, Graaf van *Kleef*, en 35 andere aanzienlijke Heeren, rigtten deze orde op en waren de eerste leden. Hun doel was de betuiging van onderlinge gemeenzaamheid en liefde, alsof men daartoe juist gek moest wezen of schijnen. Hun blazoen was een zotskap van zilver met gouden bellen, gele kousen, zwarte schoenen en een vergulden schotel met fruit; voorts was hun kleed bestikt met een' gek of een' nar van zilver. Eenmaal des jaars, en wel op zondag na *St. Michiel*, moesten al de leden in de stad *Kleef* te zamenkomen en zich, overeenkomstig hunnen naam, hoe gekker hoe beter

gedragen. Een verzuim hiervan werd, ten voordeele der armen, met eene geldboete gestraft. Er werden dan een Koning en zes Raadsheeren benoemd, en voor dit gekkenbestuur werden de twisten en oneenigheden bijgelegd der verschillende leden dezer zotte vereeniging. Ook de afgestorvenen werden dan plegtig gedacht.

Deze Ridderorde heeft opgehouden te bestaan, maar dat er daarom geene gekken meer in *Kleef* zouden zijn willen wij niet gaarne stellig beweren.

Een half uur van de stad is de begraafplaats van Prins MAURITS *van Nassau*. Zij bestaat uit eenen half cirkelvormigen muur, waarin onderscheidene oudheden gemetseld zijn, die genoemde Vorst heeft verzameld. In het midden van dit halfrond prijkt het uit ijzer vervaardigd monument. De Vorst, die in 1679 sneuvelde, is eerst hier begraven geweest, doch later werd zijn lijk naar *Siegen* gevoerd en aldaar in den Vorstelijken grafkelder bijgezet. Wij deden in den omtrek van deze begraafplaats eene heerlijke wandeling. Van den top eens heuvels zouden wij een zeer ruim uitzigt gehad hebben, had niet het regenachtige weder het verschiet als in nevelen gehuld. In een hier nabij fraai gelegen koffijhuis toefden wij eene poos. Een tamelijk breed kanaal, *Kermisdal* geheeten, door fraaije boorden omzoomd, vloeit tot in de nabijheid van deze begraafplaats. Wij maakten daarvan gebruik, om ons met eene boot derwaarts te laten roeijen. De weg is ook zeer bekoorlijk. In de nabijheid maakte onze geleider ons op eene echo opmerkzaam, die werkelijk der aandacht waardig is.

Aan de andere zijde van *Kleef* ligt de Diergaarde, waarin zich eene gezondheidsbron bevindt. Met groot genoegen bezochten wij de fraaije dreven, die gelegenheid tot de aangenaamste wandelingen aanbie-

den, alsmede de in de nabijheid gelegene, zich boven het bosch verheffende heuveltoppen, die de heerlijkste vergezigten opleveren. De *Kleefsche-* en de *Springenberg* zijn de merkwaardigste. De naam van Diergaarde zoude ontstaan zijn van een' hertenkamp, die hier vroeger plagt te wezen.

Langs de niet onbevallige chaussée wandelden wij naar het stadje *Kranenburg*. Nadat wij het dorp *Wielder* voorbij waren, hadden wij weldra het bekoorlijke dorp *Beek* en met hetzelve het Vaderland bereikt. Hartelijk heetten wij elkander hier welkom, en alle waren wij regt verheugd, dat wij met de aangenaamste herinneringen aan het op reis gesmaakte genoegen wederom in volkomen' welstand den dierbaren geboortegrond mogten betreden.

Bij *Beek* wordt het terrein weêr meer heuvelachtig en levert daardoor die heerlijke partijen op, die men in de omstreek van *Beek* en *Ubbergen* zoo menigvuldig aantreft.

Wij zullen in de beschrijving van hetgene wij in Gelderland gezien hebben, zeer kort kunnen wezen, omdat deze streken meer algemeen bekend zijn en wij, daar het doel ons buitenlands voerde, ons nu korter aldaar hebben opgehouden. Door vroegere uitstapjes waren wij ook reeds met deze bekoorlijke oorden bekend geworden. Hoewel de indruk zeer verschillende was, toen wij voor de eerstemaal Gelderlands heuvelen aanschouwden, in vergelijking van nu, daar de trotsche bergen van den *Hartz* en de schoonheden van den *Rijn* nog zoo versch in ons geheugen lagen, toch bekennen wij volgaarne met den Dichter LOOTS:

„Wie Gelderland aanschouwt moet Gelderland beminnen."

Wij verzuimden dan ook niet, om in *Beek* eenen

geleider te nemen, die ons de bevallige omstreken zoude aanwijzen, en, van dezen vergezeld, deden wij eene wandeling langs de zusterlijk naast elkander staande Hervormde en Roomsch-Katholijke kerken, van welke wij de laatste, daar er juist dienst was, even binnentraden. De netheid en eenvoudige sierlijkheid van dezelve voldeden ons bij uitstek. Langs het fraaije zoogenoemde *Filosofenpad*, dat, in den stillen avond, in de eenzaamheid betreden, zeker regt geschikt is, om den peinslust bij iemand op te wekken, wandelden wij naar de hoogte *Ruimzigt*, die dezen naam ook met regt verdient. Vervolgens bezochten wij de beide *Meerwijken* en den *Uilenput*, waar een groot beeld van Nederlands beroemden zeeheld DE RUITER onze aandacht tot zich trok, en wandelden zoo naar *Berg* en *Daal*. Deze wandeling, begunstigd door het heerlijkste weder, beviel ons uitnemend, en het streelde ons, dat wij dezelve op vaderlandschen grond mogten doen. Onderscheidene malen werden wij door de fraaije uitzigten verrast, die wij op de Kleefsche bergen, op *Emmerik*, op *Hoog-Elten*, dat op den top van eenen berg is gelegen, en op eene menigte meer en min verwijderde plaatsen konden genieten. Zeer tevreden keerden wij naar ons logement terug.

Langs de fraaije chaussée wandelden wij door het bevallige dorpje *Ubbergen* naar de stad *Nijmegen*. Wij bleven niet in gebreke, om het bevallige *Valkhof*, het *Kelfkens-* of *Kalverbosch* en het *Belvedère*, dat de heerlijkste vergezigten aanbiedt, te bezoeken. Prachtig is inzonderheid het gezigt op de breede *Waal*, die onmiddellijk aan de stad voorbijvloeit. Met genoegen zagen wij weder onze Vaderlandsche gebouwen, die, al moeten zij voor vele van Duitschlands paleizen in pracht en luister onderdoen, het toch in netheid verreweg van schier alle Duitsche gebouwen

winnen. Bijzonder in het oog vallend is dat verschil, wanneer men onze meestal goed geschilderde huizen, die der straten een vrolijk en levendig voorkomen geven, vergelijkt met de vuile, verwelooze gebouwen, die men in die gedeelten der Duitsche steden aantreft, welke vrij algemeen de oude stad genoemd worden, en die aan de stad zulk een somber en droevig aanzien geven. De vuile pleister, waarmede de muren bedekt zijn, of de gedeeltelijk houten gevels, die misschien eenmaal gedurende hun geheel bestaan geschilderd worden, brengen hier ook veel aan toe.

Wij verlieten de heuvelachtig gelegene stad en staken met de gierbrug over naar het aan de andere zijde der rivier gelegen dorpje *Lent*, om ons naar Gelderlands hoofdstad te begeven, ten einde van daar onze reis huiswaarts te vervolgen.

Dat wij de heerlijke omstreken van *Arnhem*, die ons vroeger reeds zoo vele genoegens hadden verschaft, ook nu niet ongemerkt voorbij gingen, zal wel niet noodig zijn te zeggen. Zij zijn algemeen bekend. Wie toch, dien het lot de gelegenheid heeft gegeven, om een binnenlandsch lustreisje te kunnen doen, heeft niet Gelderlands bekoorlijke oorden gezien en bewonderd! En wie, die ooit deze heerlijke streken mogt bezoeken, stemt niet gaarne in met onzen Dichter SPANDAW, als hij zingt:

„In 't bekoorlijk Gelderland,
Waar de frissche wat'ren,
Over kei en glinst'rend zand,
Door de wouden klat'ren,
Gloeit ons hart van heilig vuur
Voor het schoone der Natuur."

De schoonheden der Natuur in andere landen te

gaan bewonderen, zonder die in zijn eigen Vaderland te kennen, dit zoude waarlijk onvergeeflijk zijn. Neen, voorgelicht door de beschrijving van *Arnhem* en deszelfs omstreken van NIJHOFF en het *Geldersch* lustoord van TEN HOET, bezoeke men deze aangename oorden, en ga dan de schoonheden van den *Rijn* of de fraaije boorden van de *Maas* bezigtigen. Vervolgens breide men den kring van zijne beschouwing verder uit en ga het prachtige *Hartzgebergte* en eindelijk het trotsche *Zwitserland* bewonderen, en wij stellen ons voor, dat men dan eene gepaste opklimming heeft, en zich de moeite en kosten niet zal beklagen. De indrukken toch, die men op deze wijze heeft verkregen, blijven den mensch bestendig bij en zullen hem ook gewis in zijnen grijzen ouderdom nog aangename oogenblikken verschaffen.

Het schoone van *Gelderland* bepaalt zich hoofdzakelijk tot twee gedeelten, namelijk de omstreken van *Nijmegen*, naar den kant van *Kleef*, waarvan wij reeds met een enkel woord hebben gesproken, en de omstreken van *Arnhem*, langs den *Rijn* tot naar *Wageningen*, en langs den *IJssel* tot naar *Dieren*. Het zal genoeg zijn te zeggen, dat de fraaije wandeling *boven over en onder langs*, aan den *Rijn* buiten *Arnhem*, de heerlijke lustplaatsen *Sonsbeek*, *Billioen* en *Beekhuizen*, *Rozendaal*, *Middagten*, *Rhederoord* en de schoone dorpen *Velp*, *de Steeg* en *Dieren* ons op nieuw konde verrukken en streelen, om onze lezers te overtuigen, dat wij, bij het schoone van andere gewesten, toch niet voor eigene vaderlandsche schoonheden ongevoelig waren geworden.

Met een eigenaardig gevoel staarden wij van het fraaije *Belvedère* op *Sonsbeek* en van de hooge heuveltoppen op *Beekhuizen*, op den prachtigen *Rijn* en *IJsselstroom*, die zich bevallig door bloemrijke velden en groene dreven henenkronkelen en met de *Waal*

de voornaamste takken zijn, waarin de heerlijke *Rijnstroom* zich in ons Vaderland verdeelt. Verrukt staarden wij nogmaals uit de hoogte op den prachtigen vloed neder; wij dachten aan de genoegens, die wij aan zijne boorden hadden gesmaakt; wij dachten aan het verleden en aan de toekomst, en in den prachtigen vloed meenden wij het beeld te zien van ons leven.

Ja, — zoo dachten wij — gij zijt het beeld van het menschelijke leven, schoone, betooverende, rusteloos voortspoedende *Rijnstroom!* Even zoo als gij in onophoudelijken vaart de tallooze waterdruppels voortstuwt, even zoo worden ook wij in den stroom des levens onophoudelijk voortgedreven, en geen stilstand, geene rust heeft er immer plaats. Nu eens stroomt gij effen en kalm voorwaarts, en de lieve morgenzon spiegelt zich heerlijk in den als glad gekamden vloed, of het kwijnende licht der maan verzilvert bevallig uwe zacht bewogene oppervlakte; straks rollen uwe golven meer onstuimig henen en, door felle buijen bewogen, verstrekt uwe oppervlakte niet meer tot spiegel van eenen helderen hemel, maar graauw, als het donkere zwerk boven u, zijt gij somber en donker, en met angst en ontzetting staart de wandelaar u aan, die straks nog door uw schoon betooverd was. Zoo ook gaat het met het menschdom. Hevige orkanen beroeren soms hetzelve. Geheele volken worden geschokt en bewogen, en als schuimende en bruisende golven stuwen zij voorwaarts, en trachten elkander te overstelpen en te verdringen.

Ook ieder onzer is een druppel van den grooten vloed, die de toekomst te gemoet stroomt. Ook ons lot is verbonden aan dat van zoo vele anderen, even als ieder druppel vochts van den breeden bergstroom in de stormen deelt, die den geheelen vloed treffen en beroeren. Doch zachtkens voortvlocijende, of door stormen fel geschokt en bewo-

gen, ieder druppel spoedt zich rusteloos voort naar den ruimen Oceaan, die allen in zijnen schoot opneemt. Zoo ook ijlen wij allen rusteloos voort naar de eindelooze eeuwigheid, het einddoel van ons streven hier op aarde. Hetzij op de hemelhooge Alpen, of op eenen nederigen heuvel ontsprongen; hetzij van den oorsprong af deszelfs loop gevolgd hebbende, of door eene kleine beek in den *Rijn* gestort, ieder druppel is een deel van den statigen, van den majestueuzen vloed, en wordt mede in den ruimen Oceaan verzwolgen. Zoo ook zal de hoogadellijke, wiens stamboom zich in de oudheid verliest, even zoo wel als de vergeten burger zijne aardsche loopbaan eindigen, waar eene oneindige eeuwigheid beiden in haren schoot opneemt.

Elke waterdruppel is uit den hoogen nedergedaald en wordt, na korteren of langeren tijd, in het graf aller vloeden, in den peilloozen Oceaan verzwolgen, en stijgt van daar weder onzigtbaar naar boven. Zoo ook is de geest des menschen uit den hoogen nedergedaald, om na korteren of langeren tijd weder omhoog te stijgen, van waar hij zijnen oorsprong ontleende. Raadselachtig is onze oorsprong, onzeker en wisselvallig de baan, die wij betreden, donker de toekomst, die wij te gemoet gaan; maar toch even zoo wel als het waterdruppeltje, dat zich in de wereldzee verliest, en onzigtbaar in den dampkring opklimt, steeds blijft bestaan, even zoo zullen ook wij, welke lotwisselingen ons treffen mogen, steeds blijven bestaan, ook dan, als ons aardsche wezen zich in het eeuwige oplost.

Over *Zutphen*, *Deventer* en *Zwol* vervolgden wij onze reis, en ook dit laatste gedeelte volbragten wij met genoegen. Ofschoon toch de weg, vooral van *Zwol* tot aan de Provincie *Groningen*, weinig afwisseling oplevert, en ook de straatweg over de *Smilde*, waaraan men reeds zoo vele jaren had gewerkt,

toen nog niet voltooid was, zoo hield het gezelschap, dat wij aantroffen, zoowel als de herinnering aan de gesmaakte genoegens, en de gedachte, dat wij weldra onze geliefde betrekkingen zouden wederzien, ons bij afwisseling aangenaam bezig en maakte ons den weg kort, tot wij weldra weder verheugd de stad onzer woning aanschouwden.

G1830(2)

X879

12/

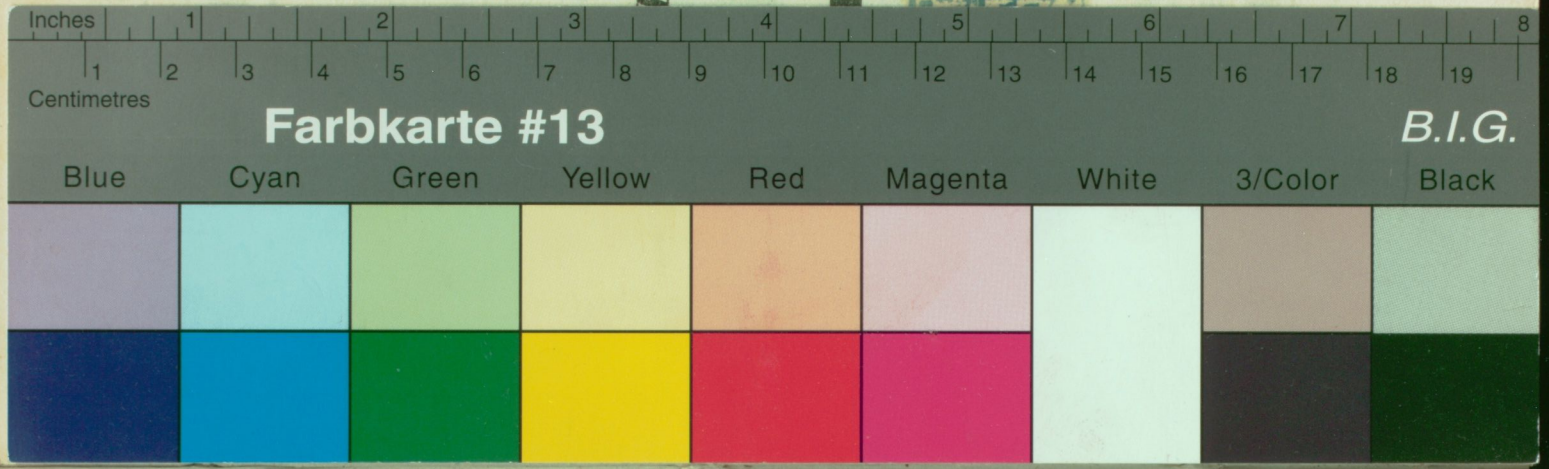

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt
urn:nbn:de:gbv:3:3-9797/fragment/page=0369